

પ્ર સંતા વ નં

આ ચોપડીને 'પૂર્વરંગ'—આર્પાવર્તનું ઇતિહાસનામ આપ્યું છે. કેટલાક લોકો આને ઇતિહાસ તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નહિ થાય અને પણ માનીએ છીએ કે આને ઇતિહાસ, એ નામ બંધાયેલું ન આવે. આપણા દેશના પ્રાચીન કાળની, એટલે કે મુસલમાનોનો અને આપણો પરિચય શરૂ થયો તે પહેલાના કાળની, કાઠકિ કેપના આપણી એવો જિજ્ઞાસુ મનના રાખીને આ ચોપડીની શરૂઆત થઈ.

આ ચોપડીમાં હિન્દુમતાનો જ ઇતિહાસ છે. આ જ કાળનો મૂળગતનો તથા દક્ષિણનો ઇતિહાસ સ્વતંત્ર પુસ્તકના રૂપમાં આપવાની હમેદ છે અત્યાર સુધી દક્ષિણની વિગત ઝાઝી મળી ન હતી, પણ હમણા હમણા દક્ષિણના વિદ્વાનોએ ખૂબ સાહિત્ય બહાર પાડ્યું છે તેમાથી આવું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક થઈ શકે એટલી સામગ્રી મળે એમ છે.

પ્રથમ તો વધારે વિગત આમાં ન આવી શકે એટલા મોટા ઇતિહાસની ચોપડીએ હાથમાં રાખ્યા વગર એટલું લખાય એટલું બખલું એવો સંકેપ ગણ્યો હતો પણ કાઠકિ આગળ વધ્યા પછી સ્મૃતિ ઉપર જ નધા આધાર નાખવો એ હીક ન લાગ્યું, તેથી પ્રમાણુયોનો ઉપયોગ થોડો થોડો કર્યો છે, પણ બનના સુધી ઝાઝી વિગત આવવા દીધી નધી ત્યાં મહત્વને લીધે અથવા ઝસને લીધે વિગત આપવાનો મોહ

છટ્ટી ન ગમ્યો ત્યાં નિયમનો બન પણ ક્યો છે, પણ સામાન્ય વાચકોને ગ્રસ પડે અને આપણા પૂર્વજોના પુત્ર્યાર્થનું ચિત્ર તેમની દૃષ્ટિ આગળ ખડૂ થાય, એ કદેગ આખર મુઠ્ઠી કાયમ રાખ્યો છે.

આ ચોપડી લખવાનો વિગેર કદેગ અને તેની વિગેરતા કોને અહીં કાઠી પણ ન લખવું એ જ ચોગ્ય છે. વાચકો પુસ્તક વાંચ્યા પછી તે નમતું જશે.

;

આ ચોપડી કોને ઉપયોગી થશે એની ચર્ચા મિત્રમહાશયેલી. વિનયમદિગના અથવા હાઈસ્કુલના વિદ્યાર્થીઓને માટે આ ચોપડી અધરી નથી, છતાં બાગે પડશે અને મહા-વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને માટે આમાં આવેલી વિગતો પૂરતી નથી, એવો કેટલાકનો અભિપ્રાય પડ્યો. આખરે અમે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે આ ચોપડી વાચકોને માટે છે, અને તેમને જે ઉપયોગી થશે કાઠી નહિ તો તેમને ગ્રસ તો પડશે જ અને એ જ ઉમેદથી એ પ્રસિદ્ધ કરી છે.

નીચેના પાઠ્યપુસ્તક ઉપરાંત ખીણ ચોપડીઓ વાપરવાની ટેવ જે અધ્યાપકોને છે તે આમાંથી કાઢક મેળવી સકશે એમ માનીએ તો તેમાં ધૂણતા નહિ થાય એની આશા છે. ઇતિહાસમાં વિગતો ઉપરાંત તેનું રહસ્ય અને પરમ્પરા મળે એ મહત્વની વસ્તુ હોય છે,—અથવા તે જ ઇતિહાસનો મુખ્ય ભાગ છે. તેમાં અનેક દૃષ્ટિનિન્દુઓ જાણવાને મળે તો અધ્યાપકો તે જસદ કરશે, અને ત્યાં તેઓ સમગ્ર ન થઈ શકે ત્યાં પણ

મિત્ર મન સાથે અથડાવાથી નવો વિચાર સૂઝે છે, એ લાભને ખાતર પણ તેઓ આવી ચોપડી એકવાર જોઈ જવાનું પસંદ કરશે.

દુર્ભાગ્યે આ પુસ્તકના બધા પ્રકરણો એકમાત્ર લખાયાં નથી, અને કેટલાક પ્રકરણો જોઈતી નવરાશ ન હોવા છતાં લખી કહાડવા પડ્યા છે, તેથી મળા ઉદ્દેશ સર્વત્ર સરખો ધ્યાનમાં રહ્યો નથી. પ્રકરણોની લંબાઈ પણ સર્વત્ર પ્રમાણસર રહી નથી. લેખકના પક્ષપાતને લીધે પણ કેટલીક વસ્તુને ઝોણું કે વધારે મહત્ત્વ મળ્યું હોવાનો સંભવ તો છે જ.

અનુક્રમણિકું

૧	આપણા દેશનું આદિસ્વરૂપ	...	૧
૨	આદર્શ રાજ્ય ...	...	૫
૩	આર્ય સંસ્કૃતિનાં મૂળ ...	...	૧૨
૪	આર્ય સંસ્કૃતિનો આધાર...	...	૧૫
૫	મહાભારત ...	...	૧૬
૬	ભગવદ્ગીતા ...	...	૨૫
૭	સમાજરચના (વર્ણવ્યવસ્થા)	...	૨૮
૮	સમાજરચના (આશ્રમવ્યવસ્થા)	...	૩૪
૯	એસિયાનો ધર્મસંપ્રદાય ...	...	૪૦
૧૦	યુદ્ધનો સમય અને યુદ્ધનું કાર્ય	...	૪૮
૧૧	સ્વાતંત્ર્યમંત્ર ...	...	૫૧
૧૨	મહાવીર સ્વામી ...	...	૫૪
૧૩	ભરતભૂમિની રચના ...	...	૬૧
૧૪	મગધનું મહારાજ્ય ..	...	૬૯
૧૫	ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય...	...	૭૬
૧૬	રાજધર્મ ...	...	૮૩
૧૭	દેવાના પ્રિય પ્રિયદર્શી અશોકવર્ધન...	...	૮૬
૧૮	અશોકના શિલાલેખો ...	...	૯૨
૧૯	ભારતીય સામ્રાજ્યો ...	...	૯૭
૨૦	શુંગ વંશ અને આદિ વંશ ...	...	૧૦૩
૨૧	સરહદ ઉપરના યવનો ...	...	૧૦૯

૨૨	કનિષ્ઠ	...	...	...	...	૧૧૨
૨૩	હીનયાન અને મહાયાન...	...	...	...	...	૧૧૭
૨૪	હિન્દુ ધર્મસંસ્કાર	...	...	...	...	૧૨૨
૨૫	દિગ્વિજયી સમુદ્રગ્રામ	...	...	...	...	૧૨૮
૨૬	શહિયાનનો પ્રવાસ	..	...	...	...	૧૩૮
૨૭	ગ્રામ કાળ	...	...	...	...	૧૫૩
૨૮	દંતકથાઓનો ઇતિહાસ	...	...	...	...	૧૫૮
૨૯	હણુ લોકો	...	...	...	...	૧૧૨
૩૦	શ્રી હર્ષવધન	...	...	...	...	૧૬૭
૩૧	જીએનસાગનો પ્રવાસ	...	...	...	...	૧૭૩
૩૨	આપણો અમર વારસો	...	...	...	...	૧૯૧
૩૩	આર્ય સંગીત...	...	...	...	...	૨૦૭
૩૪	શાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મ	...	...	...	...	૨૧૭
૩૫	ઉત્તરાપચની યાત્રા	..	...	...	...	૨૨૩
	કુપર્સહાટ	...	...	...	...	૨૪૧

આર્યાવત નો નક્શો

३१
र्यावर्त्त

35

34

30

प्रश्न १५. प्रसन्नता नही

५ न

प्राग्ज्योतिष

कायरप

५५३ जनदी

39

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

34

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

• भजिपुर

संसार

29

३०

૨૨	કનિષ્ઠ	...	...	...	...	૧૧૨
૨૩	હીનયાન અને મહાયાન...	...	...	...	...	૧૧૭
૨૪	હિન્દુ ધર્મસંસ્કાર	...	...	...	...	૧૨૨
૨૫	દિગ્વિજયી સમુદ્રગુપ્ત	...	...	...	...	૧૨૮
૨૬	ગ્રાહિયાનનો પ્રવાસ	...	...	...	...	૧૩૮
૨૭	ગુપ્ત કાળ	...	...	...	...	૧૫૩
૨૮	દંતકથાઓનો ઇતિહાસ	...	...	...	...	૧૫૮
૨૯	હણુ સોડો	...	...	...	...	૧૬૨
૩૦	શ્રી હર્ષવધન	...	...	...	...	૧૬૭
૩૧	હુએનસાગનો પ્રવાસ	...	...	...	...	૧૭૩
૩૨	આપણો અમર વારસો	...	...	...	...	૧૯૧
૩૩	આર્ય સંગીત...	...	...	...	...	૨૦૭
૩૪	શિશ્ય અને શ્યાપત્ય	...	...	...	...	૨૧૨
૩૫	કૃતગપથની યાત્રા	...	...	...	...	૨૨૩
	કૃપસંહાર	...	...	...	...	૨૪૧

આર્યાવત નો નકશો

પ્રકરણ ૧

આપણા દેશનું આદિસ્વરૂપ :

(હજારો વર્ષ પહેલાં)

હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ એટલે હિન્દુસ્તાન દેશનો ઇતિહાસ અથવા તો હિન્દુસ્તાનના રહેવાસીઓનો ઇતિહાસ. આ દુનીયા પેદા થઈ ત્યારે હિન્દુસ્તાનનો આકાર આજે જેવો છે તેવો નહોતો. કહે છે કે જ્યાં આજે હિમાલય છે ત્યાં એક ભારે સમુદ્ર હતો. જ્યાં અરબી સમુદ્રમાં લખદીવ, માલદીવ બેઠા છે ત્યાં એક મોટો ખંડ હતો. આફ્રિકા પાસેનો માડાગાસ્કર બેટ અને મરાઠાઓનું મહારાષ્ટ્ર એ ખંડના બે છેડા હતા. પણ ધીમે ધીમે કે એકાએક આ બધું બદલાઈ ગયું. સમુદ્રમાંથી હિમાલય ઉપસી આવ્યો. પેલો ખંડ, કે જેનું નામ પણ આપણે જાણતા નથી, તે નીચે દબાઈ ગયો. હિમાલય સાથે દક્ષિણ જોડાઈ ગયું અને હિમાલયમાંથી નદીઓ વહેવા લાગી. ધીમે ધીમે પંજાબ અને સિંધનો મુલક બનવા લાગ્યો.

પૂર્વ તરફ ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા નદીઓએ બંગાળને
મુલક તૈયાર કર્યો અને લોકો તે તરફ વસવા લાગ્યા.

આ બધી ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓની કલ્પના છે.
તે સાચી હોવાનો ઘણો સંભવ છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર એટલે
પૃથ્વીનાં પડનું શાસ્ત્ર. જમીનને ખોદી, એનાં જુદાં
જુદાં પડો તપાસી, પૃથ્વીની રચના ઉપર વિચાર
કરી આ શાસ્ત્ર રચાયુ છે, એટલે તેની કલ્પનાઓ
ઉતાંગ તો ન જ હોય; પણ તે વખતનો ઇતિહાસ
આપણી પાસે નથી. આપણે તો આપણા દેશનાં
વ્યવસ્થિત ઇતિહાસથી, એટલે કે રાજકીય અને
આમાનિક સ્થિતિ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતી હતી તે
વખતના ઇતિહાસથી શરૂ કરીશું.

સમુદ્રમાં રહેનાર માછલીઓના હાડકા આજે પણ
હિમાલયમાં જડી આવે છે. હિમાલયની રચના એવા તે પર્વતની
ઉમર ખીજા પર્વતોના પ્રમાણમાં નાની બાળક જેવી લાગે
છે. હિમાલય સૌથી હંચો છતાં તે બાળક છે, અને આપણો
અરવલ્લી પર્વત પ્રમાણમાં વધુ નાનો છે છતાં તે ભારતવર્ષના
બધા પહાડોમાં જૂનો હોય છે.

કાશ્મીરની ખીણ એ એક વખતે એક બારે સરોવર હતું,
એ આજે પણ બારીકાવી નિહાળનારને સ્પષ્ટ દેખાય તેવું છે
ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓને તેના પ્રમાણે ત્યાં જડેલા છે.

આપણા યુગજોના પાલકો હોય છે કે કાશ્મીર એ પ્રથમ
નતીમર હતું પાર્સી ત્યાં સિદ્ધાંત કરતા એ સરોવરમાં ધડા
ગણે આવીને મળ્યા એને કાશ્મીર મુસોએ વગલમૂળ (આજનું
માગમુ ના) પામે એ નાતે તેની નાખ્યું અને તેમાંથી
વિનંત્યા નવી પેના થઈ વિનંત્યા એને આજની જોડમ

નિમિત્ત તરફ જીત ખાતે મહુજ ઉગાણમાં મળાના
હાડમ અને ખાપરીઓ મળે છે જે સિદ્ધાંતના આજના
રોગની રોપરીઓ તથા હાડમ સારે મળતા જાનતા નથી
પણ આશ્રિના લાભ હતા તથા ખાપરીઓ માથે વર
મળે ૭ તાલી અને ખીમી પ્રાપ્તિઓના લુના હાડમ પ
એજ રીતે મળતા આવે ૭ અને નિમિત્તી માગગા
મુરી ૧૧ અમી નમઃ કી ૭ ૧૭ આ કથાથી આજના તારુ
છે જે નિમિત્ત આહિમાન્ય ન નુનતા ન થાય પણ
ધોમો ૭

જનામાં એ લુના નોતે છે જેની અદ્ય ૭
પરતાના નાનો આવી ૧૫ નિમિત્તો એને ૧૧ ના
કાય ૭૫ ના પરતો હોય ૧ એ

મહેન્દ્રો મલય મહ્ય શુત્તિમાન રુક્ષપરંત ।
ચિન્વ્યશ્ચ પારિયાગ્રશ્ચ મનૈતે કુલપરંતા ॥

મહેન્દ્ર એને તત્ત્વ પ્રજ્ઞામાં આવેલી રેખા
મન્ય તે નિમિત્ત નમ્હેનો પદાર્થ નીલગિરિ એમાં જ મારી
ગાય છે મલ્લ ને નજારી અથવા પશ્ચિમમાં શુત્તિમાન

એ આપણા ગીરના કુરોરો. ઋક્ષ એ હાલા અથવા કરતાં
 પ્રિયનુ નામ તો હજી એનું એ જ છે, અને પાગિયાન એટલે
 ગરબ'થી એમ મનાય છે. આ નામોમા સહેજ મતભેદ તો
 છે જ, પણ આ દક્ષિણનો મુલક એક વખતે એક ભારે ભે
 ૧ ખડ હોનાનો સખર આ સ્ત્રોક ઉપગ્રી લાગે છે.

પડાડમાથી નદીઓ પાણી જ લઇ આરે છે એમ નથી
 પાણી સારે રેતી અને માગી પણ લઇ આવે છે અને તે પોતાના મુખ
 તરફ અને બન્ને બાજુએ ફેલાવી દે છે. આમ ધીમે ધીમે નીના
 મુખ આગમનો ભાગ પૂગાને જનીન બનતી જાય છે. નકેતામા
 જોજો! ના સિધુ ગંગા પ્રમિયુના, મહાનદી, કૃષ્ણા, કૌરેરી,
 એનાની—એમના મુખો આગમ આ જ રીતે જમીન બનેલી
 તારો આ કાપનાગી જનીન બુડ જ ફળદ્રુપ હોય છે. વળી
 નદીના પ્રનાદ આગળને માટે સગવડ નેચો હોય છે. આથી
 નાગમા રનાભામિ રીતે નીને કાઢે જ ગેનાનું વધારે પસંદ
 રે છે તથી જ આપણા લોગ નદીને માના કહી સંબોધે છે
 રિદુ લોકો પોતાને ગંગાપુત્ર માને છે. રોજ નહાતી વખતે

મમે ચ ચમુને જૈવ ગોદાવરિ સરસ્વતિ ।
 તર્મદ સિન્ધુ કાવરિ જલેસ્મિન્ સન્નિધિ કુરુ ॥

એમ બેાધી આપણે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમા નદીઓનું મહત્ત્વ
 હતુ છે એ બનાવીએ છીએ આપણે હિંદુસ્તાનના નદી પરત્વે
 વિભાગ પાડીએ તો હિંદુસ્તાનનો જુનો ઇતિહાસ વધારે સારી
 રીતે અજાયા

પ્રકરણ ૨મું

આદર્શ રાજ

હિંદુસ્તાનના સમાજની વ્યવસ્થિત કલ્પના આપણને રામાયણમાં જ છે. આદિત્ય વાલ્મીકિએ આદર્શ રાજનું શુણ્ણવર્ણન કરવા ખાતર નારદ મુનિની આજ્ઞા પ્રમાણે રામાયણ રચ્યું. તેમાં આર્યલોકોના ગૃધ્રધર્મ, સુભાજધર્મ, રાજધર્મ, સદાચાર વગેરે વિષયની કલ્પનાઓ વાલ્મીકિએ એટલી બધી સુંદરતાથી આપેલી છે કે ભોતભોતામાં એ ગ્રન્થને આર્યલોકોએ ધર્મગ્રન્થની મહત્તા આપી દીધી. હિંદુજાતિનું જીવન ઘટવામાં કયા એક ગ્રન્થની ભારેમાં ભારે અસર થઈ છે એમ પૂછવામાં આવે તો રામાયણની, એ જ જવાબ આપવો પડે.

રામાયણ એટલે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સુર્ય નદીને કિનારે અયોધ્યામાં રાજ્ય કરનાર સૂર્યવંશી રાજા રામચંદ્રની કથા. રામચંદ્ર મિથિલા દેશના જનક રાજાની દુવંરી સીતા સાથે પરણ્યા. મિથિલા દેશ એટલે હાલનો ઉત્તર બિહાર પ્રાન્ત. જનકની રાજધાની હાલના ફરબંગા પાસે જ હતી. પિતાની

આજ્ઞા મુજબ રામચંદ્રે રાજ્યકારભાર પોતાના ભાઈ
 ભરતને સોંપી દઈ વનવાસ લોગવવા દક્ષિણ તરફ
 પ્રયાણ કર્યું. ભરતે રાજ્યપદ સ્વીકારવાની ના પાડી
 રાજાના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્યનું ભરણું કર્યું. તે
 વખતે વિન્ધ્ય પર્વત ઝોળંગી દક્ષિણ તરફ જનાર
 અગસ્ત્ય જેવા યોગી જ બ્રહ્મણો હતા. હાલમાં
 મહારાષ્ટ્ર છે ત્યાં દંડકારણ્ય નામનું એક બીચણું
 જંગલ હતું અને તેની અંદર કૂંડ રાક્ષસો રહેતા
 હતા. એથીયે દક્ષિણમાં વાનરજાતિના લોકો રહેતા
 હતા. ત્યાં વાલિ અને સુગ્રીવ જે ભાઈઓ અંદરઅંદર
 લડતા હતા. અને છેલ્લે દક્ષિણમાં લંકામાં રાજા
 રાવણ રાજ્ય કરતો હતો. રાવણના સેનાપતિઓ
 મહોદી મહોદી સેનાઓ લઈ ભારતવર્ષ ઉપર ઘણીવાર
 આક્રમણ કરતા અને ધીમે ધીમે ઉત્તર તરફ ધસતા
 હતા. એ ગણસૌથી હુમલા સામે લડવા માટે વિન્ધ્યામિત્ર
 નામના ક્ષત્રિય ઋષિએ સૂર્યવંશના શબ્દ રામચંદ્રની
 યોજના દર્શી હતી. તે દિવસથી જ સૂર્યવંશી
 રાજાઓનું રાવણ સાથે યુદ્ધ થશે એમ જાણે લાગતું
 હતું. રામચંદ્ર વનવાસમાં નીકળ્યા ત્યારે તેમણે
 રાવણની સેના સાથે યુદ્ધ કર્યું. રાવણે છળ-
 દપટથી સીતાનું હરણ કર્યું. તેથી તો આ સંગ્રામ
 વધારે તીવ્ર બન્યો. રામે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની વાનર

જેવી બધી જાતિઓની સાહાય્ય મેળવી અને લંકા ઉપર ચઢાઈ કરી. રાવણ અને તેનો ભાઈ કુંભકર્ણ મરાયા. રામને રાજ્યલોભ ન હતો. તેમને તો દુષ્ટોનું દંડન કરવું હતું, એટલે તેમણે રાવણના ભાઈ વિભીષણને લંકાનું રાજ્ય સોંપી દીધું અને તેઓ અયોધ્યામાં પાછા આવી ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. પણ પારકા ઘરમાં રહેલી સીતાનો રામે સ્વીકાર કયો તે પ્રબળે રુચું નહિ, એટલે રામે સીતાનો પણ ત્યાગ કયો. પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી આખા હિંદુસ્તાનમાં એકછત્ર રાજ્ય સ્થાપન કરી રામચન્દ્રે સર્વત્ર શાંતિ ફેલાવી અને આખરે પુત્રને રાજ્ય સોંપી દઈ સીતાના વિરહમાં દેહ છોડ્યો.

રામાયણમાં વાલ્મીકિએ આર્ય સમાજનો આદર્શ ચીતર્યો છે. એ આદર્શ કયા વળતનો છે એ આપણે કહી શકતા નથી, પણ તેની અસર આજ સુધી ટકી રહેલી છે એમાં શક નથી. હિંદુસ્તાનના દરેક સારા ગુણો—પછી તે ગમે તે જાતિ કે ધર્મના હોય—તેણે રામનો જ આદર્શ પોતાની દૃષ્ટિ આગળ રાખેલો છે. જ્યારે જ્યારે દેશમાં અન્યાય અને અધર્મ ફેલાય છે ત્યારે ત્યારે લોક રામરાજ્યનું સ્મરણ કરે છે.

રાવણ એ અત્યંત સુધરેલો અને વિદ્વાન ગ્રાહણ રાજા હતો. પણ તે ધર્મગ્રાહ, લોભી અને

અભિમાની હતો. આસુરી સંસ્કૃતિનો તે ઉપાસક હતો. રાવણે વેદના ખંડ પાઠ્યા એવી દંતકથા છે. એનો અર્થ એટલો જ હોઈ શકે કે અવ્યવસ્થિત વેદમંત્રોમાં તેણે વ્યવસ્થા ગાણી હશે. તે ભારે તપસ્વી હતો. અમુક દરજ્જે સંયમી હતો અને એનું રાજ્ય બહુ જ સુવ્યવસ્થિત હતું. એના નવ પ્રધાન અને એ પોતે, એમ દસમુખી સત્તા ગવણુન. રાજ્યમાં ચાલતી હતી. ગવણુના ગલ્પમાં લંકાની નુપત્તિ એટલી બધી વધી પડી હતી કે લંકાને સોનાની જ નગરી કહેતાં. લંકામાં એનાને તો કોઈ ભાવ પણ પૂછતું ન હતું.

અશ્વમેધ યજ્ઞ

અશ્વમેધ યજ્ઞ એ પ્રાચીન કાળમાં એક ભારે મનુ હતા જે રાજાને એમ થઈ આવે કે આખી પૃથ્વીને, એટલે આખા ભાગનવર્ષને, એક વ્યવસ્થિત વલણ પોતે આપી ચકરો તે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરેલો. જે રાજા અશ્વમેધ કરે તે આખા દેશનો ચક્રવર્તી સમ્રાટ બન્યો. અશ્વમેધ યજ્ઞ ગાંડીય સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો ઉપાય ન હતો, પણ આખા દેશના ગાંડી સત્તા મારણ ધાર્મિક વ્યવસ્થા અને ધાર્મિક આનાલ્ય સ્થાપવાનો તે આર્થ પ્રયત્ન હતો. જે રાજા હુટોનું દમન કરી સર્વત્ર આર્થધર્મ સ્થાપી શકે તેજ ચક્રવર્તી ગાય આખા રાજના મિત્રો તો તેનું ચક્રવર્તિપણું સ્વેચ્છાથી સ્વીકારે.

જે રાજાઓને તેની એ સક્તિ વિશે શક્ય હોય અથવા જેઓ આર્થિક પ્રમાણે ન ચાલતા હોય એવા અધિમાની કે દુર્જન રાજાઓ તે ચરનો વિરોધ કરતા અને પછી અશ્વમેધ કરનાર રાજાને નેમની સાથે લડી પોતાની એકમત સિદ્ધ કરી ગતાવધી પડતી.

પોતાની આત્મ બધે રતે છે એ સિદ્ધ કરવા ખાતર અશ્વમેધ કરનાર મન એક પાણીદાર ઘોડાને છોડે મૂકે અને પોતે મનના દોષા હમ પણા મના પાળે. ઘોડો આખા દેશમાં અને ત્યાં જુદી જુદી જગ્યાએ રક્ષણ કરવા એક મોટી મના એની પાછળ પાછળ જાય. જેને રાજાનો વિરોધ કરવો હોય તે તે ઘોડાને પકડી બાંધી રાખે. પછી આ મદાસેના તે મના નાગે લડી ઘોડાને છોડાવી લઈ આવે. ઘોડો ચારે દિશા ફરી વળે એટલે મદ. ઉત્સવ સાથે તે અશ્વનો ચત્ર કન્દમા બારે. દેશદેશાન્તમાં રાજાઓ પાસેથી મેળવેલું ધન ચક્રવર્તી રાજા ધર્મકાર્ય તથા લોકહિતને માટે ખર્ચા નાખે આગે અશ્વમેધ મનના વિધિ છે.

આસુરી સંસ્કૃતિ

ગવલુરાજ્યમાં આસુરી સંસ્કૃતિ હતી એવું અર્થ એ નથી કે ત્યાં બેબેધ બાદશાહી હતી આસુરી સંસ્કૃતિમાં પણ રાજ્યબધારણ અવરિચત જ હોય વેપાર સારી પેઠે ચાલે. રાજ્યનું દરેક ખાતું પોતાનું કામ કુશળતાથી ચલાવે. ધનધાન્યની સમૃદ્ધિ પણ હોય અને

પ્રકરણ ૩મું

આર્ય સંસ્કૃતિનાં મૂળ

સવલે જે વેદના જાંઠ ક્યાં તે વેદો છે. મું
એ લાલુણું લેઇએ. વેદ એ દુનિયામાં જનામાં જના
વચ્ચે છે. આપણા ઋષિમુનિઓને ધ્યાનમાં જે ઈશ્વર
મંમંધી જ્ઞાન સ્પર્શ્ય તે તેમણે તે વખતની લૌકિક
ભાષામાં અને તે વખતની કથાઓ અને માન્યતાઓમાં
ગોઠવી દીધું છે. તેને જ વેદ કહે છે. આ વેદમાં
ઈન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, સવિતા, અર્યમા, વિષ્ણુ, ઉષા,
અગ્નિ, ઘાવાપૃથિવી, સોમ, રુદ્ર, મરુત , અશ્વિની વગેરે
અનેક રૂપે પ્રગટ થનાર ઈશ્વરની અનેક ભાવની
પ્રાર્થનાઓ છે. આપણા ધર્મોનાં બધાં તરવોડું મૂળ
એ વેદમાં છે. પુરાણોની કેટલીક વાર્તાઓડું મૂળ
પણ વેદમાં મળી આવે છે. વેદમાં જુતામાં જુનો
ઇતિહાસ પણ જડે છે. યજ્ઞ કરનાર આર્ય લોકોને
કશ્યુ ભેટે લઠકું પડયું હતું. સુદા નામનો એક
પરાક્રમી રાજા તે વખતે હતો. ભરત અને ત્રિદિત્ત
નામની બે ટોળીઓ અંદરઅંદર લઠતી. હાશરાજ
નામનું એક ભાદે યુદ્ધ તે વખતે થયેલું. વેદોમાં

જે પ્રદેશનું વર્ણન આવે છે તે ઘણું ભાગે હાલનો પબ્બ છે. પુરુષસૂક્ત, નાસદીયસૂક્ત વગેરે સૂત્રોમાં વેદકાલીન ધાર્મિક, રાજકીય અને સામાજિક કલ્પનાઓ આપણને જણી આવે છે. તે વખતની મરણ વિધેની અને યમરાજ વિધેની કલ્પના આજના કરતા કેટલીયે નાની હતી.

વેદ એ આર્યભક્તિનો પ્રથમ ગ્રંથ હોવાથી આર્યસંસ્કૃતિના દરેક અંગનું મૂળ સૂક્ષ્મરૂપે તેમાં જડી આવે છે.

વેદ આઠ છે. ઋગ્વેદના વેદના નત્રો ત્રણ અને દેવતા પ્રમાણે ગોંવાયલા છે. યજુર્વેદની ગ્યના યજ્ઞને અનુકૂળ કરવામાં આવી છે. સામ્ય એટલે ગાયન સામવેદની રચના ગાયનને અનુકૂળ છે એથી વેદ અથર્વા તેમાં પરચુગ્ણ વસ્તુઓ છે. સિદ્ધિ મેળવવાના અનેક ભાવના મત્રો, સમાજ વ્યવસ્થાના નિર્માણ વગેરે ઘણી વસ્તુઓ અથર્વા વેદમાં છે. વેદનું રક્ષણ કરવા માટે તેની શાખાઓ પાડી. દરેક શાખા ભવતી રાખવાની ફરજ અમુક કુટુંબો ઉપર નાખવામાં આવી હતી. આ ગીતે હવેના વર્ષ થયા એક અક્ષરનું પણ રખડન થયા વગર વેદની જગ્યાએ મુરશિત રાખવામાં આવી છે.

યજુર્વેદ અને સામવેદમાં ઘણું ભાગે ઋગ્વેદની જ ઋચાઓ છે, છતાં ચારે વેદ મળીને વાલ્મીકિ રામાયણ કરતાં ન્હાનો અન્ય છે. ઋગ્વેદમાં એક હજાર કરતાં સ્તોત્ર વધારે સૂક્તો એટલે ગાયનો છે. તેમાં દધીમિ ઋષિ, શુનઃશ્રેષ્ઠ અને હરિશ્ચંદ્ર વગેરેની કથાઓ બહુ જ રસપ્રસન્ન અને મહત્વપૂર્ણ છે.

વેદ ઉપરથી જ લોકમાન્ય તિલકે એમ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે આર્યલોકો પ્રથમ ઉત્તર ધ્રુવ તરફ વસતા હતા અને તે કાળ આજથી લગભગ ૧૨,૦૦૦ વર્ષ પહેલાં હોયો જોઈએ.

વેદકાળમાં લોકો ખેતી અને વણાટ બાબતો તો હતા જ, પણ ઘણા લોકો ગાયોનાં ટોળાં લઈને ફરતા હતા એમ લાગે છે. ગોત્ર, ગોપુર વગેરે શબ્દો એ જ વખતના લાગે છે. વેદકાળથી જ ચાતુર્વર્ણ્યની કાંઈપણ વ્યવસ્થા હોવી જ જોઈએ. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ચારે વિશદ પુરુષના અનુક્રમે મુખ. બાહુ, સાયન અને પગમાંથી પેદાં થયા એવું વર્ણન પુરુષસૂક્તમાં છે.

પ્રકરણ ૪ થું

આર્ય સંસ્કૃતિનો આધાર

હિન્દુધર્મને વેદધર્મ પણ કહે છે. વેદ એ દુનિયામાં જૂનામાં જૂનો અને અત્યંત મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. વેદમાં ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, દાવાપૃથિવી, ઉષા, અવિતા, રુદ્ર વગેરે ઇશ્વરનાં અનેક રૂપોનું વર્ણન અને સ્તુતિ છે. આ જઘા મંત્રો ઋષિઓ ધ્યાનમાં બેઠા હતા ત્યારે તેમને સ્પુરેલા હતા. વેદની અંદર હિન્દુ ધર્મનાં જઘાં વર્ણવેલું મૂળ છે. કેટલાક મંત્રોમાં સૂરસ કાવ્ય છે. વેદ ચાર છે. ઋગ્વેદમાં ઘણું ભાગે સ્તુતિના જ મંત્રો છે. યજુર્વેદમાં યજ્ઞનું પ્રકરણ છે. સામવેદમાં આપણું જૂનું ગાયન છે. અથર્વ વેદમાં ધરચુરણ ઘણી વસ્તુઓ છે.

આ વેદમાંથી જ ગ્રાહણ કરીને એક બીજો ભાગ પેદા થયો. ગ્રાહણ એ અમુક જાતના ગ્રંથોનું ભાગ છે. ગ્રાહણોમાં યજ્ઞ સંગ્રહી અને ધર્મતત્ત્વ સંગ્રહી લાંબી લાંબી ચર્ચા છે.

ગ્રાહણોમાંથી જ ઉપનિષદો પેદા થયાં. ઉપનિષદોમાં હિન્દુધર્મની જઘી ઉદાત્ત કલ્પનાઓ અને

સંકટો, પરંપરા બધું અપાય છે. આવી વાર્તાઓને
સંગ્રહ કરવામાં આવેલો છે. સદિની ઉત્પત્તિથી માંડીને
તામ્રમુખી (ગેરા) લોકોના હિંદુસ્તાનમાં આવવા
સુધીની બધી વસ્તુઓ આ પુરાણોમાં છે. પુરાણ-
કારોએ પુરાણોમાં કશું મૂકવાનું બાકી રાખ્યું નથી.
પુરાણો ૧૮ છે. ઉપપુરાણ પણ એટલાં જ છે. રામાયણ
મહાભારત એ પુરાણોની સુદાં જ છે. તે ઇતિહાસમાં
સમાય છે.

આવનો હિંદુ ધર્મ સ્મૃતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણ
પ્રમાણે ચાલે છે. તેથી તેને યુનિસ્મૃતિપુરાણોના
ધર્મ કહે છે. અન્યમ અથવા તંત્ર કરીને એક જુદો
ધર્મસંગ્રહ છે. તે પણ ધર્મસંગ્રહમાં જ મનાય છે.
તેના નેમાત્ર કાશ્મીર દરજ્જા લંબોડું મહાત્મ્ય
વધારે છે. એ કે તંત્રની અન્ય હિંદુ ધર્મ પર લખેલ છે.
આ તંત્રમાંના કેટલાક વિધિઓ દેહી દેવ
દેવ છે.

પ્રકરણ પમું

મહાભારત

ઉપનિષદ્ધાળના ગુરુશિષ્યના સંવાદ અને સાદી રહેણી પછી આપણને મધ્યદેશનાં અને હસ્તિનાપુર અને ઇન્દ્રપ્રસ્થનાં મહારાજ્યોનું દર્શન થાય છે. હસ્તિનાપુરના રાજા શાન્તનુને ઘરડે ઘઠપણુ ખીજી વાર પરણવાનો મોહ થયો અને તે પણુ એક માછીની છોકરી સાથે; અને અહીંથી જ મહાભારતની દુર્દશાની શરૂઆત થઈ. પિતાની ઇચ્છા ઘર લાવવા માટે બીજા પ્રદક્ષિણારી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને રાજ-પદનો ત્યાગ કરી પોતાનાથી બનતી રાજસેવા કરવાનું વ્રત લીધું. શાન્તનુ પછીના રાજા સારા નીપજ્યા જ નહિ. ત્રિચિત્રવીર્ય બહુ ન્હાની ઉંમરમાં મરી ગયો. ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મથી આંધળો હતો અને પાંડુ પાંડુરોગથી ગુજરી ગયો અને રાજ્ય માટે ધૃતરાષ્ટ્રના દીકરાઓ અને પાંડુના દીકરાઓ વચ્ચે ઝઘડો શરૂ થયો. દુર્યોધને અનેક રીતે કષ્ટ રચ્યું અને દરેક વખતે પાંડવો તે જાગમાં ફસાયા. વિદુર અને શ્રીકૃષ્ણ તેમની મદદમાં હતા તેથી દરેક વખતે તેઓ જાગમાંથી ઉગરી જતા. આખરે યુધિષ્ઠિર દુર્યોધન સાથે

દૂત રમવા તૈયાર થયો તેમાં હાથો. પાંચ જણની
 સ્ત્રી દ્રૌપદી પણ એણે હોઠમાં મૂકીને ખોઈ. અન્તે
 બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસ પૂરો
 કરી એમને એમનું રાજ્ય પાછું મળે એવી શરત
 નક્કી થઈ. બાર વર્ષ તો સહેલાઈથી નીકળી ગયાં.
 તેરમે વરસે પાંડવો વિરાટ નગરીમાં ગુપ્ત રીતે રહ્યા.
 અજ્ઞાતવાસનું વર્ષ માંડ પૂરું થયું હશે એટલામાં
 ક્ષાત્રધર્મને અનુસરીને ગાયોનું રક્ષણ કરવા પાંડવોને
 પ્રગટ થવું પડ્યું. વર્ષ પૂરું થયું કે નહિ એ વિષે
 વાદ ચાલ્યો. અંદ્રની ગતિ પ્રમાણે વર્ષ ગણવું કે
 મૂર્ખની ગતિ પ્રમાણે એની ચર્ચા ચાલી અને અન્તે
 એણે શરણ લેવાનું નક્કી થયું. આ ભારતીય યુદ્ધમાં
 ભારતવર્ષના લગભગ બધા જ રાજાઓ સામેલ થયા
 હતા. બંને પક્ષની મળીને ૧૮ અક્ષોહિણી અતુરંગ
 સેના દુરુક્ષેત્ર ઉપર જમા થઈ. અઢાર દિવસ સુધી
 યુદ્ધ ચાલ્યું અને આખરે બંને પક્ષનાં મળીને
 માણસ બચ્યાં. પાંડવો છતાં, પણ યુધિષ્ઠિરને હાથ
 ઘસીને કહેવું પડ્યું કે આ જય પરાજય કરતાં પણ
 વિષમ છે. અધર્મનો સડો ખૂબ બામ્બો હોતો. ધર્મ
 વિષેની દલીલબાજીમાં દરેક જણ પ્રવીણ હોતો.
 મહાભારત યુદ્ધમાંથી બચી ગયેલા કઠિયાવાઠના

ચાદવો ઉન્મત્ત થયા અને આપસમાં લડવા લાગ્યા. આખરે ત્યાં પણ બદવાસ્થગી જામી અને મંહારતુ કાય' પૂરું થયું. ત્યારપછી પરિક્ષિતનું રાજ્ય શરૂ થયું. તત્કાલ નામના નાગ રાજાએ તેના ઉપર હુમલો કરી તેનો વધ કર્યો. અર્જુને ખાંડવવન જાળી નાગકુળનો ઉચ્છેદ કર્યો હતો તેનો આ બદલો હતો. પરિક્ષિત પછી જન્મે-જે નાગલોકો મામે વેળવાળવાનું સત્ર શરૂ કર્યું. હિંમા અને પ્રતિહિંસા જોરથી ચાલી. પણ નાગકન્યાના ઉદરમાં જન્મેલા આસ્તિક નામના એક પ્રાદાણની દરમ્યાનગીરીથી આ વિગ્રહ શમ્યો અને વિગ્રહથી અકળાઈ ગયેલી ભારતભૂમિને આખરે શાન્તિ મળી. ત્યાર પછી શુ થયું તેનો ચોક્કસ ઇતિહાસ જાહેર નથી. પણ વેરથી વેર શમનું નથી, ક્ષમાથી જ વેર શમી જાય છે, એટલો પાઠ ભારતભૂમિ ભારતીય યુદ્ધ, ચાદવાસ્થગી અને સર્પમત્રથી શીખી ગઈ એમ કહીએ તો ચાલે.

આ ભારતીય યુદ્ધના વખતના જ કૃષ્ણદ્રૈપાયને (એમને જ વેદવ્યાસ કહે છે) એ યુદ્ધનું અને તે વખતનું સંપૂર્ણ વર્ણન જય અથવા મહાભારત નામના મહાભારત ગ્રંથમાં લખી રાખ્યું છે. મહાભારત દુનિયામાં મહોટામાં મહોટા ગ્રંથોમાંનો

એક છે. વ્યાસે જે સ્વરૂપમાં એ લખ્યો. હશે તે જ સ્વરૂપમાં તો આપણી પાસે આજે તે નથી. આ મહાન રાષ્ટ્રીય ગ્રંથનાં રાષ્ટ્રીય સંસ્કરણો અનેક વાર થયાં છે.

રામાયણમાં ભારતવર્ષનો આદર્શ ચિત્રેલો છે, મહાભારતમાં અનેક સારી અને નરસી વાસનાઓથી પીડિત મહાન જનસમુદાયનો યથાર્થ ચિતાર ચિતરેલો છે. કોઈ ઋષિ ‘અસત્યમાંથી સત્યમાં, અન્ધકારમાંથી પ્રકાશમાં અમને લઈ જા’ એવી પ્રાર્થના કરવાને બદલે જે એમ કહે કે ‘મહાભારતમાંથી અમને રામાયણમાં લઈ જા’ તો તે અયોગ્ય ન ગણાય. હિંદુસ્તાનના અસંખ્ય પહાડોમાં જેમ હિમાલય પોતાની ઉત્તંગતાથી જુદાં પડે છે તેમ મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મ જે જુદા પડે છે. જાને ઘટના-જાળના સૂત્રધાર હોવા છતાં પરિણામ વિષે બેપરવા છે. આપું મહાભારત યુદ્ધ એમને માટે તો છોકરાંની રમત જેવું લાગે છે. ભીષ્માચાર્ય વિરુદ્ધ પક્ષના સૂત્રધાર હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત છે. તેઓ અત્યંત સ્વાર્થત્યાગી, પ્રતિજ્ઞાનિષ્ઠ, બ્રહ્મચારી અને તપસ્વી છે. છતાં ઉપકારબદ્ધ થવાથી એ પોતાનો પક્ષ અસત્ પક્ષ છે એમ જાણતા છતાં

છોડી શકતા નથી. અર્થસ્ય પુરુષો વાસઃ । એવું દીન વચન કહી તેમને પોતાના આચરણનું સમર્થન કરવું પડે છે, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ કશી જવાબદારી સ્વીકારતા જ નથી. તેઓ બધું પરિણામ પહેલેથી જ જાણે છે. ભીષ્મ અર્થના દાસ છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમભક્તિના વેચાણ છે. ભીષ્મની કર્તવ્યનિષ્ઠા અલૌકિક છે. શ્રીકૃષ્ણની અનાસક્તિ દૈવી છે. ભીષ્માચાર્યે નિષ્કામ કર્મ આચર્યું અને કૃષ્ણની બાધી ગોઠવણ ઐશ્વર્યભાવે શ્રીકૃષ્ણે કરી.

રામાયણની સીતા અને મહાભારતની દ્રૌપદી એમના સ્વરૂપની માફક સ્વભાવમાં પણ વિરોધી છે, છતાં બંને સરખાં આદર્શ છે. સીતાનું સર્વાર્પણ આદર્શ છે, જ્યારે દ્રૌપદીની તેજસ્વિતા અનુકરણીય છે. તેથી જ શાસ્ત્રકારોએ બંનેને એક જ સ્લોકમાં પાને પાસે મૂકી પ્રાતઃસ્મરણીય કરેલાં છે.

મહાભારતનો મમય એટલે શ્રીકૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિર, જગમથ અને ભીમ, કર્ણ અને અર્જુનનો સમય એ જ અગ્નિસાગર મંથન અને નાગ લોડો પણ દ્વિદુઃસ્થાનમાં આવેલા. અધ્યાનિગ્તાન અને તિથેટ સાથે કદાચ આજના કરતા તે વખતે વધારે સળધ હશે. કુન્તી અને માત્રી, દ્રૌપદી અને ગાંધારી, સત્યભામા અને મંદિમણી, કૃતગ અને ચિત્રાંગદા

બધી દર દરની ગજદન્યકાઓ કુરુકુળમાં પરણેલી. કૌરવોનું
ગાન્ધ્ય મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં હતું. દ્રુપદ્રથ અને હસ્તિનાપુર
એ તેમની રાજધાનીઓ હતી. દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિરના
જન્મ પહેલાં જ આ કુરુકુળ સડી ગયેલું હતું એમ દેખાય
છે.

જે સ્વરૂપમાં મહાભારત આપણી પાસે છે તે સ્વરૂપ
ઇ. સ. ૪૦૦ની આસપાસ એટલે કે આજથી લગભગ
દોઢ હજાર વર્ષ ઉપર નક્કી થયું હશે એમ વિદ્વાનોનું
માનવું છે.

પ્રકરણ ૬૬

ભગવદ્ગીતા

કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ ઉપર બન્ને સૈન્યો લઠવા સજ્જ થયાં છે, હજી પણ કોઈને ચોતાનો પક્ષ છોડી સામા પક્ષમાં ભગવું હોય તો તે ભગી શકે છે એવી છુટ આપનાર ઘોષણા યુધિષ્ઠિરે પોતે બન્ને સન્ય વચ્ચે ઉભા રહીને કરી છે, એવે પ્રસંગે પાંડવ-પક્ષના વીર અર્જુનને શંકા થઈ કે આપણે લડીએ છીએ એ ઠીક છે ખરું ? લઠવામાં પુણ્ય છે કે પાપ ? સર્ગાબ્હાલાંને મારીને રાજ્ય ટરવું એ યોગ્ય છે કે રાજ્યનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લઈએ એ યોગ્ય છે ? શ્રીકૃષ્ણ પોતે અર્જુનના આરથી તરીકે રથમાં બેઠા હતા. અર્જુન તેમને શરણ ગયો. કેટલો વિચિત્ર, કેટલો ખારીક અને તે છતાં કેટલો સ્વાભાવિક પ્રસંગ ! જેના ઉપર આખી લઠાઈના મદાર તે જ બે છેલ્લી ઘડીએ આમ શરૂ દેંદ્રીને હું નથી લડતો એમ કહીને ઉભો રહે તો માણસ શું કરે ? ઉત્સાહના ચાર શબ્દથી અર્જુનને ચરાતન ચડે એમ ન હતું. તેથી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ધર્મનું

ગુરુચ સમજાવી અર્જુને શું કરવું જોઈએ તે બતાવી
 દીધું. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે થયેલો આ
 મંવાદ મહાભારતમાં અઠાર અધ્યાયમાં વર્ણવેલો છે.
 તેમાં કુલ ૭૦૦ શ્લોક છે. હિંદુ ધર્મનાં બધા
 તત્ત્વો તેની અંદર જરાબર આવી જાય છે અને આ
 દુનિયામાં માણસે કેવી રીતે વર્તવું તેનું જ્ઞાન
 માણસને તેના ઉપરથી ઉત્તમ રીતે થાય છે, થ
 ભગવદ્ગીતા હિંદુ માત્રનું મોટું ધર્મપુસ્તક જાની
 ગયું છે. બધા જ પંથવાળા લોકો ભગવદ્ગીતા વિશે
 આદર રાખે છે. ગીતાજીનું ભાષાન્તર દુનિયાની બધી
 ભાષાઓમાં થયું છે અને દરેક દેશના લોકો તેના
 વખાણ કરે છે. હિંદુસ્તાનમાં તો ભગવદ્ગીતાનો
 અર્થ કરવાને એટલા બધા ગ્રંથ લખાયા છે કે તે
 બધા ભેગા કરીએ તો એક ઠપાટ ભરાય

ગાંધીના જીવન ઉપર બારેમા ભાગે અસર જેની થઈ
 હોય, પછી તે કોઈ રાષ્ટ્રીય પુરુષ હોય, રાષ્ટ્રીય ધટના હોય કે
 રાષ્ટ્રીય મન્ય હોય, ઇતિહાસે તો તેની નોંધ લેવી જ જોઈએ.
 મહાત્માગાંધીના વિમ્તીર્ણ મહામાગરમાં ગીતા એક એવું રત્ન
 છે જેને અસર હિંદુ સમાજ ઉપર જ નહિ પણ હિંદુસ્તાન
 માથે જે જે પ્રજાનો મળધ થયો છે તે તે પ્રજા ઉપર થતી
 આવી છે અને હજી પણ થશે. એ ગ્રંથ હજી ધરડો
 થતો જ નથી

માણસનું કર્તવ્ય શું છે ધર્મસંજ્ઞા માણસે કયો
 ઋતો લેવો શું કળાથી માણસ કર્મ કરતો છતો તેથી
 નિગળો ગરી ગરે તેની ચર્ચા આ ગ્રન્થમાં છે વ્યક્તિ અને
 મમાજના જીવનનું ગદ્ય આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આમાં
 ચર્ચેલું છે આપણા શાસ્ત્રોમાં ભગવદ્ગીતાને શ્રીકૃષ્ણે દોહેલું
 કૃપાનિરોધુ દૂધ કહેલું છે જ્ઞાન કર્મ, ભક્તિ, યોગ વગેરે
 બધા માર્ગોના મૂળતત્ત્વોની વ્યાપકાન્તિ ચર્ચા કરી અર્જુન
 જેના તત્ત્વોનું કર્તવ્ય શું છે એ તેને શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું છે
 અર્જુનની ખાતરી કર્યા માટે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું કાળવ્યરૂપ
 અથવા નિશ્ચરૂપ અર્જુન આગળ પ્રગટ કર્યું આ નિશ્ચરૂપ
 એટલે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળની એકતા
 કરી દર્શાવેલી મૂર્તિ જેને આપણે ભાવિ અદ્ય કહીએ
 તો એ તે દૈત્યની દૃષ્ટિએ વર્તમાન અને જ્ઞાત છે એમ
 અર્જુનને બતાવી દીધું અને તેમ છતાં તારી નિઃશ હોય
 તો બદલે એમ કહી એને એના પ્રાણત્યાગ બાન કરી દીધું

યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પ્રેરી શમ્યા તેથી આપણને
 શું ? વેદવ્યાખ્યાને કૃત્વાર્જુનનો દિવ્ય મનસુ દુનિયા આગળ
 દર્શાવેલ તરીકે નથી મર્યાદા પણ મનુષ્ય માનના લક્ષ્યમાં
 રામનાડથી પ્રાણ નાનું સામે (કામરૂપ કુરાવદમ) જે
 મનાવન યુદ્ધ ચાલે તેમાં માણસ નિર્મલકાર ચર્ચા કેવી
 રીતે લઈવું (યુધ્ધસ્થ વિગતગત) ને ધર્મ-દંત્ય બતાવેલું
 છે તેથી હૃદયમાં કે મમાજમાં જે દુર્ગતિ હોય તેની સામે
 વાતાર દરેક સાધના ભગવદ્ગીતા એ ગુરુ-કૃપાથી ચર્ચા
 પડી છે

જગલો ગમે તેમ હોય છે અને નદીઓ ગમે તેમ વહે છે પણ માણસ બ્યારે એકાદ વાડી કે ઉપવન તૈયાર કરે છે ત્યારે તે અમુક યોજના અને વ્યવસ્થાની મુદતતા અને સગવડ મેળવી લે છે. કુદરતના કરતા કાંઈપણ વિશેષ કરવાનો માણસનો આશ્રદ્ધ હોય છે.

સમાજમા ગ્રહેવું એ મનુષ્યનો અવધાવ છે. કીડીઓ, મધમાખીઓ, હગ્ગલો, વરુઓ અને પક્ષીઓ ટોળામધ ગ્રહે છે. મનુષ્ય પણ કાંઈ એક સમાજરચના કરીને જ રહે છે; પણ તેનામા અનેક ગીતે પ્રયોગ કરવાની છત્તા ગ્રેવી છે, તેથી તે પોતાનું જ્ઞાન, પોતાની પરિસ્થિતિ અને પોતાની છત્તા પ્રમાણે સમાજરચનાને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપે છે આર્થ લોકોએ લગભગ નાગઆનંદી પોતાની એક ખામ સમાજ-રચના ગોંડી દીધી છે એનું નામ વર્ણવ્યવસ્થા છે.

પુનર્જન્મ અને કર્મની કલ્પના ઉપર વર્ણવ્યવસ્થા ઉભેલી છે. માણસ જોતું કર્મ કરે છે અને જેવી વાસનાઓ કેળવે છે તેવું ફળ ભોગવવા અને તે વાસનાઓ તૃપ્ત કરવા મનુષ્યને અનુકૂળ પરિસ્થિતિમા જન્મ મળે છે, એ આમા મૂળભૂત દૃષ્ટના છે. મનુષ્યની પરિસ્થિતિ કારણ વગર એટલે કે ચદ્વળાથી પેદા થાય છે એમ નથી. નદીનું વહેણ કે પહાડની રચના જેમ કુદરતના કાનુનથી જ નક્કી થાય છે તેમ મનુષ્યનો જન્મ એના પૂર્વ કર્મ અને વાસના પ્રમાણે જ થાય છે. માટે તે જ પરિસ્થિતિ પોતાને માટે યોગ્ય છે એમ

સ્વીકારી ત્યાથી ચઢવાનો પોતાનો ધર્મ માણસ સ્વીકારી લે
ગમે તેવા અશાસ્ત્રીય અખતરાઓ ન કરે પણ પ્રાપ્ત થયેલી
પરિસ્થિતિનો શ્રદ્ધા અને સમાધાનપૂર્વક ઉપયોગ કરે, એનું
નામ વર્ણવ્યવસ્થા.

બીજી રીતે જોતા મનુષ્ય જે પરિસ્થિતિમાં જન્મે કે
તે પરિસ્થિતિની સગરડો અને મર્યાદાઓ એ જ તેને પહેલ-
વહેલી કેળવણી આપે છે પરિસ્થિતિથી જ માણસનો સ્વભાવ
ઘટાય છે અને અપરિણામ પરિસ્થિતિને સ્વીકારીને જ માણસ
તેના કુપર કાણુ મેળવી શકે છે તેથી માણસને એની
સામાજિક પરિસ્થિતિને અનુરૂપ કેળવણી મળવી જોઈએ
પરિસ્થિતિને અનુરૂપ તેના આર્થો જધાવા જોઈએ એટલા
માટે જ વર્ણવ્યવસ્થામાં સંસ્કારો નક્કી કરેલા છે

હવે સામાજિક દૃષ્ટિએ તપાસીએ ગમે તે માન્ય ગમે
તેવો ધર્મ સ્વીકારે, ગમે તેની ગહેણી પમદ કરે, મમાજમા
હમેશા વ્યવસ્થા વગરની હરિશ્ચાઈ આજે તો સમાજ નહોતો
નહિ, મમાજમા શાન્તિ મયવાય નહિ, ક્યદની દના અને
તેથી પેદા થતી નીન સંસ્કૃતિ હમેશા પ્રવર્તે. તે અસ્કાનવાનુ
માણસે સમાજનો ઉદ્દેશ અને તે પાર પાડવાની સમાજ
વ્યવસ્થા પડેયેથી નક્કી કરી હોય, દરેકનો ધર્મો એની
પરિસ્થિતિ પગથી જ નક્કી થયેલો હોય, હરિશ્ચાઈ ધનના દગવા
ઉમેડવાની નહિ પણ પોતાના કામમાં પૂર્ણતા મેળવવાની હોય
અને જધાને જ શાન્તિથી અને ચિન્તા વગર જીવવાની ખાતરી
ગહે એમ હોય તો જ બની શકે. વર્ણવ્યવસ્થા આ બધું

પોતાની ઢોળે દગ્ગા માગે છે. તે માણસની અમર્યાદ ઉત્પત્તિની ચાહે નથી આવતી કેમકે ગમે તે પરિસ્થિતિમાં માણસ નાગી ન્નતિ તો ચાલી જ શકે છે. અને પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ માણસ પ્રયત્ન કરે તો તેની ઉત્પત્તિ સહેલી અને મજીન થાય. આમાં અપરાધો દોરતો મબત્ત છે, પણ અપરાધને તો હમેશા દુનિયા માગે લક્ષ્યને જ પોતાની ઉત્પત્તિ માધ્યમી ગ્રહેલી છે.

આર્થ સોદાએ સમાજની ઉત્પત્તિના પ્રધાન ચાર અંગો નક્કી કરેલા છે. આદાર ન્યવહારના માધ્યમો પૈસા દરનાનું કામ એક, સમાજનું રક્ષણ દગ્ગાનું કામ બીજું અને ઔદ્યોગ અને પાગલોદ્યોગી જ્ઞાન મેળવવાનું, માયકવાનું અને ફેવાવવાનું કામ ત્રીજું આ ત્રણ બદલો પાગ પાડવા માટે માણસમાં વિશેષ પ્રમાણની આવશ્યકતા, યોજનાશક્તિ અને મયમ હોવા જોઈએ જેમનામાં તે ન હોય તેઓ આ ત્રણ કામ કરનારને મદદ કરે આવા મદદગાર વગર સમાજનું કામ એક ઠાણ પપ્પ ચાણે નહિ અને આવા મદદગારની મજબા પણ સમાજમાં કેટલાય જમાના સુધી ગ્લોગી જ ગ્રહેવાની આ રીતે વૈશ્વ ઇતિહાસ, બ્રાહ્મણ એ ત્રણ સમકારી અથવા ઢિંગ અને નાદીના સામાન્ય શ્રદ્ધ એના ચાર બેદ ગોળવાઈ ગયા બ્રાહ્મણ આશ્રમિન માટે નમાજ ઉપર આધાર રાખે અને મકલ બણાવે રાજનો અકુશ બ્રાહ્મણ ઉપર જોગામાં જોડો સ્ટે, તેની સાથે બ્રાહ્મણ ધનનો સમ્બંધ ન કરે, અલ્પત ગરીબાઈથી અને સાદાઈથી રહે, મોજસોખ ન કરે, બલકુ કંઈ વેડવામાં જ આનંદ માને. ક્ષત્રિય પોતાના જનની પગલા મજબા વગર

મમાજ્ઞતુ રક્ષણ કરે, જેમા અધર્મ નથી એવા બધા મુખોપભોગ તે ભોમની શકે, પણ પ્રગ્ન પામેથી નિયમ કરતા વધારે કર લે નહિ, પોતે વેપાર કરે નહિ, આહણેને ચિતામુક્ત ગણે અને જો કોઈ આતતાથી થઈ વર્ણવ્યવસ્થા તોડવા જેમે તો તેને સજા કરે. રાજ સમાજનું રક્ષણ કરે, પાલન કરે પણ સામાજિક આદર્શોમા ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન ન કરે. વૈશ્ય ખેતી કરે, ઢોર પાળે, લેવડદેવડ કરે, વેપાર કરે, સમાજને જોષ્ટી વસ્તુઓ પૂરી પાડે, વૈશ્ય ધન કમાય એટલે ધનનો ઉપભોગ છુટથી કરી શકે દાન કરવાની એના ઉપર ફગ્ન સૌથી વધારે મૂકેલી છે. ચંદ્રનું મુખ્ય કર્તવ્ય આ ત્રણે વર્ણને મદદ કરવાનું છે. ત્રણે વર્ણ પોતપોતાની લાયકાત પ્રમાણે જે હક્ક ભોમરે છે તે રિથે મનમા ધર્પા કે અદેખાઈ એ ન રાખે એટલે બમ ચંદ્ર ગમે ત્યા ગતી શકે છે; પણ જન્મ રહે ત્યા હિલોગી અને નમ્રતાની છદ્મી ગાત્રે આહણેને તેની વિહતા અને તપ પ્રમાણે માન મળે છે, ક્ષત્રિયની કીર્તિ તેના પરાક્રમ અને ન્યાયવિયતા ઉપર અવનમેલી છે વૈશ્યની પ્રતિષ્ઠા તેના ધન અને દાનવૃત્તિ ઉપર નક્કી થાય છે અને મૂંઢની દંદર તેની સેવા અને તેની ઉમગ્ ઉપરથી થાય છે.

આ ધધાઓ ઉપરાંત જે ધધાઓ મમાજ્ઞમા આવે છે પણ જે ધધાની સમાજને ખાસ જરૂર નથી એવા ધધાઓને વર્ણવ્યવસ્થામા પ્રમાણમા હવકા મળ્યા છે.

પ્રકરણ ૮મું

સમાજરચના

આશ્રમવ્યવસ્થા

ગ્રાહણ, દ્વિત્રિય અને વેશ્ય એ ત્રણે વર્ણનું જીવન સંસ્કારી હોયું નોંધએ એવું નક્કી થયા પછી આખી જીંદગીની કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવી જ પડે. આપણા શાસ્ત્રકારોએ માણસની જીંદગીના ચાર વિભાગ પાડ્યા છે. એને ચાર આશ્રમ કહે છે. બાલ્યવાની અને જીંદગીને માટે તૈયારી કરવાની અવસ્થા એ બ્રાહ્મચર્યાશ્રમ. દુનિયાદારીમાં રહી પોતાના વ્યવહાર ધર્મ પ્રમાણે ચલાવવાની અવસ્થા એ ગૃહસ્થાશ્રમ. એમાંથી ઘાકયા પછી તે જાધું છોડી બધી પ્રવૃત્તિ આટોપી લઈ અથવા પોતાના હીકરાઓને સોંપી દઈ ધર્મચિંતનને માટે નવરા થયું એ વાનપ્રસ્થ; અને સંસારનો ત્યાગ કરી ભગવાં વચ્ચે ધારણ કરી પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે એટલે કે ભગવાનને મેળવવા પ્રયત્ન કરતા દરેકું એ સંન્યસ્ત આશ્રમ કહેવાય છે. જુના વખતમાં બ્રાહ્મચારી ગુરુને ત્યાં રહેતો, તેનાં ઘર ચરાવી અથવા શિક્ષા માગી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો અને વિદ્યાર્જ્યાસ પૂરા

ઠરી ગુને દરિયા આપી આગીવાં લઈ યાત્રાએ
 નીકળે. યાત્રામાં લણતરમાં જ્યાં ઉત્પન્ન રહી હોય
 તે તે પૂરી દગ્ગાની તેને તદ્દ મળવી, દેશ વિશે
 ખૂબ લલુવતું મળતું અને પોતે કયા ધધામાં ફાળી
 શકે એ પણ જોવાનું મળતું ત્યાંપછી માણસ
 પગનીને ધ ઘાટ કરે અને પોતાનો ધધો ચલાવી
 મમાજમાં પોતાનું ધ્યાન લે. આવો ગૃહસ્થાશ્રમી
 પોતાના માર્ગ ઉપરાંત મમાજમેવાનો પણ વિચાર
 કરે. ઘરેલો ધાય, દીકરાને દીકરા ધાય એટલે
 વાનપ્રસ્થ થઈ જાય છે. જગલમાં અથવા તે
 એકાન્તમાં જઈ પડે, માફુ જીવન ગાળે અને ધર્મના
 કામમાં વધારે ધ્યાન આપે, અને જે સસાર વિષે
 વેગવચ્ચ ઉપજે, આખી દુનિયા એ માયા છે એવો
 ખ્યાલ પેદા થાય તો ન્યાતન્ત, જનોઈ અને ચૈત્તરી
 શ્રી પુત્ર જાય છે. રૂઠ લગવા વચ્ચે ગૃહસ્થ કરે અને
 દેહ પડે ત્યાં સુધી મન્યાસધર્મનું પાલન કરે
 આની ગીતે કરે. માણને આ મારે અવસ્થામાંથી
 પસાર થતું જ જોઈએ એમ નથી જે દાણે આ
 જીવનની ઈશ્વરપ્રાપ્તિને મારે જ છે, મન્યા એ
 કેવળ માયા છે એવો ખ્યાલ મનમાં ઠસી જાય તે જ
 દાણે માણસ જાય છે. સન્યાસ લઈ શકે છે, પછી
 એ પ્રજ્ઞાવાની હોય કે ગૃહસ્થ હોય જનોઈ

આપવા ઉપરાંત પ્રહાર્યાશ્રમનું ખીલું સ્વરૂપ રહ્યું નથી. વાનપ્રસ્થ પણ જાઝા મળતા નથી. કેટલાક સંન્યાસ હે છે પણ સાચા સંન્યાસીની પેઠે વર્તનારા યોદ્ધા હોય છે. ગૃહસ્થાશ્રમ જેવો ચાલવો ભ્રમજો તેવો થાય છે એમ કહી ન શકાય. આ આદે આશ્રમનો જો ફરી ઉદ્ધાર થાય તો સમાજ સારી રીતે મુધરે.

સમાજના લુદ્ધા લુદ્ધા વિભાગ પાડી જેમ વર્ણવ્યવસ્થા રચેલી છે તેમ વ્યક્તિનું જીવન સંસ્કારી થાય એટલા માટે દરેક વ્યક્તિની જીમર અને તે ઉપરના કાર્ય પ્રમાણે આશ્રમ અથવા અવસ્થાઓ નક્કી કરવી જોઈએ. છ આઠ વર્ષ સુધી તો બાળક રમે અને કુદરતી રીતે પોતાની શક્તિઓ ખીલવે. ત્યારપછી એણે બ્યવસ્થિત રીતે પોતાની આત્મિક શક્તિઓ ખીલવની રહી. એને માટે બાર વર્ષ રાખેલાં છે. આ બાર વર્ષની અંદર છાત્રો વિદ્યાભ્યાસ કરે, ધર્મનું ગંભીર મેળવે, ગરીબ મન અને વૃત્તિઓ કમાવ એટલા માટે તપ આચરે, વિવામથી જીવન કરમાઈ ન જાય એટલા માટે અહિચર્યનું પાલન કરે, તાદુ અને કંઠજી જીવન પસંદ કરે, મોજશોખથી અગ્રજો રહે અને વીર્યવાન બને. આ દરમ્યાન તે ધરના લાડ, ચિતા કે બ્યવહારના વાતાવરણમાં રહેવા કરતા ગુરુને ધેગ જઈ રહેલા બેની કરે, ટોળને ચરાવે, મુર કાંતે, ગુરુની નેવા દરે અને જ્ઞાન મેળવે. અહિચારી દશામાં ધન મેળવવાનું ન હોય. આજીવિકા માટે સમાજ હોર આધાર રાખવાનો પ્રથમ દક્ષ અહિચારીને. બહિચારી

પોતાને માટે અને ગુરુને માટે બિશ્વા પશુ ગાગે. ગુરુ પાસેથી મળેલી વિદ્યા તેજસ્વી છે એમ મિદ્ધ કરવા અધ્યયન પૂરું થાય કે તરત જ ધન મેળવી ગુરુને દક્ષિણા આપે અને પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે

ગુરુને ત્યાં સ્વાશ્રમી, બ્યાનહારિક તેમજ તાત્ત્વિક સુંદર કેળવણી મળતા હતા તે પૂરતી ગણાતી ન હતી અધ્યયન પછી પૃથ્વીપર્વટન અથવા તીર્થયાત્રા એ કેળવણીનું એક જરૂરનું અંગ ગણાતું તીર્થયાત્રા દ્વારા વિદ્યાર્થીને દેશનું અને મમાજનનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થતું અનેક સાધુસત્તા અને કર્મવીરોનો સમાગમ થતો પોતાની વિદ્યામાં જે કાંઈ ઉણપ હોય તે પૂરી કરવાની તક મળતી પોતાના પુરુષાર્થને ખીલવવાનું ઉત્તમ ક્ષેત્ર કહી શકાય છે તે તપાસવાનું મળતું અનેક જાતના ચિત્રવિચિત્ર પ્રસન્ના યાત્રામાં તો પડે જ. એટલે માણસ પહેલદાર રીતે જોયો ખની જાય યાત્રા પૂરી કર્યા પછી માણસ પરણીને ધધામાં પડે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ સાધનરૂપ છે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જીવનનો મોટો ભાગ જાય છે ગૃહસ્થાશ્રમમાં નીતિ પ્રમાણે ચાલે સદાચાર જાળવી ધન મેળવવું, કર્મ પ્રમાણે જોડતી છૂટ દોર તેટલા ભોગ ભોગવવા અને આખરે બધી પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત થઈ હૃદયચિતનમાં વખત ગાળવાની તૈયારી કરવી એ મુખ્ય કર્તવ્ય હોય છે. આને જ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ મહે છે ગૃહસ્થાશ્રમમાં માણસ પોતાનું કલ્યાણ સાધવા ઉપરાંત પોતાના

અગાવહાવાને, આશ્રિતોને અને આસપાસના પશુપક્ષીઓને
 સુખી રાખવાને બધાએજો છે વડવાઓ પામેથી જે વાગ્મે
 મેળવ્યો હોય તેનો સદુપયોગ કરી તેમા જની શકે તો ઉમેરે
 કરી, કુળપરપરા જગતર જાગવી તે બધું પોતાના દીકરાઓને
 મોખી રેવું એ ગૃહસ્થનો મુખ્ય ધર્મ હોય છે. ગૃહસ્થ માણસ
 બીજા ત્રણે આશ્રમના બોદાને પોપરા બધાઓયો કે. પોતાની
 ઇન્દ્રિયાના અધારના માટે અનેક ઇમેની દિમા કરી પડે
 છે, ગાય, બળદ, બેસ, ઘોડા જેવા 'પ્રાણીઓની મેવા ચેવી
 પડે છે, તેના બદલામા પશુપક્ષીઓને કાઢકે અન્નદાન કરે;
 મમાજ પામેથી બધું જ્ઞાન અને નગવડો બોગરે છે તેના
 બદલામા વિદ્યાર્થીઓને, અધ્યાપકને અને ધર્મપ્રેશકને
 ચલાશક્તિ દાન આપે, અતિથિનો મત્કાર કરે, અપંગોનું
 પાવન કરે—એ બધું ગૃહસ્થાશ્રમીને કરવાનું હોય છે કુલ-
 પરપરા જાગવવા માટે પિતૃઓનું સ્મરણ કરે અને પોતાના
 દીકરાઓને પણ આણું સ્મરણ અને તર્પણ કરવાનું શીખવે
 એ પણ એનું જ કામ આ ધર્મને પચમહાયજ કરે છે
 જનકજ, મનુષ્યવન, પિતૃયજ, ઋષિયન અને દેવયજ.

આને ગૃહસ્થાશ્રમમા જ માણસ મરણની રાહ જુએ છે,
 પણ આર્થ ઇન્દ્રિયા એ તો પરમજગેનું મનાતું. માણસની
 ચાન્તિ દીણ થાય એટલે ને બાહ્ય પ્રગતિ અને બોગ છોટી
 દા. નમાજ ઉપર બાગ્ડાસ થરા કરતા જનનમા કે એકાન્તમા
 જઈ મહેવાનું પમદ કર્તો જે અનાજ કે બીજા દ્રવ્યની
 નમાજ દરકાર ન ગણે તે બેગુ કરી જીવે અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ
 દેખી ધર્મના જ્ઞાન અન આચરણમા પારંગન થતો. આ

વાનપ્રસ્થ આશ્રમ હાવના પેન્ગનરોની જીંદગી જોયો છે, માત્ર આમા જીવનની કડકાઈ અને વૃત્તિની સ્વતંત્રતા એ વિશેષ છે.

માણુમ જમે તેટલી પ્રવૃત્તિ કરે તોપણ આખરે તો તેથી તે કંટાળાનો જ. કેટલાક લોકોને તો પહેલેથી જ પ્રવૃત્તિમાત્ર ભૂલભૂલેથી અને હથેલી આપણને દૂર લઈ જનારી લાગે છે. સાસાન્કિ પ્રવૃત્તિ ઘોડીને એન્ડમ ઇન્ડિયનિઅહ કરીને હથેર-પ્રાપ્તિનો જ જનો વેવો એવો આ લોકોનો આશય હોય છે.

આ ગીતે મંન્યાસુ આશ્રમ પેદા થયેયો છે. એમા પરિપક્વ થયેલા વાનપ્રસ્થ અને પહેલેથી જ ગૃહસ્થી જીંદગીથી કટાળેલા બીજાઓનો મમામ થાય છે મન્યામી કશુ દામ કરે નહિ એમ નવી હથેર તરફ લઈ જનાર બધી પ્રવૃત્તિઓ આદરવામા એનો કિત્માહ સવિશેષ હોય છે બ્રાહ્મણની પેઠે મંન્યામીઓ પણ મમાજના સ્વાભાવિક ગુણો છે. આગ શકરાચાર્ય પંડી ધીમે ધીમે બ્રાહ્મણો પામે જોન્પણ અને મન્યામીઓ પામે ગુરુપણ ગયેવુ દેખાય છે. આ ચતુર્વિધ આશ્રમની સ્વયંસ્થા ત્રણે વર્ણને માટે પહેલેથી જ હતી એવો વર્ણ પણ આશ્રમસ્થવચ્ચા સીકાએ તો હિંદુ ધર્મનો સ્વભાવ એનો વિગેધ ન કરે

મકરાણુ હમું

આશિયાનો ધર્મસમ્રાટ

મહાભારતના યુદ્ધ પછી કેટલોય સમય વહી ગયો. હિંદુસ્તાનમાં ઘણે જાણનાં રાજ્યો થઈ ગયાં. કેટલાક રાજ્ય તો પાંચ દસ ગામના માલીક એવા પણ હતા. કેટલાંક રાજ્યોમાં રાજાઓ ન હતા, પણ આખરૂંદાર કુળના મુરખીઓ નિગમસલામાં બેસી રાજ્યકારભાર ચલાવતા. આ રાજ્યપદ્ધતિને મહાજન-સત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ કહે છે. હિમાલયની તળેટીમાં નેપાળ પાસે શાક્ય લોકોનું આવું એક રાજ્ય હતું. તેમાં કપિલવસ્તુ નામની નગરીમાં યુદ્ધેદન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજાને સિદ્ધાર્થ નામનો એક મુલમુલો પુત્ર જન્મ્યો. બેઘીએએ સવિધ્ય કરતું કે આ રાજપુત્ર કાંતો ચક્રવર્તી રાજા થશે, નહિ તો જગતનો ઉદાર કરનાર એક ધર્મસંસ્થાપક થશે. એને એ વેરાવળ ઉપજે તો એ બીજો માર્ગ લેશે. રાજાએ વિચાર કર્યો કે ઘડપણ, રોગ અને મજાલુ બેઘ માણસને વેરાવળ ઉપજે છે, માટે આ છોકરો આ ત્રણમાંથી એકે વસ્તુ એવા ન પામે એવી રીતે એને રાખીએ.

સિદ્ધાર્થને મોજશોખ અને એશઆરામના વાતાવરણમાં ઉછેરવામાં આવ્યો. યશોધરા નામની એક અત્યંત રૂપવતી અને સફળુણુવતી રાજકન્યા સાથે એનાં લગ્ન કર્યાં. પણ જોઈયંતાં વ્યાધિ, જરા અને મરણ ત્રણે એના જોવામાં આવ્યાં. એના મન ઉપર ભારે આઘાત થયો. દુનિયાનું આ બધું દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય હોવો જ જોઈએ અને મારે તે શોધી ઠહાઠયે જ છુટકો, જેમ વિચાર કરી સિદ્ધાર્થ પોતાના રાજ્યનો અને સુખોપલોગનો ત્યાગ કર્યો અને સંન્યાસી થયો.

અનેક સારા સાગ શુરુઓ પાસે તેણે જ્ઞાન મેળવ્યું, ઠંઠણ તપ કીધાં, ૪૯ દિવસ સુધી કશું ખાધું નહિ અને ધર્મબેધ મેળવવા માટે પ્રયાસ કર્યો. એને લાભાવવા માટે માણસના ૨૩૦ બધી ખરાબ વાસનાઓના રાજા મારે મોહક વસ્તુઓ, ઠંટાળો, ભૂખ, તરસ, વિષયવાસના, આળમ, બીક, કુશંકા, ગર્ભ, લલસતકાર, પૂજા અને જોડે રસ્તે મગનદારી કીર્તિ એ બધી પોતાની સેના લઈ સિદ્ધાર્થ ઉપર હુમલા કર્યાં. પણ સિદ્ધાર્થ પોતાની શાન્તિ અને વિવેકમાં અઠગ રહ્યો અને માર ઉપર જીત મેળવી. માર ઉપર જીત મળી એટલે તરત જ એને દુનિયાનું દુઃખ મટાડવાનું જ્ઞાન લેને બે.દ લોકો બે.ધિ ઠહે

છે તે મળી ગયું. સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ થયો અને તેને
પરમ આનંદ થયો.

દુનિયામાં જામે દુઃખ છે એનું કારણ વાસના
રૂપી તરસ છે. તે મટાડવાથી દુઃખ દૂર થાય અને
તેમ કરવા માટે માણસે યોગ્ય જ્ઞાન, યોગ્ય ઇચ્છા,
યોગ્ય ભાષણ, યોગ્ય કર્મ, યોગ્ય ધર્મો, યોગ્ય સાધના,
યોગ્ય ચિંતન અને યોગ્ય ધ્યાનનું શેવન કરવું
જોઈએ એ તેના જ્ઞાનનો સાર હતો. પોતાને જઠેલો
માર્ગ દુનિયાને આપીશ તો દુનિયાનું પણ લલું થશે
એ ક્યાની વૃત્તિથી બુદ્ધે ધર્મોપદેશ કરવા ફરવાનું
શરૂ કરી દીધું. કાશીથી પાસેના સારનાથ તીર્થમાં
તેમણે પોતાના ઉપદેશની શરૂઆત કરી. હજારો
લોકો આ તથાગતનો ઉપદેશ માંલજવા ભેગા થતા.
જેમને બુદ્ધનો ઉપદેશ પૂરેપૂરો ગળે ઉતરતો તેઓ
ધરણાર છોડી જોડ લિહુ અથવા ધ્રમણ થતા.
મોજશોખ પાછળ આખી જીદગી ગાળવી અથવા
શરીરને કષ્ટ આપવામાં જ સંતોષ માન્યો આ જાનને
છેલ બુદ્ધ ભગવાનને પસંદ ન હતા. તેમણે વચલો
માર્ગ પસંદ કર્યો. જોડ લિહુઓ બુદ્ધને, તેમના
ધર્મને અને તેમણે સ્થાપેલા લિહુઓના સંઘને શરણ
જઈ કપાય વગેરે ધારણ કરતા. ભ્રમ લોકોએ એવા

લોકોને રહેવા માટે મોટા મોટા વિહારો બાંધી આપ્યા હતા. એ ઉપરથી મિથિલા અને મગધ દેશનું નામ બિહાર પડ્યું છે.

તે વખતના અજ્ઞતશત્રુ નામના રાજાએ બુદ્ધનો ઉપદેશ સ્વીકારેલો. તે વખતના કર્મકાંઠ ને યજ્ઞયાગ સામે બુદ્ધ ભગવાને એક ભારે વિરોધ ઉઠાવ્યો. ધર્મને નામે પશુઓને મારી સ્વર્ગ કે મોક્ષ મળે નહિ તેમજ ગમે તેટલા યજ્ઞ કરે તેથી કાંઈ કરેલાં પાપથી પણ છુટાય નહિ; કરેલાં કર્મ તો ભાગવ્યે જ છુટકો, એ તેમનો મિહાન્ત હતો. વળી જે કરે તે જ ભોગવે. બીજાના બલિદાનથી આપણે પુણ્ય નથી મેળવી શકવાના; પોતે પુણ્ય કર્મ કરીએ, પાપકર્મ છોડી દઈએ, અહંકારનો ત્યાગ કરીએ એટલે બધું કુશળ મળી જાય એમ બુદ્ધ શીખવ્યું. એકબીજા સાથે લડીને વેર વાળનાર હિંમત દુનિયાને બુદ્ધ ભગવાને ઘોષણ કરી જણાવ્યું કે વેર વાળવાથી વેર વધે છે, ક્ષમા કરવાથી, પ્રેમથી જ વેર શગી જાય છે. વિજય એ શાન્તિનો માર્ગ નથી. કેમકે હારી ગયેલા માણસના હૈયામાં ખાર રહી જ જાય છે. પોતાનો આ શાન્તિનો ઉપદેશ પોતાની ૮૦ વર્ષની ઉંમર સુધી દુનિયાને કરતા

તેઓ કૃપા અને આખરે કુશીનારા નામના ગામમાં
 એક ગરીબ સક્રાન્તુ આતિથ્ય સ્વીકારી નિર્વાણ પામ્યા.
 તેમના શિષ્યવર્ગે તેમના ગરીબતા અવશેષ એટલે કે
 અરિયળો અને રક્ષા આપસમાં વહેંચી લઈ તેના
 ઉપર મ્હોટા મ્હોટા સ્તુપો બાંધ્યા. જે છુદ્દે આખો
 સંસાર શૂન્ય છે, દાર્ણિક છે, દુઃખમય છે, એમાંથી
 છુટી જવું એ જ નિર્વાણ છે. એમ શીખવ્યું હતું
 તેના જ ગરીબતા અવશેષને ગાટે તેમના શિષ્ય
 રાજાઓ આગળ ઉપર આપસમાં લહ્યા અને જુ નો
 ઉપદેશ એક ઠોરે મૂકી તેની મૂર્તિ બનાવી તેની જ
 પૂજા કરવા લાગ્યા. માણસ પોતાના સર્વર્થથી જ
 નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકે એ જુદાના ઉપદેશના બદલામાં
 જુદા જેવા પુણ્યમતાથી સર્વોના કૃપાથી જ નિર્વાણ
 પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી માન્યતા ફેલાઈ અને પોતાની
 ઇન્દ્રિયો કાળુમાં રાખવાને બદલે પ્રાણીમાત્રની સેવા
 કરવાથી જ નિર્વાણ મળી શકે છે એમ લોકો
 માનવા લાગ્યા.

બૌદ્ધ લોકોએ જુદા ભગવાનનું ચરિત્ર અનેક રીતે વર્ણવ્યું
 છે. એમના જન્મ વિષે અનેક દંતકથાઓ લખાયેલી છે.
 જેમ હિંદુ ધર્મમાં અવતારની કલ્પના છે તેમ બૌદ્ધ લોકોમાં
 બોધિસત્ત્વની કલ્પના છે. એક જ જીવ અર્હતપદ પ્રાપ્ત
 કરવાની મહેન્ટાથી અનેક જન્મમાં અનેક જાતની પારમિતાઓ

એટલે કે પ્રાવિણ્ય કેળવી અન્તે શુદ્ધ થઈ જાય છે એવી માન્યતા જોઈ લોકોમાં દૃઢ થઈ. શુદ્ધ ભગવાને પોતાના પૂર્વજન્મની કેટલીક વાતો કહેવી તે ઉપરથી અનેક જાતની જાતક કથાઓ રચવામાં આવી અને શુદ્ધનો લીલાવિસ્તાર વધ્યો. શુદ્ધનું ઐતિહાસિક સાદુ જીવન અનેક જાતના ચમત્કારોથી ઢકાઈ ગયું અને શુદ્ધના ઉપદેશનું ગૃહસ્થ તેના જીવનમાં જોવા મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છતાં આવી જાતક કથાઓ અને શુદ્ધચરિત્રો ઉપરથી તે તે વખતની લૌકિક માન્યતાઓ અને ધાર્મિક કલ્પનાઓનો ઇતિહાસ આપણને મળે છે.

શુદ્ધ ભગવાને પોતાના સર્વને માટે દૂરદેશીયી અનેક કામચલાણી નિયમો ઘડી કહાડ્યા. સઘમાં મતભેદ થાય ત્યારે કઈ રીતે વર્તવું, સઘમાં સડો પેસી ન જાય એટલા માટે કઈ કઈ બાબતમાં સાન્યેત રહેવું વગેરે અનેક મૂલ્યનાઓ આપી. નિયમોની અતિશયતા થઈ મૂળ ઉદ્દેશ વડી ન જાય એટલા માટે પોતાનો મત અનેક રીતે સ્પષ્ટ કર્યો. અને આવી તાલીમ નીચે તેનાર થોના પોતાના શિષ્યોને ધર્મોપદેશ કરવાની રજા આપી શુદ્ધ ભગવાનને તેમના વખતના જુના વિચારોના લોકો સામે લડવું પડ્યું એટલું જ નહિ પણ જૂના વિચારના લોકો જેમને નાસ્તિક કે પાખડી કહેતા એવા પોતાના જ જેવા બીજા સુધાગ્રહો સામે પણ લડવું પડ્યું આ બધા કાગ્જોને લીધે શુદ્ધનો ઉપદેશ ચોક્કસ મર્યાદામાં અને બંધન રૂપમાં મૂકામાં આવ્યો. મામાન્ય લોકોને માટે શુદ્ધ ભગવાને નીચેના નિયમ કહ્યા હતા—

અકરણુ ૧૦મું

બુદ્ધના સમય અને બુદ્ધનું કાર્ય

(૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે)

કુગરી મુલકમાં રહેનાર લોકોને કુદરત સાથે અને આપત્તમાં હમેશા લડવું પડે છે. તેમનામાં સ્વનંતતાનું અને જામનું વાતાવરણ હમેશા રહે છે. એ જ લોકો સપાટ મેદાનમાં આવે એટલે આ સ્વભાવમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. નિરર્થ, કળુષ મુલક જોઈ માણસમાં કા તો સામાજ્યની કંપના આવી જાય છે, નહિ તો સ્વમાયમાં સતોષ વધી માણસમાં અહિંસાશક્તિ દૃઢ થઈ જાય છે.

ગંગા યમુના નદીને કહે મદાન સામાજ્યો સ્થપાયા, મહાન યુદ્ધો થયા અને લગભગ આખો દેશ વેરાન થયો. એનો છાંતહાસ મહાભારતમાં આવી મયો છે. ત્યારપછી આખા ભારતમાં જોઈ એક સૂત્રમાં લાવવાનો પ્રયત્ન બુદ્ધ ભગવાને કર્યો. સુધિહિરે ભાગ્યવર્ષને એક સામાજ્યછત્ર નીચે આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ભગવાન બુદ્ધે અહિંસા અથવા પ્રેમના ધર્મના નીચે આખી દુનિયાને આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે વખતેનો કાળ ચલુ એને માટે અનુદ્દાન હતો. દેશમ મગધ, કોમલ, વત્સ, કાશી, અવન્તી વગેરે નદાનકડા રાજ્યો પથરાયેલા હતા. શાક્ય, મમ્મ,

કાલામ, કોલીય, મોરીય, મલ્લ, વિદેહ, સિન્ધવી વગેરે લોકોનાં
 ન્દાનકડા પ્રભસત્તાક રાખ્યો પથ હતાં. સામ્રાજ્યનો જુનો
 આદર્શ દૃષ્ટિ આગળ રાખી રાખ્યો સમ્રાટ જનતા આપસમાં
 ઘડતા. સ્થળાભિમાન અને વર્ણાભિમાન ખુબ વધી ગયાં
 હતાં, તેની હદ કુલાભિમાન સુધી ગઈ હતી. લોકોનું જીવન
 આજના પ્રમાણમાં ગમે તેટલું સાદું હોય તોપણ મોજશોખની
 વૃત્તિ ખુબ વધી ગઈ હતી. ધર્મનું સ્વરૂપ બાહ્ય વિધિઓ
 નીચે દબાઈ ગયું હતું. કુદરતી શક્તિઓને બીકથી કે લાનચથી
 મતોપવામાં જ ધર્મનું સર્વસ્વ આવી જતું હતું. મંત્રોની
 શક્તિ વિશે શ્રામક દૃષ્ટનાઓ વધી ગઈ હતી. મંત્ર વડે સારી
 નરસી વાસનાઓ તૃપ્ત કરી શકાય છે, યજ્ઞયાગ કરી તેમાં
 દેવતાઓને પશુનું બલિદાન આપવાથી પાપ ધોવાઈ જાય છે
 એવી માન્યતા લોકોમાં રૂઢ થઈ હતી. જે ચોડા લોકોને આ
 ગિયતિની સૂઝ ચઢી હતી તેઓ બીજા છેડા ઉપર જઈ
 ગરીરને જાતજાતનાં નિરર્થક દૃષ્ટ આપવામાં જ જીંદગીની
 સફળતા માનતા હતા. સુખોપજોગમાં સમઠી રહેલા લોકોમાં
 આવડા દેહદંડન કરનાર તપસ્વીઓની પ્રતિષ્ઠા બેહદ વધી હતી;
 અને મનુષ્યજીવનનો હેતુ શો છે, ધર્મ શામાં રહેલો છે,
 માણસનું માણસ પ્રત્યેનું અને બીજા પ્રાણીઓ પ્રત્યેનું
 કર્તવ્ય શું છે એનો સાચો ખ્યાલ લોકોમાંથી જૂંસાઈ ગયો
 હતો. પંડિત લોકો નવરા બેઠા બેઠા ધ્વજર સંજ્ઞા અનેક
 ચિત્રવિચિત્ર દૃષ્ટનાઓ હબી કરી પોતપોતામાં ઘડતા. આત્મા
 છે કે નહિ, ધ્વજરનું સ્વરૂપ કેવું છે, કયા યજ્ઞ દરવાસી કયું
 કળ મળે છે વગેરે ચર્ચાઓ દિવસરાત્ર ચાલતી.

ચિચારી લોકો આ શુદ્ધ ચર્ચા અને શુદ્ધ જીવનથી અકળાઈ ગયેલા હતા. નીચલી જાતિના અમલુ લોકો તો તદ્દન દગાઈ ગયેલા હતા. આ બધા દુઃખમાથી ઉગરી જવાનો રસ્તો શોધી દેવા માટે સમાજહિતેષી અને દરેક બુદ્ધિવાળા માણસની જરૂર હતી. શુદ્ધ બગવાને ઈર્ષનો અટકા કાપવો લોકોને સમજાવી એક તરફ યશમાગનું ધતીંગ બધ દર્શું અને બીજી તરફ આત્માન્વરમાત્માની શુદ્ધ ચર્ચા બધ કરી, દેહદહનો કેદ વખોડ્યો અને વર્ણભિમાનનો મદ પણ તોડ્યો, સુખત્યાગસાને લીધે લોકોને પામર થયેલા જોઈ જીવનચર્ચા અને ત્યાગનું મદસ્ત્ર લોકોને સમજાવ્યું અને ગોતાના ધર્મનું ચુસ્ત રીતે આચરણ કરનાર લોકોનો એક બારે સંઘ જનારી તેમની માગફતે ભોગ અને જમથી કલુષિત થયેલા સમાજ ઉપર ચક્રાઈ કરી. શુદ્ધ એમના વખતમા જે મારા ધર્મતરવો ગાંજોમા હતા તેનો જ અતુરક કરી સર્વ વર્ણના લોકોને તેનો ઉપદેશ કર્યો અને સદાચાર એ જ ધર્મનો પાયો છે, અહિંસા અને ત્યાગ એ જ ધર્મનો આધાર છે એમ બધા લોકોને સમજાવી દીધું.

વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાની સમાજમા અત્યંત પ્રતિષ્ઠા છે, માટે તે જ ભાષામા તમારો ઉપદેશ સંપ્રદીત કરીએ એવી માગણી શુદ્ધના કેટલાક પંડિત શિષ્યોએ કરેલી. શુદ્ધે સાદું દ્રશ્ય કે આવી પ્રતિષ્ઠા હું તોડવા માગું છું. લોકોમા બેવાતી બધી ભાષામા મારો ઉપદેશ તમે ફેલાવો. ધર્મ બધાને માટે છે.

પ્રકરણ ૧૧મું

સ્વાતંત્ર્યમંત્ર

મગધ દેશના પરાક્રમી રાજા અજિતશત્રુએ બાહોશ વજ્ર લોકો ઉપર ચઢાઈ કરી તેમનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એમાં પોતે ફાવી શકે કે નહિ એ જાણવા ખાતર રાજાએ પોતાના પ્રધાનને બુદ્ધ ભગવાન પાસે સલાહ પૂછવા મોકલ્યો.

રાજાનો વિચાર સાંભળી ભગવાને પોતાના પટ્ટશિષ્ય આનંદને વજ્ર લોકોની તે વખતની સ્થિતિ વિષે પૂછ્યું: “આનંદ, વજ્ર લોકો નિગમ સભામાં બધાને ભેગા કરી વારંવાર સાર્વજનિક હિંતની ચર્ચા કરે છે ખરા? તેમનામાં સંપ છે? તેઓ મુરખીઓનો મોક્ષો સાચવે છે? સ્ત્રીઓને માન આપે છે? ધર્મને વળગી રહે છે? સજ્જનોનું રક્ષણ અને પાલનપોષણ કરે છે ખરા?” આનંદે આવી સ્થિતિ હોવાની ખાતરી આપી ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું, “એમ હોય તો વજ્રજ્યોનો અધઃપાત થવાનો નથી, તેઓ ચૂકશે. કેમકે હું જ્યારે વૈશાલી ગયો હતો ત્યારે મેં વજ્રજ્યોને એ જ મંત્ર આપ્યો છે કે જ્યાં સુધી તમારી કેળવણી

સારી હશે, જ્યાં સુધી તમે ધર્મને માગે' ચાલશે, જ્યાં સુધી તમારું આચરણ શુદ્ધ હશે ત્યાં સુધી તમે પરતંત્ર થવાના નથી. ”

રાજકૂત ગયા પછી તથાગતે પોતાના શિષ્યોને ભેગા કરી કહ્યું:

“ સિદ્ધુઓ, હું તમને સમાજના કલ્યાણની શરતો કહું છું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. સિદ્ધુઓ, જ્યાં સુધી સંઘની સલાઓ વખતોવખત થશે, તેમાં બધા હાજર રહેશે, સહુ સંપત્તી લેખા થશે, સંપત્તીને વેરાઈ જશે, સંપત્તીને જ સંઘનું કામકાજ કરશે, જે અનુભવે સારું દેખાય છે તેનો ત્યાગ નહિ કરે, ખરાખર તપાસ્યા વિના કશું નવું કાખલ નહિ કરે, જ્યાં સુધી મ્હોટેરા ન્યાયથી વર્તશે અને બધા મ્હોટેરાઓ પ્રત્યે આદર, માન અને વફાદારી બતાવશે ને તેમનું કહ્યું માનશે, જ્યાં સુધી તેઓ લોભની બાળમાં નહિ સપડાય અને ધર્મથી મજતા લાલોમાં જ આનંદ માનશે, જ્યાં સુધી ધાર્મિક પુરુષો સંઘમાં આવીને રહેવાની ઇચ્છા રાખશે અને જ્યાં સુધી આગસ અને એરીપત્તુ તેમનામાં નહિ બ્યાપે, જ્યાં સુધી તેઓ સાધનામાં સિધિલ નહિ થાય, સત્ય, ઉદ્યોગ, પ્રસન્નતા, નમ્રતા, આત્મસંયમ, ઉત્કટ ધ્યાન, શાન્તિ વગેરે

સફળુઓ કેળવવામાં આગ્રહ રાખશે ત્યાં સુધી તેઓ
 પઠવાના નથી, તેમનો હિતૃષ્ જ થશે. માટે
 લિહુઓ, તમે શ્રદ્ધાવાન થાઓ, અંતરમાં નમ્રતા
 ફેળવો, પાપથી ઠરો, જ્ઞાન મેળવવા ઉત્સુક રહો,
 ઠમ્વીર બનો, મનમાં ભગૃત રહો અને જ્ઞાનવાન
 થાઓ.”

પ્રકરણ ૧૨મું

મહાવીરસ્વામી

(૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે)

હિંદુધર્મ અને તેની માન્યતાઓ એટલી ગંધી જુની થઈ ગઈ હતી કે તેમાં સંસ્કાર કયા વગર લોકોને તેમાંથી આસ્વાસન મળે એવું રહ્યું ન હતું. એવો સંસ્કાર કરનાર એક મહાપુરુષ—ગૌતમ બુદ્ધનો ઇતિહાસ આપણે જોયો. પણ સંસ્કાર કરનાર તેઓ એકલા જ ન હતા. તેમના વખતના એવા પાંચ છ મંસ્કારકોનાં નામ મળી આવે છે. તેમાં ગૌતમ બુદ્ધ જેટલી જ પ્રતિષ્ઠિ પામેલા વર્ધમાન મહાવીર એ હતા. વર્ધમાન મહાવીર એ જૈનધર્મના સંસ્થાપક ગણાય છે. એમ તો જૈનમત બહુ જ પ્રાચીન છે. લગવાન ઋષભદેવથી તે ધર્મના ૨૪ તીર્થંકર થઈ ગયા. વર્ધમાન મહાવીર એ છેલ્લા તીર્થંકર. મહાવીર પણ બિહાર પ્રાન્તમાં જ જન્મેલા. વૈશાલી નગરી પાસેના એક ન્હાનકંઠા ગામમાં જ્ઞાતૃ નામના કુળમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. એમની મા સિચ્છવી રાજ

કટકની જોડેન હતી. ન્હાનપણથી જ તેમના મનમાં વેરાગ્ય સ્ફુર્યો, પણ વર્ધમાન ચુસ્ત માતૃપિતૃ-લક્ષ્મી હોવાથી તેમને ખુશ કરવા ખાતર યશોદા નામની એક રાજપુત્રી સાથે પરણીને ગૃહસંસાર ચલાવવા લાગ્યા. એમને પ્રિયદર્શના નામની એક કન્યા પણ થઈ હતી. ત્રીસમે વરસે માતાપિતા વિદેહ થયાં અને વર્ધમાન ગૃહસંસારથી છુટા થયા. તેમણે ઘોર તપ આદર્યું અને પાર્શ્વનાથના પંથમાં ઘાખલ થઈ શાન્તિ મેળવી.

મહાવીરમાં અહિંસાધર્મનો પૂરો ઉત્કર્ષ થયેલો આપણે જોઈએ છીએ. લગભગ આળીસ વર્ષની ઉંમરથી તેમણે ઉપદેશ શરૂ કર્યો અને તે કામ ખત્રીસ વર્ષ સુધી કર્યું. ખુદ લગવાન મધ્યમ માર્ગનો ઉપદેશ કરતા હતા, જ્યારે મહાવીર વિષય-સુખનો આત્યન્તિક ત્યાગ પસંદ કરનાર હતા. તપશ્ચર્યા કરીને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવાની જુની પરંપરા મહાવીરે ચલાવી અને કાયદંઠનું મહત્ત્વ વધારી દીધું. હિંદુસ્તાનમાં જૌદ સંપ્રદાય એક વખતે ખુબ ફેલાયેલો હતો, પણ આજે તે નષ્ટપ્રાય થયો છે. જૈન ધર્મ પણ જૌદ ધર્મ જેટલો જ ફેલાયેલો જણાય છે, પણ જૌદ ધર્મની પેઠે એનો નાશ થયો નથી. આજે

ખંગળ તરફ, સુજસતમાં અને બીજે અનેક ઠેકાણે
જૈન લોકોની વસ્તી ઠીક પ્રમાણમાં છે.

જોડધર્મની પેઠે જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે કેાઈ
સમર્થ રાજા તરફથી (સુજસતના રાજા દુમારપાળને
છોડીયે તો) કે બીજી રીતે પ્રયાસ થયો નથી.
જહિંસાધર્મનું પાલન તેણે ઠીક કર્યું જણાય છે અને
તેથી તે ધર્મની પણ કોઈએ હિંસા કરી નથી.

જહિંસાધર્મનો વિચાર કરતે કરતે સૂક્ષ્મ જીવ
ક્યાં ક્યાં હોય છે એની તપાસ જૈન લોકોએ સારી
પેઠે કરી છે. વનસ્પતિમાં કેટલો જીવ હોય છે.
હવામાં તથા પાણીમાં જીવ કેવી રીતે રહે છે વગેરે
બાબતોનું એક ભારે શાસ્ત્ર તેમણે રચ્યું છે.
જૈન પંડિતોએ સાહિત્યની સેવા ખુબ કરી
છે. સંસ્કૃતમાં અનેક શાસ્ત્રો ઉપર જૈન
લોકોએ લખેલા ગ્રંથો છે. જૈન લોકો પણ મૂર્તિપૂજક
હોવાથી તેમણે સ્થાપત્યકળામાં અને શિલ્પમાં ખુબ
ઉન્નતિ કરી છે. સુજસતમાં જૈન લોકોએ બાંધેલાં
કેટલાંય મંદિરો હિંદુસ્તાનમાં અસાધારણ ગણાય છે.
આબુનાં—દેલવાડાનાં દહેરાની કારીગરી નોંધ બધા
દેશના સુમાફરો આલા બની બાય છે. કંઈ
પત્થરમાં ખીણ અથવા કુંડની ડોમળતા લાવવાની

શક્તિ હિંદુસ્તાનના ઠારીગરોમાં છે એ આ દહેરાં ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

લેનોમાં શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર એવા લેદ પડેલા છે. મહાવીરે કૈવલ્યપ્રાપ્તિ પછી વસનો પશુ ત્યાગ કર્યો હતો, એટલે તેમની પૂજા વસ સાથે કરવી કે વસ વગર એ મતલેદને લીધે એ પંથે ઉભા થયા અને હવે તો તેમાં પૂજાવિધિ અને કળાના આદર્શનો પણ લેદ આવી ગયો છે.

જૈનધર્મના પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવનો હૃદયેષ્ઠ શ્રીમદ્ભાગવતમ. આવેલો છે. ત્યાં તેમના ત્યાગવૈરાગ્યનું વર્ણન બહુ જ આદરપૂર્વક કરેલું છે. હિંદુ સમાજને સંસ્કારી બનાવવામાં ઋષભદેવનો ફાળો મ્હોટો હતો એમ દેખાય છે હન્યવ્યવસ્થા, પાકશાસ્ત્ર, મણિત, લેખન વગેરે સંસ્કૃતિના મૂળ બીજ ઋષભદેવે સમાજમાં નાખ્યા એમ કહેવાય છે. આ બધું કરીને આખરે બધાનો ત્યાગ કરી ઋષભદેવે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્ને માર્ગ લોકો આગળ આચરી બતાવ્યા એમ કહીયે તો સાચું.

ઋષભદેવ પછી અને મહાવીર પહેલા બીજા બાવીસ તીર્થંકર થયા. તેમાં છેલ્લા પાર્શ્વનાથના પચતી અમર મહાવીર ઉપર ભારે યદ્ધ. મહાવીરે પોતાના અનુભવથી પાર્શ્વનાથના ઉપદેશમાં ઉમેરો કર્યો અને સંયમધર્મ વધારે સ્પષ્ટ

અને તપૃષ્ઠ કર્યો. સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા અને અન્તેય. પી યમને સંપૂર્ણ બનાવવા તેમણે અપગ્નિહનું ધન તેમા હોરી દીધુ પાર્શ્વનાથના મન પ્રમાણે પાપનો એકમાત્ર દરારનો વિધિ મગ્ન્યતા હતો મહાવીરે તે મગ્ન્યતા કર્યો.

મહારીઆમી એ છે'વા તીર્થક ગણાય છે તીર્થક એને પોતે તરી તથા બીજા અમખ્ય જીવોને બવસાગન્માથી જે તગે છે તે તીર્થ એટલે આગે સન્ગત્ત રૂપી આરો નાધનાગ તે તીર્થકર

જેમ જોઈ ધર્મમા બેધિમત્વની ક'પના છે તેમ જન ધર્મમા તીર્થકરની ક'પના છે અને તેવી જ વૈદિક ધર્મે જન અને બોદ ધર્મની નકલ કરી અસ્તાગની ક'પના ઉભી કરી છે એવો મેટલાકનો મત છે રિધ્વના દત્ત અવતાર છે એમ મનાય છે બીજી ગણતરી પ્રમાણે ચોરીમ અસ્તાગ ગણાય છે દત્ત અવતારમા શુદ્ધાવતાર ગણાય છે અને ચોરીમ અવતારમા નયમદેવ છે એ ધ્યાનમા લેના લાયક છે

ગૌતમ જુદની તપશ્ચર્યાની પેઠે મહાવીરની તપશ્ચર્યા પણ બહુ ભય હતી તિનિક્ષાની તેમણે સીમા કઠી બનાવી આપણા લાટ દેશમા વીરપ્રભુને ઘણા ઉપસર્ગો ખમવા પાયા હતા પ્રસાસ કરતા કૃતગઓ આરી વીરપ્રભુના જિગ પડતા તથા તેમને કગડતા ત્યાગે અહીંના લોકો કૃતગઓને વાન્તા નહિ, એટલુ જ નહિ પણ બમવાનને મારતા અને કૃતગઓને છુલકારીને તેમના તરફ ધસાવતા પણ મહાવીરે તે બધુ સહન કર્યું અને વિજય મેળવ્યો આજે તે જ દેશમા મહાવીરની આદરપૂર્વક પૂજા થાય છે

પાપની જવાબદારી ફક્ત પાપ નહિ કરવાથી મટતી નથી; પાપ ન કરવું, ન કરાવવું અને તેને અનુમોદન પણ ન આપવું, તો જ પાપમાથી મુક્તિ મળી શકે છે એવો ઉપદેશ મહાવીર યાત્રીએ કર્યો છે. શુદ્ધ ભગવાન એટલે સુધી ગયા નથી, કેમકે તેઓ પોતે હિંસા ન કરતા હતા અનાયામે બાણમા આવી પડેલું માસ ખાઈ લેતા અને તેમ કરવામા બાધ નથી એમ ઉપદેશતા. મહાવીરે પાપ સામે સંપૂર્ણ અમલદાર ઉપદેશ્યો છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન વિધિઓમા એક જ વસ્તુ બધે જોવામા આવે છે, અને તે એ છે કે માણસને સયમી બનાવી આત્મપ્રાપ્તિ તરફ દોરી જવો. જૈન પરિભાષામા શાશ્વ પ્રતિતિને 'આત્રવ' કહે છે. એ આત્રવમાથી પગલુત થઈ આત્માભિમુખ થવું એનું નામ 'મંવર'.

જૈન ધર્મમા અને યોગદર્શનમા ઘણું માન્ય છે. અદિમા, સુનૃત, અમૃતેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપગ્નિહ એ પૃથ મહાવ્રતો, મૈત્રી, ક્રૌંચા, મુદિતા અને કુપેશા એ ચાર બાવનાઓ, ધર્મનું દશવિધ લક્ષણ, વગેરે વસ્તુઓ વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈનધર્મમ્મ સમાન જ છે. યાગા અને યજ્ઞનું માહાત્મ્ય પણ ત્રણેમા સગમ્મ જ છે. મુખ્ય બેઠ પગિભાષાનો છે.

જૈનતામા દિગમ્મગ અને ચેતામ્મગ ઉપગત યજ્ઞાનકવાગી દર્શને એક નવો પથ નીકળેલો છે. તે પથમા મૂર્તિપૂજન નથી.

જૈનધર્મમા પુગણો પણ સાગી પેડે છે તેમા કેટલીક કથાઓ વૈદિક પુરાણોની કથાઓ માથે કેટલેક અરો મળતી

આવે છે. જૈન પુરાણો, શકત પુરાણો અને વૈદિક પુરાણોની સરખામણી કરવાથી પુરાણોમાં ઐતિહાસિક ભાગ કેટલો હશે અને તેનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ એ વિશે અટકળ કરી શકાય તેમ છે. આ દૃષ્ટિએ જુના, સાહિત્યનો હજી પૂરતો ઉપયોગ થયો નથી.

બૌદ્ધ તેમ જ જૈન ધર્મમાં, ગમે તે માણસનો પ્રવેશ થઈ શકે છે અને ગમે તે જાતિનો, માણસ ભિક્ષુક અથવા યતિ થઈ શકે છે. જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મમાં જાતિભેદ વિશે હદાસીનતા છે, વખતે વિરોધ પણ હોય. પછી જાતિભેદનો સડો જે અસ્પૃશ્યતા-તેને, જૈન ધર્મમાં સ્થાન ક્યાંથી જ હોય ?

પ્રકરણ ૧૩મું

ભરતભૂમિની રચના

હવે પછીનો હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ ખરાબર બાણવો હોય, ઇતિહાસનો પ્રવાહ આ જ દિશામાં કેમ વધ્યો એનાં કારણો શોધવાં હોય તો હિંદુસ્તાનની ભૂમિની રચના તપાસવી જોઈએ. ભૂમિની રચનાનું સ્વરૂપ તપાસવું એ ભૂગોળવિદ્યાનું એક અંગ છે. આપણે અહીં તેનો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગ કરવા માગીએ છીએ.

ભૂમિરચના ત્રણ ચાર દૃષ્ટિએ તપાસવી પડે છે. બહારથી હુમલા થાય તો દેશનું રક્ષણ કરવા માટે સ્વાભાવિક સગવડો ઠઈ ઠઈ છે; બહારની દુનિયા માથે વેપારનો અને વ્યવહારનો મુબાધ રાખવા માટે ઠઈ જાતની સગવડ કે અગવડ છે; દેશની અંદર એકતા વધારનાર અથવા લઠાઈઓ પેદા કરનાર તત્ત્વો કયાં કયાં છે; રાજ સ્વતંત્ર સ્વયંપૂર્ણ અને સમર્થ થાય એટલા માટે જે જે વસ્તુઓની જરૂર હોય તે દેશ પાસે છે કે તેને માટે બીજા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે; દેશનાં મહાસ્થાનો દેશ બહારના પારસ લોકોના

હાથમાં છે કે શું; અને દેશની આબોહવાની પ્રજાના સ્વભાવ ઉપર કંઈ અસર થાય છે એ બધું તપાસવું જોઈએ. અને હવે પછી કેટલી લોકસખ્યાનું ભરણુ-પોષણ કરવાની શક્તિ ભૂમિમાં છે એનો પણ વિચાર ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કરવો રહ્યો.

હિંદુસ્તાન એક ઉંચામાં ઉંચા અને બે હજાર માઈલ લાંબા પહાડ તથા એક મહોટામાં મહોટા મહાસાગર વચ્ચે આવેલો સમશીતોષ્ણ કટિભંધનો ક્ષણદ્રુપ દેશ છે. દક્ષિણ તરફ જમણી અને ઠાળી બાજુએ મહાસાગર હોવાથી હિંદુસ્તાન ઉપર તે દિશામાં કોઈ પ્રચંડ સેનાની ચઢાઈ થઈ નથી. ઉત્તર અને પૂર્વ તરફ ઉંચા અને લાંબા પહાડોની હારો ઉભેલી હોવાથી ત્યાંથી પણ આ દેશ સુરક્ષિત છે. ક્ષત્ર વાયવ્ય દિશાએ પહાડો ઉંચા નહિ હોવાથી બહારના લોકો ત્યાંથી જ હિંદુસ્તાન ઉપર ધસી આવ્યા છે.

હિમાલયના બે હજાર માઈલના વિસ્તારમાં આરપાર જવાને અનુકૂળ એવા બહુ જ થોડા રસ્તાઓ છે અને જે છે તે પણ વર્ષના અમુક જ માસ ખુલ્લા હોય છે. તેથી ચીન, તિબ્બત અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે જરૂર જોઈએ જ વેપાર તે રસ્તે ચાલતો આવેલો છે.

ઇતિહાસમાં જે જ વાર લશ્કરે હિમાલય ઓળંગવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. એકવાર ‘ગાંઠા’ મહામહા તથાવળના વખતમાં અને બીજી વાર ‘દોઢાહા’ લોર્ડ કર્ઝનના વખતમાં.

કાશ્મીરનો અને પશ્ચિમ તિબ્બતનો સંબંધ એથી વધારે થયેલો છે. છેક જમ્મુના ડોગરા રાજા શુલાભસિંહના વખત સુધી આપણા લે કોએ તિબ્બત ઉપર હુમલા કર્યા છે અને પશ્ચિમ તિબ્બતને શેઠ આપી છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં શા હિયાન, હુએન સાંગ, ઇલ્સિંગ વગેરે જે ચીની સુમારો પ્રખ્યાત છે તે કાશ્મીર થઈને જ હિંદુસ્તાનમાં આવેલા.

લશ્કરી દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનની શાસ્ત્રીય વાયવ્ય સરહદ ઠઈ એ સવાલનો ઉકેલ ભૂગોળ અને ઇતિહાસની મદદથી લાવવાનો ઘણીવાર પ્રયત્ન થાય છે. સ્વાત અને કાબુલ નદીઓ પારકા લોકોને સ્વાભાવિક રીતે હિંદુસ્તાન તરફ નોતરે છે. જૈનર અને ગોમલ ધાટ હિંદુસ્તાનના દરવાજા બોલી પડેલો મુલક ઉઘાડો કરે છે અને બોલનનો સહેલો અને પહોળો ધાટ સિન્ધ પ્રાંતને બહારની દુનિયા માથે નોટી દે છે. શક, હૂણ, પર્ણવ, હુએચી વગેરે લોકોએ પ્રાચીન કાળમાં આ જ વાયવ્ય રસ્તે હિંદુસ્તાનમાં

પ્રવેશ કર્યો. ગ્રીક અને ઇરાની, પઠાણ અને મુગલ લોકો પણ આ જ બાબુએથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા છે.

હિંદુસ્તાનની રચના એતાં સમુદ્રકિનારા ઉપરથી હિંદુસ્તાન ઉપર અઠાઈ ચશત્રી થાય એમ નથી. બહુ જ પ્રાચીન કાળથી સમુદ્રમાર્ગે વેપાર તો ચલતો જ આવ્યો છે. ગંગા, યમુના, મહાનદી, કાવેરી, નર્મદા, તાપી, સિન્ધુ વગેરે નદીઓના મુખ તરફ દૂરદૂર દેશના બહાણે આવ્યાં છે અને આ દેશનો વેપાર ચીનથી રોમ સુધી ચાલ્યો છે. હિંદુસ્તાન હિંદી મહાસાગરની વચ્ચેમાં જ હોવાથી એનો એક હાથ અરબસ્તાનના અને આફ્રિકાના કિનારા સુધી છે અને બીજો હાથ ખલિજદેશ, સુમાત્રા, જાવા અને આસ્ટ્રેલિયા સુધી છે. વેપારની દૃષ્ટિએ હમેશને માટે હિંદી મહાસાગર છે અને જ્યારે સ્વરાજ્ય થશે ત્યારે હિંદનો વેપાર સ્વાભાવિક રીતે હિંદી મહાસાગરના કિનારા સાથે જ ચાલશે.

હિંદુસ્તાનની નદીઓ પણ વેપારને માટે અનુકૂળ છે. આલપાસનો 'સુલક ફળદ્રૂપ કરવા ઉપરાંતે ન્હાના ન્હાનાં વહાણો સમુદ્ર સુધી 'લઘુ જવાનું' કામ પણ તેઓ કરે છે.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનના બે વિભાગ પડે છે: હિંદુસ્તાન અને દખ્ખણ. બુનાં લખાણોમાં આ જ નામો ચાલતાં આવેલાં છે. નર્મદા નદી અથવા વિન્ધ્ય પર્વત એ બે વચ્ચેની સરહદ ગણાતી આવી છે.

ઠાશ્મીર કે નેપાલ જેવા પશ્ચિમ ભાગની ચેઠે હિમાલયમાં આવેલા ક્ષણદ્રૂપ પ્રદેશને છોડી દધએ તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પંજાબ, રાજપૂતાના અને ગિંધ એ સૂકી હવાવાળો મુલક અને યુક્તપ્રાંત, બિહાર બંગાલ અને આસામ એ ભેજવાળો મુલક એવા બે વિભાગ થાય છે. આ બે વચ્ચે અરવલ્લીનો પહાડ અને ચંબલ નદી પડેલાં છે. વેદમાં આ નદીનું નામ ચર્મદવતી આપેલું છે. અરવલ્લી પહાડનો ઉત્તરનો છેડો અને હિમાલય આ બે વચ્ચે જે સાંકડો પ્રદેશ છે તે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્વનો છે. તેને હિંદુસ્તાનની આવી ગણાય. સિંઠંદર વિષેની હાલમાં મળતી હકીકતો સાચી હોય તો સિંઠંદર પંજાબ છતી શક્યો પણ દિલ્હીની આસપાસની આ ભારતવર્ષની આવી તેના હાથમાં આવી જ નહિ. તેથી જ તેને નિરાશ થઇને પાછા જવું પડ્યું, આ આવી હાથમાં લેવા માટે જ હમેશાં પાણીપતની આસપાસ યુદ્ધો થયેલાં છે. '

પાંચાંગ અને ચિંધનો પ્રદેશ સૂકો છે. છતાં પશ્ચિમ તરફથી તેના ઉપર હમેશાં હુમલાઓ થતા જ આવ્યા છે, જ્યારે બિહાર અને બંગાળનો પ્રદેશ ભેજવાળો અને વિશેષ કળદ્રૂપ હોવા છતાં પૂર્વ તરફથી તેના ઉપર અઢાણ થઈ નથી. એનું કારણ પૂર્વ તરફની દક્ષિણોત્તર જનાર પર્વતોની હારો છે. એ જ હશે. હિંદુસ્તાનના અહિંસક બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્તર અને પૂર્વ તરફના પ્રદેશોમાં અસર થયેલી હોવાથી પણ એ બાબત વધારે સુગંધિત રહી હશે પણ તે પાછલા કારણનો ભૂમિરચના સાથે સંબંધ નથી.

ઉત્તરમાં દુનિયામાં મ્હોટામાં મ્હોટો પર્વત છે, પણ એની તળેટી છોડ્યા પછી ઠરાચીથી લાહોર, લાહોરથી કિશ્મી, બનારસ, - પટના અને કલકત્તા સુધી ત્રણ હજાર માઈલના ચકરાવામાં એટલે ટેકરી સરખી પણ ન મળે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પહાડો વધારે છે. હમેળીમાંથી જેમ પાંચ આંગળીઓ પુટે તેમ કાઠીયાવાડ-ગુજરાતની હમેળીમાંથી ગિરનાર, અરવલ્લી, વિન્ધ્યાદ્રિ, સાતપુટા અને સહ્યાદ્રિ બંધે પુરેલી છે.

પણ બે ત્રણ જ મુખ્ય નદીઓ આ પ્રદેશ તરફ વહે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની લગભગ બધી નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે. કેમ કે એ દ્વીપકલ્પની ઠરોડ રૂપી મહાદ્વિ એકદમ પશ્ચિમ કિનારા તરફ આવેલો છે અને તે ધીમેધીમે પૂર્વ તરફ ઉતરતો જાય છે, તેથી જ સહ્યાદ્રિ પહાડના મરાઠા લોકો આખો દક્ષિણ મુલક કબજે કરી શક્યા. છેક દક્ષિણમાં મહેસૂરનો પ્રદેશ ઉંચો છે. તેથી મહેસૂરનો મુલક જેના તાબામાં હોય તેના હાથમાં દક્ષિણની ચાવી રહેતી.

ગુજરાતની દૃષ્ટિએ જોતાં ગુજરાતનું ભવિષ્ય કુદરતી રીતે મહારાષ્ટ્ર સાથે જોડાયેલું છે. બન્નેનો સમુદ્રકિનારો એક જ છે. બન્નેનો વેપાર પ્રાચીન કાળથી એક જ હાથે ચાલતો આવેલો છે. જુના વખતના લૃશુકચમાં ગુજરાત મહારાષ્ટ્રનો વેપાર સરખો જ ચાલતો. આજે તે સ્થાન મુંબઈએ લીધું છે. ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓએ મહારાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય કરેલું છે અને મહારાષ્ટ્રના પેશ્વાઓએ ગુજરાત ઉપર અમલ ચલાવ્યો છે. અત્યારે ધણાંય વેપારી ગુજરાતી કુટુંબોએ મહારાષ્ટ્રમાં વસવાટ કરેલો છે અને કેટલાય મરાઠી કુટુંબો નોકરીને અર્થે ગુજરાતમાં આવી વસેલાં છે.

તેમ પશ્ચિમ તરફ દારકા બેટ હિંદુસ્તાનને
 પાંડરગિર છે તેમ દક્ષિણ તરફ સીલોન છે. અને
 જોડનથી સિંગાપોર મુધીની જળમાર્ગની મુંચાંદરીમાં
 એ એક મહત્ત્વનું મથક છે. સ્વરાજ્યમાં સીલોનનાં
 કિંદી વહાણો એક તરફ મુંબઈ, કરાચી, બમ્બે,
 એટલે, જાંજીબાર, અને કેપ ટાઉન, મુધી અને બીજી
 તરફ વીમાગામદમ, કલકત્તા, રંગુન, સિંગાપોર, ફીજી,
 પ્રીમેન્ટલ અને મેલબોર્ન મુધી સફર કરશે.

પ્રકરણ ૧૪મું

મગધનું મહારાજ્ય

ગોતમ બુદ્ધ અને મહાવીરના વખતમાં પ્રજામાં ખુબ શાન્તિ હતી એમ દેખાય છે. ન્હાના ન્હાના રાજાઓ આપસમાં લડે કે ન લડે તેની અસર પ્રજા ઉપર બહુ થતી ન હતી. શાન્તિ સાથે ખુબ વેપાર વધ્યો હતો. એ વેપાર ગંગા અને યમુના નદીના પ્રવાહ સાથે ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ વધવા લાગ્યો હતો. ગંગા અને યમુના નદીઓનો જ્યાં સંગમ થાય છે તે સ્થાનને સ્વાભાવિક મહત્ત્વ મળ્યું હતો. પણ તેથી આગળ જ્યાં ગોણુ નદી ગંગા નદીને મળે છે તે સ્થાન વેપારની દ્રષ્ટિએ અને લશ્કરની દ્રષ્ટિએ બહુ જ અનુકૂળ છે. બિહારની અથવા તે વખતનાં નામ આપીએ તો મગધ અને મિથિલાની ક્ષેત્રરૂપ ભૂમિનું આ સંગમ કેન્દ્ર છે. ત્યાં એક દીર્ઘદષ્ટિ રાજાએ નગર વસાવ્યું. ૧૨ માઈલ લાંબુ અને ૧૫ માઈલ પહોળું. એનો દોટ લાકડાનો હતો. એ બાબુ ઉપર તો નદીઓ હતી જ અને બાકીની બાજુએ ખાઈ ખોદી હતી. આવી સ્વાભાવિક સગવડવાળી રાજધાનીને લીધે

મગધનું મહત્ત્વ વધ્યું. ત્યાંના રાજાએ બહુ જ ઠંડાપણુ-
પૂર્વક આસપાસના રાજાઓ સાથે વિવાહસંબંધ
બાંધી પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારી દીધી. આમ મગધ
મહારાજ્ય થઈ ગયું.

મહાભારતના વખતમાં મગધ દેશમાં જરાસંધ
નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. મથુરા સુધી તેની
આણુ વર્તતી હતી. શ્રી કૃષ્ણે બીમ અને અર્જુનની
મદદથી એ જરાસંધના બે ભાગ કરી નાંખ્યા.
[એટલે જરાસંધને મારી નાંખ્યો, અથવા એના
રાજ્યના બે ભાગ પણ પાડ્યા હોય.] ઐતિહાસિક
કાળની શરૂઆતમાં મગધમાં રાજા શિશુનાગ રાજ્ય
કરતો હતો. એ વંશના પાંચમા રાજા બિમ્બિસારના
વખતમાં જ ભુદ્ધ લગવાન અને મહાવીરસ્વામી
બિહારમાં વિહાર સ્થાપી ધર્મોપદેશ કરતા હતા.
આ વંશનો છેલ્લો રાજા અજાતશત્રુ અત્યંત પરાક્રમી
પણ ફૂર હતો.

આ વંશ પછી ત્યાં નંદ રાજાઓનું રાજ્ય થયું.
નંદ રાજાઓનું રાજ્ય મહોદ્ધ અને પ્રબળ હતું.
તેમની સેના અને સંપત્તિની કીર્તિ દૂર દેશાવર
સુધી પહોંચી હતી.

રાજસતા જેમ જેમ પૂર્વ તરફ ખસતી ગઈ તેમ તેમ પંજાબની સરહદ તરફ દુર્લભ થવા લાગ્યું. ન્હાના ન્હાના રાજાઓ પોતાનાં રાજ્યો જેમ તેમ ચલાવતા હતા. એ જ અરસામાં પારસ દેશના પરાક્રમી રાજા દારાનું ભારતવર્ષ તરફ લક્ષ મયું. તેણે શીલાણ (સ્કાઇલાકસ) નામના એક હરિયાસારંગ (નૌકાકોવિદ)ને સિંધુ નદીની બધી હટીકત લઈ આવવા મોકલ્યો. શીલાણે ત્રીસ મહિનાની અંદર સિંધુ નદીની યાત્રા કરી મિસર દેશ મુઘી મુસાફરી કરી. દારાએ સિંધુ નદી મુઘીનો મુલક પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો અને દર વર્ષે એ પ્રાન્ત પાસેથી સોનાનો ભારે કર લેવા માંડ્યો.

યવન અને પારસિક લોકો એ સિંધુ નદી મુઘીના મુલકને જ ' ઇન્ડિયા ' અથવા હિંદુદેશ કહેતા હતા. સિંધુ નદીની આપણી તરફનો વિશાળ મુલક મધ્યદેશ એ નામથી ઓળખાતો. પારસ દેશ સાથે હિંદુસ્તાનનો વેપાર ખુબ ચાલ્યો. રૂમાંથી બનાવેલાં કપડાં આ જ અરસામાં પરદેશ જવા લાગ્યાં હશે. તે વખતના યવન તવારીખ લખનારાઓ અને ગ્રાહ ઉપર ઉગનારા બિન તરીકે ઓળખે છે અને તેની

ખુબ પ્રશંસા કરે છે. દારાના વંશજ પારસના રાજા
જરાશીરે (અકિસસ) ચવન દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી
ત્યારે એની સેનામાં ભારતીય ધનુર્ધારીઓની પણ એક
પલટણ હતી. ચવન લેખકોએ તેમની ધનુર્વિદ્યાનાં
તથા તેમનાં સુતરાઉ કપડાંનાં ખુબ વખાણુ કર્યા છે.
પણ પરદેશના એક સમ્રાટને અન્ય દેશના લોકો
ઉપર ચઢાઈ કરવામાં આ લોકોએ મદદ કરી એ
કાંઈ તેમણે સાફ કર્યું એમ ન જ ગણાય.

પારસનું રાજ્ય ખુબ પથરાવાથી એક હાથે
સચવાય એમ રહ્યું ન હતું અને તેમાં 'શિથિલતા' આવી
ગઈ હતી. તેવામાં ચવન દેશની ઉત્તરમાં મકદુનિયા
નામના પ્રાન્તમાં સિકન્દર નામે એક ગજા થયો.
રાજવૃદ્ધાથી પ્રેરાઈ તે જંગલના દવની માફક પૂર્વ
તરફ ધસ્યો. એણે પારસના રાજાને હરાવ્યો.
સ્વાભાવિક રીતે સિંધુ નદીને કાંઠે આવેલો 'ઇન્ડિયા'
પ્રાન્ત પોતાનો જ થઈ ગયો. એમ તેણે 'માન્યુ'
અને તે કળજે કરવા સિંધુ નદી સુધી કુચ કરી
સિંધુ નદીને કાંઠે પુરુષોત્તેન જેવા કાંઈક નામવાળો
કોઈ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે સિકન્દર નામે
લડવા ગયો. ચવન ઇતિહાસકારો લખે છે કે સિકન્દરે
તેને હરાવ્યો અને તેને પોતાનો માંડલિક ગણ

બનાવી દીધો. સિકન્દર શિયાલકોટ સુધી આવ્યો હતો એમ મનાય છે. પણ મધ્યદેશમાં પગ મૂકવાની તેની છાતી ન ચાલી એટલે તેને 'પાછું ફરવું' પડ્યું. સેંકડો હોડીઓ સિંધુ નદીમાં હંકારી અને તેના રક્ષણ માટે બે તરફ પોતાની ભારે સેના ચલાવી તે પાછો ફર્યો. મકરાનના કિનારે કિનારે જઈ તે બસોરા સુધી પહોંચ્યો. ત્યાંથી બાબિલોન પાસેના નીનેવી શહેરમાં ૩૨ વર્ષની ઉંમરે એ મહાન વિજેતા મૃત્યુને વશ થયો. ઇ. સ પૂર્વે ૩૨૩. હિંદુસ્તાનમાં એ કુલ ૧૯ મહિના રહ્યો હતો. જતી વખતે એ હિંદુસ્તાનમાંથી કેટલાક મહત્વના ગ્રંથો અને કેટલાક હોશિયાર પંડિતોને પોતાની સાથે લઈ ગયો એમ કહેવાય છે.

સિકન્દર પંજાબ ઉપર ચઢાઈ કરી આવ્યો એ જ વખતે નંદકુળનો દેશનિકાલ થયેલો. એક રાજપુત્ર ઉત્તર પંજાબમાં રહેતો હતો. એને વિષ્ણુશર્મા અથવા ચાણક્ય નામના એક તેજસ્વી અને વિદ્વાન પ્રાણીનો મમાગમ થયો અને તેની પાસેથી બધી રાજવિદ્યા તે શીખ્યો. મગધ સામ્રાજ્યની મદદ લઈ પશ્ચિમ સરહદ સુરશિન દરવાનો વિચાર આ ગુરુશિષ્યના મનમાં રુપ્યો.

ચંદ્રગુપ્તના સાહસ તથા પરાક્રમથી અને ગ્રાણિક્યની ચતુરાઈ તથા કુટિલ નીતિથી નંદવંશનો નાશ થયો. અને ચંદ્રગુપ્તે મૌર્યવંશ સ્થાપન કર્યો.

સિકંદરના મરણથી તેના વિસ્તીર્ણ રાજ્યના કંઠકા પડી ગયા હતા. પૂર્વ તરફના ભાગ ઉપર સેનાપતિ સત્રુક્ષ રાજ્ય કરવા મંડ્યો. તેને થયું કે સિકંદરથી જે ન થયું તે આપણે કરીએ. તે મગધ દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી આવ્યો. ચંદ્રગુપ્તે તેને હરાવ્યો અને તેની પાસેથી પંજાબ, સિંધ અને હાલનો અફઘાનિસ્તાન તથા બલુચિસ્તાન સુધીનો મુલક લઈ લીધો, અને તેની સાથે સંધિ કરી. સત્રુક્ષે પોતાની કન્યા ચંદ્રગુપ્તને આપી. ચંદ્રગુપ્તે સસરાને ૪૦૦ હાથી આપી રાણી કર્યા. ચંદ્રગુપ્ત સાથેના અનુલવ પછી ચવન લોકોએ હિંદુસ્તાન છોડવાનું નામ છોડી દીધું. ચંદ્રગુપ્તને પણ બહુ સુધીનો મુલક મળવાથી પોતાના રાજ્યને લક્ષ્મરી દ્રષ્ટિએ થોડા મરહદ મળી ગઈ. હવે ચંદ્રગુપ્ત અને ગ્રાણિક્ય પોતાના રાજ્યની વ્યવસ્થા સામ્રાજ્યને અનુકૂળ થાય એ રીતે કરવામાં ગુલાયા.

કુટિલનીતિ—એટલે વફનીતિ, મીઠાપણ છોડીને પોતાની મુશ્કેલી અર લાવવા માટે ગમે તેમ ચલાવેલી નીતિ.

કુટિલનીતિમા ધર્મનો ખ્યાલ પ્રધાનપદ જોનારનો નથી. તેમા દરેક ગ્યાને જુઠાણું, વચનબચ કે વિયપ્રયોગ વગેરે હોય જ એમ નથી. કુટિલનીતિમા પણ દાદા જ મર્યાદા ન હોય તો તે કળીબૂત પણ ન થાય. કુટિલનીતિમા મુખ્ય દૃષ્ટિ ગમે તેમ કરી કાર્ય સાધવા તરફ હોય છે. ધર્મનીતિમા હાનિ થાય તોપણ ધર્મનો ગ્નો ન જ છોડે. નેહાએ, અતિમ કલ્યાણ તો ધર્મને રક્તે જ થાય છે. એવી શ્રદ્ધા હોય છે ધર્મનીતિમા ગત્રુને સજ કગવાપણું હોય છે ખરૂં, પણ તેના પર સહેવાઈથી છત મેળવી શકાય એટલા માટે તેનો નૈતિક અધઃપાત થાય એવી મોડવણુ ન કગાય. કુટિલનીતિમા પોતાના દેશમા સદ્ગુણ વધે અને સત્પુત્ર દેશમા દુગચાર અને પાખંડ વધે એવી મહેનત કરનામા આવે કે. ધર્મનીતિ માનવજાતિનું કલ્યાણ જુલતી નથી અને સાધનોની શુદ્ધતા નાચનવાનો આશ્રય રાખે છે. કુટિલનીતિ રાજ્યશક્તિ વધે એ દૃષ્ટિથી ગમે તેવું સાધન મક્કાઈ અખત્યાગ કરતા અચકાતી નથી.

પ્રકરણ ૧૫મું

ચંદ્રગુપ્ત મૈયાં

(આજથી ૨૩૦૦ વર્ષ પહેલાં)

નન્દાન્તં ક્ષત્રિયકુલમ્ એવું એક જુનું વગન છે. ચંદ્રગુપ્ત દાસીપુત્ર હતો. માટે તે શુદ્ધ ક્ષત્રિય ન ગણાય એમ એનો અર્થ કરવામાં આવે છે. પણ એ અર્થ ખલભેરનો નથી. નંદવંશ સાથે ક્ષત્રિયતા જ નહતી થઈ ગઈ એવો ઉપરના વચનનો કટાક્ષ છે. ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં ઔદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર ખુબ વધ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તે ઔદ્ધ કે જૈનધર્મમાં રસ લીધો નહિ જ હોય એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. ચાણક્ય પોતે એક વિદ્વાન અને નાહનિક બ્રાહ્મણ હતો. એણે પણ જુના રીવાજોમાં ખુબ ફેરફાર કર્યા હશે. ચાણક્યની સલાહથી જ ચંદ્રગુપ્ત યવનકન્યા (સલ્લક્ષ્મી પુત્રી) સથે પરણ્યો હશે. તેથી ચંદ્રગુપ્તથી પૂર્વચરંપરા તૂટી હશે અને સુધારાનો યુગ પ્રવર્ત્યો હશે. જુની રૂઢિમાં એકાએક આટલો ફેરફાર થયેલો જોઈ પુરાણપ્રિય લોકો હતાશ ધમ્ ગયા હશે અને તેથી જ તેમણે ઉપરના વચનથી

જૂતકાળ વિષે વિલાપ કરી તે ફરી જાગવાની આશા
છોડી દીધી હશે.

મૌર્યવંશના આ પ્રથમ રાજા વિષે ત્રણ ઠેકાણેથી
આપણને માહિતી મળે છે. ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણક્ય
વિષેની દંતકથાઓ, જે ઉપરથી ‘ મુદ્રારાક્ષસ ’ નાટક
રચાયું છે તે; ચાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર, જે પંદર કે
ઓળ વર્ષ પહેલાં જ જડ્યું છે; અને યવન ગ્રંથકારોનાં
લખાણોમાંથી એ કાળ વિષેની સિંદુસ્તાનની જે
હકીકત મળે છે તે.

મંગેસ્થિનીસ નામનો એક જાણ તરફનો
યવન જોલથી પાટલીપુત્રમાં આવીને રહ્યો
હોતો તે ‘ સેન્ડ્રાકોટસ ’ નામના એક ભારતીય રાજાનો
ઉદ્દેશ્ય કરે છે. તે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત જ હોવો
જોઈએ એવું અનુમાન કરી હાલના ઇતિહાસકારોએ
મંગેસ્થિનીસના વર્ણન ઉપરથી ચંદ્રગુપ્તની કારકીર્દી
લખી કહાઠી છે. દુઃખની વાત એ છે કે
મંગેસ્થિનીસનો મૂળ અર્થ તો જડતો જ નથી.
પણ તે મહત્ત્વનો હોઈ ઘણા યવન લેખકોએ પોતાના
ગ્રંથોમાં મંગેસ્થિનીસના લખાણોમાંથી ફકરાઓ ટાંક્યા
છે. તે બધા એકત્ર કરી તેમાંથી ઇતિહાસ ઉપજાવી
કહાડવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

અન્દગુપ્તનું રાજ્ય હિંદુકુશ, હિમાલય અને વિન્ધ્ય પર્વત સુધી ફેલાયલું હતું. આપણા ગુજરાત ઉપર પણ તેનો અમલ ચાલતો. જુનાગઢનું સુદર્શન સરોવર તેના વખતમાં બંધાયું હતું. આવડા મોટા રાજ્યનું રક્ષણ કરવા માટે એની પાસે સેના પણ તૈયારી જ મોટી હતી. છ લાખ તો પાયદળ હતું, ત્રીમ હજાર હથથળ અને નવ હજાર ગજદળ હતું. અને ગજદળ એટલે દરેક હાથી દીઠ તેનો મહાવત અને હાથીના ત્રણ અંગરક્ષક એમ ચાર માણસો અને હાથી ઉપર એનીને લટનારા સૈનિકો જુદા જ. જુના અન્યોમાં અતુરંગ એનાનું વર્ણન હોય છે તે પ્રમાણે મહારથી અને અતિરથીવાળું રથદળ હોવું જોઈએ. મહાપથ નંદના વખતમાં આઠ હજાર રથ હતા, પણ તેનો અન્દગુપ્તની સેનાના વર્ણનમાં ઉલ્લેખ નથી. એ કાં તો ભૂલથી રહી ગયું હોય અથવા તો દેશની અંદર સુવ્યવસ્થા હોવાથી અને સરહદનો પ્રદેશ હુંગરી હોવાથી રથનો ઉપયોગ રહ્યો ન હોય એટલે ચાણક્યે તેનું ખર્ચ કહાડી નાંખ્યું હોય

લશ્કરની વ્યવસ્થા માટે છ ખાતાંઓ રાખેલા હતાં: તેમાં એક ખાતું ખાસ નૌકાવિભાગનું હતું. સેનાની, હથિયારોની, ખાવાપીવાનાં સાધનોની તથા

સુસાદ્રીની સગવડો માટે એક જુદું ખાતું હતું. લશ્કરમાં ધાયલ અને માંદાની આરવાર કરવાની ખરાબર વ્યવસ્થા હતી.

ચંદ્રગુપ્તની રાજધાની પાટલીપુત્રનું જે વર્ણન મળે છે તે ઉપરથી તેનો વેભવ અસાધારણ હશે એમ લાગે છે. તેનો રાજમહેલ એટલો બધો સુંદર હતો કે પરદેશના લોકો એમ જ માનતા કે મનુષ્યના હાથની એ ઠારીગરી નથી, દેવોએ જ તે બાંધી આપ્યો હશે. હમણાં હમણાં બાંકીપુર-પટના પાસે જે બોદાણનું કામ ચાલે છે તેમાંથી આ રાજમહેલના કેટલાક અવશેષો જણી આવે છે. આ રાજમહેલની રચના અને ઠારીગરી ઉપરથી એમ અનુમાન નીકળે છે કે ચંદ્રગુપ્તનો પારસ દેશ સાથે સંબંધ હશે. ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં થાંભલા સોનાની વેલોથી શણગારેલા હતા. અને તેના ઉપર સોનાનાં પક્ષીઓ બેસાડેલાં હતાં. દરબાર લરાય ત્યારે સશસ્ત્ર શરૂ થવની સ્ત્રીઓ અંગ-રક્ષક તરીકે તેની આસપાસ ઉભી રહેતી. તે નગરમાં ફરવા નીકળતો ત્યારે સોનાની પાલખીમાં બેસતો.

એની રાજધાનીની બહુવંરયા પલ્લુ બહુ મોટા નગરને ભેળવે તેવી હતી. તેના છ વિભાગ ઠરી

ઢરેકનું એક એક પંચ નીમી દીધું હતું. પરદેશીઓના ઉતારાની, તેમની સગવડનાં આધનોની તથા તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાની વ્યવસ્થા કરનારું એક મહોટું ખાતું હતું, જે સૂચવે છે કે ચન્દ્રચુડના વખતમાં પરદેશ સાથેનો વેપાર ખુબ ચાલતો હતો. માલની ગનાવટમાં ચોકચાઈ રહે, હલકો માલ પેદા ન થાય અને માલમાં ભેળસેળ ન થાય તથા વેપારીઓ એકબીજાને છતરે નહિ એટલા માટે સખત કાયદાઓ ઘટેલા હતા અને એક સ્વતંત્ર ખાતા તરફના તેનો અમલ થતો. ઢરેક પ્રકારના માલનાં બુદાં બુદાં ચોટાં દુનાં અને વેચાણ દમેશાં જાહેરમાં જ થાય એવો કાયદો હતો. માલની કિંમત સરકારી ખાતા તરફથી નક્કી થતી અને તે પ્રમાણે તેના ઉપર વેરા લેવામાં આવતો. રાજ્ય તરફથી માલ તપાસી છાપ મારવામાં આવતી. વેપારીઓ વજનનાં તોલ ષણર નાખે છે કે નહિ તેની તપાસ રાખવામાં આવતી. મજુરીના દરે પણ રાજ્ય તરફથી નક્કી થતા. ઠેરીગરો તરફ ગળ્યનું ખાસ લક્ષ હતું, તેમને રહેવાને માટે અલગ મહોલો હતો. તેમનું કોઈ નુકસાન ન કરે એની ખુબ કાળજી રાખવામાં આવતી.

રાજેરની રચના બહુ જ વ્યવસ્થિત હતી. દરેક વ્યાતના અને પંથના લોકો અલગ અલગ

મહોદ્દામા રહેતા. ઘરે લાકડાનાં હોવાથી આગ લાગવાની બીજ હમેશાં રહેતી. તેથી ઠેકાણે ઠેકાણે પાણીની ટાંકીઓ રાખવામાં આવતી. ક્યાંય મકાનને આગ લાગે તો તે બુઝાવવા માટે દરેક જણે દોડી જવું જ જોઈએ એવો રીવાજ હતો. કોઈ ન જાય તો તેને સજા થતી.

જેવી શહેરની તેવી આખા રાજ્યની પણ વ્યવસ્થા હતી. આખા રાજ્યના સુબા પાટેલા હતા અને તેની ઉપર ચંદ્રગુપ્તના અમલદારો રાજ્ય અધાવતા હતા. રાજ્યમાં લશ્કરી દૃષ્ટિએ જ્યાં જરૂરી જણાય ત્યાં ત્યાં ચંદ્રગુપ્તે કિલ્લા બંધાવી દીધા હતા. ગુન્હેગારોને સજાત સજા થતી હતી. ન્યાય કરવા માટે ચોક્કસ કાયદાઓ ઘડેલા હતા અને ખોટી ફરિયાદ કરનારને બહુ સજાત શિક્ષા થતી.

વેપારના મુખ્ય માર્ગ ગંગા અને જમનાના પ્રવાહ એ જ હતા. સાહમી વેપારીઓ વાઝવિંધિ (ચંદ્રનગર પાસેનું તામલુક. જુના વખતમાં તામલુક સુધી સમુદ્ર હતો. હવે ત્યાં જમીન વધવાથી સમુદ્ર કિનારો નથી.) થી એક તરફ વાઝદ્વીપ અથવા લંકા સુધી અને બીજી તરફ પ્રહલદેશ સુધી જતા.

પશ્ચિમ કિનારા ઉપર શરપારક (વસાઇ પાસેનું સોપારા), ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) થી માંડીને બાવેર (બાબિલોન) સુધી વેપાર ચાલતો. ખુશદીને માર્ગે (જમીનમાર્ગે) તક્ષશિલાથી વેપાર ચાલતો.

તક્ષશિલાથી દેશની અંદરનો વેપાર કોચલ દેશની ગ્રાવસ્તી નગરીમાં થઇને એક તરફ કૌશામ્બી અને ઉજ્જયિની તરફ જતો અને બીજી તરફ વૈશાલી, પાટલીપુત્ર, નલન્દા, રાજગૃહ, ગયા અને તામ્રલિપ્તિ સુધી ચાલતો. ઉજ્જયિની કૌશામ્બી, વારાણસી, તક્ષશિલા વગેરે શહેરો વેપાર અને વિદ્યા અન્નેમાં પ્રખ્યાત હતાં.

ચન્દ્રગુપ્ત પછી તેનો દીકરો બિન્દુસાર ગાદીએ આવ્યો. એને વિષે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. પણ એનું ઉપનામ અમિત્રધાત છે, એ ઉપરથી તે પરાક્રમી હોવો જોઇએ એવું અનુમાન નીકળે છે.

• બીજું, ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યવિસ્તાર કરતાં બિન્દુસારના પુત્ર અશોકનો રાજ્યવિસ્તાર બહુ જ મહોટો છે અને અશોકે તો કુદ્ધત કલિંગ દેશ છત્યાનું જ ઇતિહાસ કહે છે, એટલે બાકીના પ્રદેશ બિન્દુસારે જીતેલા હોવો જોઇએ.

પ્રકરણ ૧૬મું

રાજધર્મ

દરેક દેશના ઇતિહાસ નામે તે દેશના યોદ્ધાની ધર્મિ માન્યતાઓ, આમાજિક ગિવાજો, મહાજગ્યના, ગાન્ય-વ્યવસ્થા, કેળવણી, સાહિત્યકળા, ઉદ્યોગદ્વનન, વેપારધર્મો વગેરે વિષે પણ જાણવું જોઈએ. તે જ પ્રસંગમાં બનાવ મમજી શકાય અને ઐતિહાસિક ઘટનાનાં ટાંગણો જાણી શકાય. ઇતિહાસના આ વિભાગને માટે આપણી પાસે માધનો પૂરતા છે. તેમા મહાજગ્યના અને ગાન્યવ્યવસ્થા વિષેનું જ્ઞાન અતિઓમાથી મળે છે. જ્ઞાનના વિભાગ આપણે આજે જે રીતે કરીએ છીએ તે જ રીતે જૂના યોદ્ધા દ્વન ન હતા. શ્રીમદ્દેવના એરીષ્ટોટલના નામના મહાપરિચિતે નીતિ અથવા મહાચારસાહજ અને ગાન્યમધ્યમો એ બેને એક જ વિષય ગણેલો છે. આપણે ત્યાં પણ સહુ વિષયો એક જ રીતે જોવાની પ્રથા છે.

ગાન્યવ્યવસ્થાની વિગત અથર્વવેદમા છે, મનુ, યાગવલ્ક્ય વગેરે સ્મૃતિઓમા છે, મહાબાનતમા છે એટલું જ નહિ પણ શિશુપાલવધ જેનાં કાવ્યોમા પણ બહુ જ વ્યવસ્થિત રૂપમા છે. આ ઉપરાંત કામન્દકીય નીતિમાગ, શુક્રનીતિ, ચાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર વગેરે એ જ વિષય માટે એવા ખાસ ગ્રંથો છે.

એ પ્રાજ્ઞને! વ્યવહારમાં ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો એ બનાવવા માટે દ્વિતીયદેશ અને પચ્ચત્ર કોષા બાળબોધ ગ્રંથો પણ લખેલા છે. આ બધા ગ્રંથોમાં ચાલુક્યનું અર્થશાસ્ત્ર સ્વતંત્ર મહત્તા ધરાવે છે. ચાલુક્ય એટલે મુસ્લીમીગીનીના આદર્શ. તે ઐતિહાસિક પુરુષ હોવાથી અને ચદ્રગુપ્તનો આર્ગદર્શન હોવાને નીવે તેના ઐતિહાસિક કાળ પણ નક્કી હોવાથી તેના ગ્રંથનો નિદાનમાં મહત્ત્વ ઉપયોગ થાય છે. ચદ્રગુપ્ત પોતે બાહોશ નાન હોવાથી ચાલુક્યના નિયમોનો અમલ તેણે પૂરેપૂરે કર્યો ન હતો એમાં શક નથી. એટલે ચદ્રગુપ્તના વખતની રાજ્ય-વ્યવસ્થા કેવી હતી તે ચાલુક્યના ગ્રંથ ઉપરથી આપણે મ્હોળે બાળે નક્કી કરી રાખીએ છીએ.

ચાલુક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં ગજાએ આખા દિનમમાં શુ શુ કરવું, પ્રધાનોની પસંદગી કેવી રીતે કરવી, તેમને કેવી રીતે મત્રુષ નાખવા અને તેમને કની રીતે અકુશમાં રાખવા, શત્રુ માથે કની રીતે વર્તવું, કિંવાઓ કેવી રીતે બાધવા, તેના મરક્ષણ માટે કેવી વ્યવસ્થા નાખવી, રાજ્યતંત્રના કેટલા વિભાગ કરવા તથા તેની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખવી, ઉલ્લેખ, દુનુર અને વેપાર ઉપર કેટલો અકુત ગખવો, સામાજિક સંબંધ કેવી રીતે જાળવવા, પૈસાના લેણદેણ વિશે કયા કયા નિયમો હોય, અપ નાધીઓને દડ કેવી રીતે આપવો તથા તેના પ્રકાર કટલા, સરકારી નોકરો પ્રજા ઉપર કેવી રીતે ભુવમ કરી રહે છે, ગજાને તેઓ કેટલા પ્રકારે કબ્જે છે, સુદ્ધ ક્યારે કરવું ને સધિ ક્યારે તથા કેવી રીતે કરવી, પગાનિત રાજાઓ તરફ કેમ વર્તવું, મગકારી પ્રિયોરી બરી રાખવા માટે કયા કયા ઈલાજો લેવા,

પ્રજા પામેથી કયા કુ અને તે કેવી રીતે લેવા, મૈત્ર્યની
 વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખવી અને યુદ્ધનીતિ કેવી હોવી તેદબે
 છુપી રીતે સ્વદેશની અને પરદેશની—બંધી માહિતી કેવી રીતે
 મેળવવી વગેરે વગેરે અનેક વિષયો આપેલા છે તે ઉપરથી
 ચાલુક્યનો મનુષ્યરભાવનો ઉડા પગિચય, સમાવિતિની
 લાગણી અને ઇચ્છિત હેતુ પાર પાડવાની વ્યવહારકુશળતા
 બરાબર તરી આવે છે ચાલુક્યની નીતિ ધર્મન માન
 આપે છે, પણ ઇચ્છિત હેતુ પાર પાડવા માટે ગમે તેના
 સાધનો વાપરવાની છુટ આપે છે, તેથી તે કુટિલનીતિ તરીકે
 ઝાઝાખાય છે એમ કહેવાય છે કે ચાલુક્યે રાજપદાગ્રભાગ
 ઘોડી દીધા પછી ભારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામા પોતાનું ઘડપણ
 ગાળ્યું ચાલુક્ય તે વખતના એકેએક શાસ્ત્રમા નિપુણ
 હતા

પ્રકરણ ૧૭મું

દેવાનાંમિત્ર મિત્રદર્શી અશોકવર્ધન

(આજથી ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાં)

હુનિયાનો ગમે તે દેશ અશોક જેવા રાજાને માટે મગર થાય. અશોકનો વૈભવ એવો હતો કે હુનિયાના ગમે તે બાદશાહને તેની અદેખાઈ આવે. રાજ્ય ચલાવવાની કુશળતામાં તે ગમે તેવા મુત્સદ્દીનો હરીફ થઈ શકે એવો હતો. છતાં અશોકની કીર્તિ એક ધર્મનિષ્ઠ અને દયાવાન મનુષ્યપ્રેમી મહાન વ્યક્તિ તરીકે જ છે. માણસને વિષત્તિમાં જ ધર્મ સૂઝે છે, વૈભવમાં માણસ કૂર અને સ્વાર્થી બની જાય છે, એ સિદ્ધાન્ત સાર્વત્રિક નથી—એને પણ અપવાદ હોય છે એ અશોકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

ખ્રિસ્તુસાર મરણ પામ્યા પછી તેનો દીકરો અશોકવર્ધન ગાદીએ આવ્યો. પિતાના મરણ પછી ત્રણ વર્ષ તેનો રાજ્યભિષેક થયો એટલા ઉપરથી કેટલાક એવું અનુમાન ઠહાડે છે કે સહેલાઈથી તેને રાજગાદી નહિ મળી હોય. ચંદ્રગુપ્તે પોતે

નંદવંશની ગાદી પચાવી પાડેલી, તેથી કેટલાક લોકોને તેનું દુઃખ હતું. અભિવ્રજાત બિન્દુસારની સ્પ્રાધથી દખાયલો અસંતોષ તેના મરણ પછી ફાટી નીકળ્યો હતો અને તેની સામે લડતાં અશોકને ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં હશે, એવું કેટલાકનું અનુમાન છે.

ગાદીએ આવ્યા પછી અશોકે કેટલાંક વર્ષો રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવામાં ગાળ્યાં હશે. પિતાની હયાતીમાં અશોકે તક્ષશિલા અને ઉત્તરગંધારીમાં મુખ્ય અથવા રાજ્યપ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરેલું એટલે રાજ્યવહીવટની વિગતોથી તે સારી પેઠે વાકેફ તો હશે જ. ચાલુક્યે ધડી કહાડેલી રાજ્ય-પદ્ધતિનો અમલ ચલાવતાં અશોકને ઓછો અનુભવ મળ્યો નહિ હોય. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર હિંદુકુશથી આસામ સુધી અને કાશ્મીરથી કૃષ્ણા નદી (મહારાષ્ટ્ર) સુધી હતો. દક્ષિણ પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલો કલિંગ દેશ (મહાનદીની આસપાસનો પ્રદેશ) મગધની સાથે પોતાની સ્વતંત્રતા બાળવી રહ્યો હતો.

• અશોક જેવા પરાક્રમી રાજાને કલિંગની સ્વતંત્રતા કાંટાની પેઠે ખુંચતી હતી. તેણે કલિંગ દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી. કલિંગ લોકોએ કેસરીયાં કર્યાં. લક્ષાવધિ લોકો માર્યા ગયા અથવા પકડાઈ ગયા. અશોક પોતે

આ ચઢાઈમાં હાજર હોયે અથવા તો શત્રુની નગરીમાં વિજયપ્રવેશ કરવા માટે ત્યાં ગયો હોયે. પણ પોતાના વિજય કરતાં પ્રજાના થયેલા સત્યાનાથ તરફ તે સમ્રાટનું લક્ષ અધિક ગયું. તેજાળની પેઠે તે ચિંતાને શાનાનું હૃદય દગાડયું. જેમ અર્જુનને થયેલું—

અહો વત મહત્પાપં કર્તુઃ ક્યવસિતા વયમ્ ।

યત્રાજ્યસુખલોભેન દન્તું મ્યજનમુષતાઃ ॥

તેમ તેને થયું. અશોકે નિશ્ચય કર્યો કે આજથી યુદ્ધને નમસ્કાર. આજથી મૃગયા પણ બંધ. હવે બહાર ફરવા નીકળવું તો તે ધર્મને માટે જ. રાજ્યવૈભવનો ઉપયોગ ધર્મને અથે જ. લોકોને રંજાવીને તેમનાં શરીર ઉપર રાજ્ય કરવા કરતાં તેમને રીઝવીને તેમનાં હૃદય ઉપર રાજ્ય કરવું એમાં જ પુરુષાર્થ છે. માણસનાં સામ્રાજ્ય કરતાં ધર્મનું સામ્રાજ્ય શ્રેષ્ઠ અને કાયમ ટકનારું છે.

અશોકે જૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, ગુરુને શરણ ગયો અને દહાડે દહાડે આત્મશુદ્ધિ કરતો ગયો. પ્રથમ ગૃહસ્થાશ્રમી જૌદ્ધ તરીકે તે રહેવા લાગ્યો, પણ પછી તે પણ છોડી દીધું. જૌદ્ધ સાધુની પેઠે તે રહેવા લાગ્યો. મૃગયા છોડી યાત્રાએ જવાનું શરૂયું. પોતે માંસાહાર

ત્યજી દીધો, એટલું જ નહિ પણ પોતાના રાજમહેલમાં
યત્રી હિંસા પણ બિલકુલ બંધ કરી.

જેમ ગુજરાતનો રાજા કુમારપાળ હેમાચાર્યને
શરણે જઈ તેના આદેશ પ્રમાણે સાધના કરવા લાગ્યો
તે જ પ્રમાણે રાજા અશોક તેના વળતના મહાન
ધર્માચાર્ય ઉપગુપ્તને શરણ ગયો અને તેને સાથે
લઈ ભગવાન પુદ્ગલા સંબંધથી પવિત્ર થયેલાં
ઠપિલવસ્તુ, ગયા, રાજગૃહ, ઋષિપત્તન (સારનાથ),
કુશીનગર, શ્રાવસ્તી વગેરે સ્થાનોની યાત્રા કરી.
પુદ્ગલભગવાનને નામે ત્યાં ધર્મદાન કર્યો.

ઉપગુપ્તની દેખરેખ નીચે રાજાએ ધર્મ સંબંધી
કેટલાક કઠણ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવા માટે એક સંગીધિ
(પરિષદ) બોલાવી અને તેની મારફત સંઘ શુદ્ધ કર્યો.
આ પરિષદને લીધે મતભેદ દૂર થવાને બદલે દૃઢજ થયા
હશે. ફક્ત એક મતને રાજાશ્રય મળવાથી તે વધ્યો
હશે એટલું જ.

• અશોકે બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે
કાશ્મીર, ગાંધાર, મહેસૂર, કૌંકણ, મહારાષ્ટ્ર,
હિમાલય, બ્રહ્મદેશ, સિંહલદીપ અને યવનદેશ
સુધી મહાન ધર્મોપદેશકો મોકલી દીધા હતા.

પોતાના દેશમાં જ્યાં જ્યાં જની શક્યું ત્યાં મહોટી મહોટી શિલાઓ ઉપર - વખતોવખત ધર્મ સંબંધી પોતાની આરાઓ કેતરી કહાડી. એલચીઓને પરદેશ મોકલી ત્યાંના લોકોને અને રાજ્યકર્તાઓને પોતાના તરફથી અભય અને મૈત્રી અર્પણ કર્યા. સરહદ ઉપરની જંગલી કોમો તરફ ખાસ ધ્યાનથી રાખવાને પોતાના અમલદારોને હુકમ કર્યો. લોકો ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે કે નહિ તે જોવા માટે ધર્મમહામાત્રો નીમી દીધા. દક્ષિણ તરફ સિંહલદ્વીપ તો તેણે પોતાના પ્રિય પુત્ર સુવરાજ મહેન્દ્ર અને દન્યા સંઘમિત્રોને દીક્ષા દઈ મોકલી દીધાં. દેશમાં લોકોની મુખાકારી માટે ધર્મશાળાઓ, રસ્તાઓ અને ફવાઓ બાંધ્યા. મૂંગાં પ્રાણીઓને માટે રુચ્છાલયો (દવાખાનાં) ખોલ્યાં અને સર્વત્ર ધર્મનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાના પ્રયત્નો આદર્યા.

દંતકથા કહે છે કે આ રીતે ધર્મકાર્ય કરતે કરતે અગ્રોકનો ઉત્સાહ ઘટવાને જણે વધતો જ ગયો. સર્વસ્વ ધન કરી દેવાની તેની ઇચ્છા થઈ. પણ તેના અમલદારોએ જ્ઞાને રાજ્યનું ષટપણનું ગાંઠપણ સમજી તે ઇચ્છા અમલમાં ન મૂકી. આખરે વિરક્ત દઈ રાજપાટ છોડી દઈ તે વનમાં ચાલ્યો ગયો.

રાજાને ચારુવાદી નામની એક રાણી હતી. તે ધર્મનિષ્ઠ અને દાતાર હતી. બીજી રાણી તિબ્બરક્ષિતા દેકેથી કરતાં પણ ભૂંડી હતી. એણે અશોકના એક પુત્ર કુણ્ડાલની આંખો ફેાડાવી નાંખી હતી એવી દંતકથા છે, પણ તેને ઐતિહાસિક આધાર મળતો નથી.

અશોકનો પૌત્ર દશરથ શિલાલેખોમાં પ્રખ્યાત છે. નાગાર્જુન નામની ટેકરી ઉપર તેનો એક શિલાલેખ મળી આવે છે.

અશોકે બૌદ્ધ ઉપદેશકોને પશ્ચિમ તરફ મોકલેલા હતા તેની અસર ત્યાંના સમાજ ઉપર થઈ હશે અને તેને પરિણામે પાપીઓને પણ ક્ષમા કરવા કહેનાર, દુર્જનનો પણ પ્રતિકાર ન કરવા ઉપદેશનાર ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉદય પામ્યો હશે એવું અનુમાન કેટલાક લોકો કહાડે છે, તે અસંભવિત નથી લાગતું. બુદ્ધ ભગવાન આખી દુનિયા માટે કહી ગયા હતા:

નહિ વેરેણ વેરાણિ સંમન્તીધ કુદાચન ।

અવેરેણ ચ સંમન્તી ષ્સ ધમ્મો સનંતનો ॥

પ્રકરણ ૧૮મું

અશોકના શિલાલેખો

અશોકના શિલાલેખો એ વિદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં જ નહિ પણ દુનિયામાં એક અપૂર્વ વસ્તુ છે. ગજા ગમે તેવો સારો હોય તોપણ ગજાહૃદય એના વૈભવ પાછા અને ઉચ્ચ નીચે દયાઈ જાય છે રાજાની મુર્યના આગામી રૂપ ધારણ કરે છે અને રાજાએ નોંધેલી હકીકત આત્મપ્રગ સાની કાટિમાં જઈ પડે છે. પણ ધર્મસત્રાગ્ર અશોક પોતાનો વૈભવ માયવીને પણ પોતાનું હૃદય કહ્યુંમાં ક'ણ પત્યઃ મારફત લગભગ અઢી હજાર વર્ષને અંતે પણ આપણી આગળ ખુલ્લું કરે છે કવિગ દેગ જીત્યા પછીનો તેનો શિલાલેખ પચાસાપની વાલી તરીકે દુનિયાના સાહિત્યમાં અમર થઈ ગયો છે. પોતાના અમલદારોને ઉદ્દેશીને લખેના શિલાલેખો પિતાતુલ્ય પ્રજાએથી રાજાના હૃદયના ઉદ્દગાર રૂપ હોય એ બતાવે છે અને પ્રજાને ધર્મમાર્ગે ચાલવાનો ઉપદેશ કરનાર શિલાલેખો રાજા મનુષ્યજાતિની સદ્બુદ્ધિ ઉપર કેટલો નિશ્વાસ ગળે છે એના નમુના છે અશોકનો એક શિલાલેખ આપણા ગુજરાતમાં મિરનાની નીચા છે.

કલિંગના શિલાલેખમાં અશોક કહે છે:

“ ગાદીએ બેઠા પછી આઠમે વર્ષે પ્રિયદર્શિએ કલિંગ દેશ જીત્યો. તે પ્રસંગે દોઢ લાખ બંદી થયા, એક લાખ કનક થયા, એ ઉપરાંત બીજા પાર વિનાના લોક મરી ગયા. એ બધાના સમાબ્ધાલા તો હશે જ. તેમને કેટલું દુઃખ થયું હશે એનો વિચાર કરતા પણ પ્રિયદર્શિને દુઃખ થાય છે. જીતનો અર્થ જ એ છે કે લાખો અને કરોડો લોકોનો નંદાગ. આજે તે વખતના હત્યાકાંડનો મામો કે હજારોનો ભાગ પણ ફરી થાય તોપણ પ્રિયદર્શિને ભારે દુઃખ થાય. પ્રિયદર્શિ હવે માને છે કે ઔદિક જીત કરતા ધર્મની જીત વધુ છે.”

પોતાના અમલદારોને તે લખે છે કે તમારે પ્રજાનું પાલન પિતાની પેઠે કરવું જોઈએ. એટલા જ માટે મેં તમને આટલી સત્તા આપેલી છે. અમલદાર જો પ્રજાબક્ષક થઈ જાય તો પ્રજાનો નાશ થાય. મારી આજ્ઞાઓ દર વરમે નક્કી કરેલા ક્ષિપ્રે જાહેરમાં પ્રજા આમ જ વંચાય, જેથી લોકોને પ્રિયદર્શિની આજ્ઞા મળી છે એ વિશે શંકા ન રહે. મારા અમલદારો મારી આજ્ઞાનું પાલન કરે છે કે નહિ અને પ્રજા ધર્મને માર્ગ જાય છે કે નહિ એ જોવા માટે મેં નિરીક્ષકો નીમ્યા છે અને હું પોતે પણ ફરવાનો છું. મારાથી જેટલું કામ થાય તેટલું ઝાણું. આપણે બીલકુલ આજ્ઞા ન કરીયે.

પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે અશોક જણાવે છે કે પ્રાણીઓની હિંસા બનતા સુધી ઝાણી કરી નાખેલી છે. અમુક

અમુક દિવસે તો હિન્દી મધ્ય જંગલમાં આવી છે જંગનો બાગી નાખનારી મનાઈ થઈ છે તદેવારોને દિવસે થતો પશુરૂધ અટકાવો છે અપગંધીઓને ચીંતી સમજાવે ઘણી સૌમ્ય કરી છે માણસ અને પગને માટે દસખાના બાધરાખ્યા આપ્યા છે વનસ્પતિઓ અને જાડીભૂતો દેવ દેવો મને જોડે જોડેનજી જંગલમાં આવી છે ગેંગા મેંગા ગંગા ઉપર દેવો જોડવામાં આપ્યા છે અને જા? વવરાપ્યા છે

જંગલી નોકોની અગોડે ખાસ કાળજી લીધી હતી તેમની ઉપર જીવન ન થાય, તેમને ખીન બતાવવામાં ન આવે તેમને ધમોપદેશ મળે મુઘરેલા લોકોના મ નામથી જંગલી લોકોને નામ ન હોય જનકુ તેમનું નામ જ થાય જોયે મદોગસ્ત કરે હતો

દિનરાત ગમે ત્યારે લોકો ગળ પામે અગજ બારી શમતા અશોષ સખે છે કે હું જમતો હોઉં કે અતપુ મા લોક, પથારીમાં હોઉં વાહનમાં બેસી જતો લોક કે બગીચામાં ફરતો હોઉં, ગમે તે દયામાં દૂતોએ મને પ્રજા સર્વની મમમજા વિશે નાકેકે મરે જોઈએ અને નો દુ ખેડેથી કુમ દલ અને તે વિશે મમ જોડામે થાય તો તરત જ મો તે બામતની ખમર પાવી જોઈએ મારે પ્રજાહિતમાં જ હમેશા રોમાનું જોઈએ અને પ્રજાના મમમાં દીન ન જ થવી જોઈએ પ્રજાનું હિત આદા મનાનું મા

ઋણ છે. લોકો પાપ રૂપી સંકટમાં ન પડે એની ભારે કાળજી રાખવી જોઈએ.

ન્યાયદાનમાં નિરપરાધી માણસને જૂનથી પણ સગ્ગ ન થવી જોઈએ, કેમકે તેમાંથી અસંતોષ પેદા થાય છે. ગુન્હાની બાબતમાં સત્ય શું છે એ શોધી કઢાડવું અશક્ય નથી. જો મારા અમલદાર મત્સરી, આળસુ, કૂર, અધીગ્ર અથવા એકચારામી થશે તો તેઓ સત્યનિર્ણય નહિ કરી શકે, પણ ધીરજ અને ખંત રાખશે તો બરાબર ન્યાય આપી શકશે.

પ્રજાને અશોક જણાવે છે કે માતાપિતાની અને વડિયોની મેવા પ્રત્યે આદર, જૂનમાત્ર વિશે દયા, સ્વચ્છતા અને પ્રમાણિકપણું એ જ મુખ્ય ધર્મ છે. લોકોએ હમેશા આત્મનિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને પોતાના દોષ કઢાડી નાખવા જોઈએ. સર્વ દાનોમા ગ્રાનદાન એક છે. આપણે કોઈનો દોષ કરવો ન જોઈએ, બધા ધર્મો વિશે સદ્વિચારતા રાખવી જોઈએ, કેમકે દરેકને પોતાનો ધર્મ વહાવે હોય છે. બધા ધર્મ વિશે આપણા મનમાં આદર હોવો જોઈએ. બીજાના ધર્મની નિંદા કરવાથી પોતાના જ ધર્મને નાનિ થાય છે.

ઉપર આપેલા શિલાલેખોના સાર ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે વિંદુસ્તાનમાં તે વખતે કેશરજીનો

સામ્રાજ્યના બીજા પ્રકારમાં ન્દાનાં ન્દાનાં રાજ્યો એકત્ર મળાને તેનું સામ્રાજ્ય બનેલું હોય છે. આ પદ્ધતિમાં મધ્યવર્તી સરકાર હમેશાં ચક્રિમાન નથી રહેતી. ન્દાના રાજ્યોમાં જ્યાં સુધી જેટલે દરજ્જે અને જે આબતમાં એકતા હોય તેટલા પુરતું જ સામર્થ્ય એકત્ર થઈ શકે છે અને તેટલા પૂરતાં જ કામો મોટા પ્રમાણે ઉપર થઈ શકે છે.

આ પદ્ધતિમાં જ્યારે કુદરતી આફત સામે અથવા બાહ્ય શત્રુ સામે લડવાનું હોય છે ત્યારે બધાં ન્દાનાં ન્દાનાં રાજ્યો સમાન સંકટના દયાલુથી એક થાય છે, મધ્યવર્તી સત્તાના હાથપગમાં જોર આવે છે અને સંકટનું નિવારણ થાય છે.

બીજી પ્રજામાં જ્યારે એક જ રાષ્ટ્રીય હિતસાહનો જુરમે વધે છે અથવા પ્રજા જ્યારે એક જ સાર્વત્રિક વિચારથી તરબોળ થઈ જાય છે ત્યારે પણ મધ્યવર્તી સત્તા જોરાવર થાય છે અને રચાનિક બેદ જૂલાઈ જાય છે.

હિંદુસ્તાન ઉપરનું આજનું અગ્રેજ સામ્રાજ્ય પહેલા પ્રકારનું છે. મોગલ સામ્રાજ્ય પણ પહેલા પ્રકારનું જ ગણાય. સામ્રાજ્ય વિભેની પ્રાચીન હિંદુ દેશના બીજા પ્રકારની હતી.

કહેવાય છે કે ગરુઆતમાં આર્ય લોકો ન્દાનાં રાજ્યો જ પસંદ કરતા, પણ જ્યારે પરશુરામે એકવીસ વાર કાનિયો

મામે યુદ્ધ કર્યા ત્યારે ક્ષત્રિયોએ મંપનું મહત્ત્વ જાણી પોતામાથી એક જણને સત્રારૂપદ આપી સામંતચક્ર નક્કી કર્યું. આવા સામંતચક્રમા દરેક ગણ સત્રારૂને કારભાર આપી સ્વતંત્ર રહેનો. જ્યાં સુધી કોઇ માહસિક ગણ અધર્મ ન કરે ત્યાં સુધી તેને સત્રારૂ તરફથી કશી ખીક ગહેતી નહિ. સત્રારૂ તેના કાર્યમા દરમ્યાનગીરી કરતો નહિ. જ્યાં કોઇ ભારે સંકટ આવતું ત્યારે બધા મંપીને લડતા અને તેવું સંકટ ન હોય ત્યાં કેટલીક વાર મહત્ત્વાકાંક્ષાને લીધે કોઇ પરાક્રમી માહસિક પોને ચક્રવર્તી થવા દિગ્વિજયે નીકળતો, અને જાની જાય નો પોતે ચક્રવર્તી બની જતો.

જ્યાં સુધી મધ્યવર્તી મત્તા અથવા ચક્રવર્તી સત્રારૂ પ્રભાવશાળી હોય ત્યાં સુધી તેનું સામ્રાજ્ય સામ્રાજ્યના રૂપમા રૂપી ગહેતું. મધ્યવર્તી શક્તિ ક્ષીણ થાય એટલે ન્હાના ગાંજો સ્વતંત્ર થવાનું પસંદ કરતા. કોઇ પણ ગણને કાંઇ પણ મહાન કાર્ય કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા થઈ જાય ત્યારે તે ચક્રવર્તી થવાનો પ્રયત્ન કરે, અને એ કંપનાને અનુકૂળ એવા રાજાઓને મિત્ર મનારી અને વિરોધી રાજાઓને ઇતી લઇ પોતાનું ધાર્યું પાગ પાડે.

ઉત્તેક્ષુ ગણ્ય મમારૂ આલમા કરતો નહિ, પણ પગ-જિન વંશના જ પોતાને અનુકૂળ એવા કોઇ રાજાપુત્રને તે મોખી દેતો. ગમે ગવણની લકા વિબીયણને મોખી દી'રી. જરાસંધે પંડી તેનું મગધનું રાજ્ય તેના વત્તમા જ આપ્યું. શિશુપાલ અને કસની જાનનમા તેમજ ગન્યુ. સિદ્ધદને પણ પોરમત્રી જાજતમાં તેમજ કરવું પડ્યું.

આ પદ્ધતિથી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય કાયમ રહેતું અને સંસ્કૃતિનો નાશ થતો નહિ; સ્વભાવ અને પરિસ્થિતિના ભેદ પ્રમાણે સંસ્કૃતિમાં વિવિધતા અને પ્રાણ પોષાનાં, નવી વ્યાપક દ્રષ્ટના ઉદ્ભવે તેને માટે અનુકૂળ વાતાવરણ તૈયાર રહેતું.

જરાસંધ, રાવાન, કૈસ, ભસ્માશુર, વગેરે રાજાઓ મધ્યવર્તી સામ્રાજ્યના હિમાયતી હશે એમ જાણે છે. કેમકે તેઓ જીતાવવા રાજાઓને કારાગૃહમાં પૂરી દેતા. જ્યારે આર્ય આદર્શ પ્રમાણે તો લોકોને પોતાની પસંદગીનો પરંપરાગત રાજવંશ ગમવાની પ્રથા હતી. માટે જ ઉપરના રાજાઓને અશુર અને ગણ્યો તરીકે વર્ણવેલા છે. એક ચક્રવર્તી અને ખીજા બધા સામંત એવી વ્યવસ્થા રાખવાથી લોકોને ઘણું સ્વાતંત્ર્ય રહેતું. લોકોના સ્વભાવભેદ પ્રમાણે રાજ્યતંત્રની વિવિધતા રહેતી, અને તેથી લોકો સુખી રહેતા. જેમ ધરમાં બાધ બાધ ગ્રેમથી ગહે અને ગોરાબાદને વધારે માન આપે તેમજ આ સામંતચક્રમા ચક્રવર્તીનું સ્થાન રહેતું. તેથી કુટુંબનો કાયદો રાજાહારી પ્રકરણમાં પણ અમલમાં આવતો. કુટુંબમાં ગ્રેમના ન્યાયથી કહ્યા પતાવવામાં આવે છે, જ્યારે પાગલ લોકો માથે તે માટે બહુ પડે છે. સામંતચક્રમાં જેન જેમ વધારે રાજાઓ આવી બળના તેમ તેમ સુદના પ્રસંગો ઝોળા થઈ જતા અને મમાજ વધારે મંજૂરી તથા શાન્તિપ્રિય બની જતો. દરેક માણસ લડીને જ. પોતાના કહ્યા પનાની દે એ જંગલી દશા દે. ગોરા રાજ્યો પણ સ્વેચ્છાપૂર્વક ધર્મબંધનથી એકત્ર થાય અને ગ્રેમધર્મ પ્રમાણે કહ્યા પતાવે એ અત્યંત સુખરેલી દશા ગણાય.

-યકિતઆનંદ્યને હાનિ પહોંચાડ્યા વગર સંઘસામુદય
કેળવવું એ જોમ કુકુમનો ઉદ્દેશ હોય છે તે જ પ્રમાણે આપે
માત્રાજ્યોમા પણ થવું

સિકદગની ચડાઈને લીધે દેશમા એકતા આણુવાની
જરૂર તે વખતના લોકોને જણાઈ હશે અને તેથી જ પ્રજાએ
ચંદ્રગુપ્તને સામ્રાજ્ય સ્થાપનામા હસ્ત નહિ કરી હોય.
પણ આણુકની નીતિમા તો એકમુખી માન્યતા સામ્રાજ્ય
સ્થાપનાનું જ હતું. આણુકે આનિક સ્વરાજ્યને બહુ મહત્ત્વ
આપ્યું જણાતું નથી. આનિક સ્વરાજ્ય જોઈએ દરજ્જે તેને
કમન ગણવું પડ્યું તેટલું જ તેણે ગમ્યું છે. ચંદ્રગુપ્તના
સામ્રાજ્યને તે વખતના લોકોએ આસુરી સામ્રાજ્ય કહ્યું નથી,
પણ નન્દાન્તં છત્રિગણ્ધર્મ એ વચનથી પોતાનો મતભેદ
જરૂર જણાવ્યો છે. જુના આદર્શ પ્રમાણે જો કોઈ સામ્રાજ્ય
સ્થાપના જાત તો તેના યેન તો વિગેધ હતી જ ન હતી. મેના
સામે મેના લડી ચેતી. કેમકે ગમ્ય ગમે તેનું ચાલ તોપણ પ્રજાનું
આનંદ જળનાઈ જ ગહેતું પણ ચંદ્રગુપ્તના વખતમા પ્રજા
ઉપગતો અકુશ વધ્યો. તેથી જ ચંદ્રગુપ્તના પોત્ર અશોક
જ્યારે દક્ષિણ દેશ ઉપર સારી કમી ત્યારે આખી પ્રજાએ
કદી નહિ કરેયો એવો સખન વિરોધ થયો. અગોકે પણ
એવી જ કૂતાથી છત્રિગની પ્રજાને કચડી નાખી પણ
આખરે તેનું આર્થ દૃઢ્ય પડ્યાયું. તેણે ઔદિક સામ્રાજ્યના
વિચાર ઠોડી દઈ ધર્મસામ્રાજ્ય સ્થાપનાની પ્રવૃત્તિ આદરી
જુદા ભગવાનના નવા ધર્મની પ્રેરણા મેના ચાલતી હતી

તેથી દેશ આવા સામ્રાજ્યને માટે તૈયાર હતો. તેથી જ
 અશોકનું સામ્રાજ્ય બની ગયું અને ટક્યું. અશોક પછી આ
 સામ્રાજ્યનું કાર્ય અને તેની ગ્રેરણા નહિ રહેવાથી સામ્રાજ્ય
 નાશ પામ્યું અને ફરી સ્વાભાવિકપણે ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો
 રચાયાં.

પ્રકરણ ૨૦મું

શુંગ વંશ અને આંધ્ર વંશ

(૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં)

અચોક પછી તેના બે પૌત્ર ગાદી ઉપર આવ્યા જણાય છે. પૂર્વ તરફ દશરથ રાજ્ય કરતો અને પશ્ચિમ તરફ ઉત્તરચિનીમાં સંપ્રતિનું રાજ્ય ચાલતું. સંપ્રતિએ જૈન ધર્મનો પુરસ્કાર કર્યો અને દશરથે આજીવિક સંપ્રદાયના લોકોને વિહાર બાંધી આપ્યા એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. મૌર્ય વંશનો છેલ્લો રાજા બૃહદ્રથ પ્રજાપાલન કરવા અસમર્થ નીવડ્યો એટલે તેના સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર શુંગે તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી રાજ્ય લઈ લીધું. ત્યાર પછીની ઘટનાઓ જોતાં પુષ્યમિત્ર જેવા ધીટ માણસના હાથમાં જ રાજ્ય હોવાની જરૂર હતી એમ સિદ્ધ થાય છે.

પુષ્યમિત્રને ઘરના અને જહારના શત્રુઓ સાથે ખૂબ લડવું પડ્યું. એક તરફથી કલિંગ દેશનો રાજા

ખારવેલ એના પર ચઢાઈ કરી આવ્યો હતો. ખારવેલ જીન હતો અને દક્ષિણના તે જ વળતે ચડતીમાં આવતા. આંધ્ર લોકો સાથે તેને મેંત્રી હતી. ખારવેલ ગંગા નદી સુધી ચઢાઈ કરી આવ્યો હતો, પણ તેના અઠાળ મરણથી પુષ્યમિત્ર તેના તરફની ચિંતામાંથી મુક્ત થઈ ગયો. પશ્ચિમ તરફ યવન રાજા મિલિન્દ (મીનેન્દર) અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. એણે શાકલ (શિયાળકોટ) પોતાની રાજધાની કરી હતી. મિલિન્દ પૂર્વ તરફ ધસી આવ્યો. તેણે કાઠીઆવાઠ અને રણપૂતાનાના કેટલાક ભાગમાં તથા આ તરફ મથુરા અને અયોધ્યા સુધી આક્રમણ કર્યું. પુષ્યમિત્રે એનો પરાલવ કર્યો અને તેને એવો હરાવ્યો કે ઘણાં વર્ષો સુધી યવન લોકોએ હિંદુસ્તાનનું નામ ન લીધું. યવનો સાથેના વિઝહનું કામ યુવરાજ અસિમિત્રને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેણે મથુરામાં મથક સ્થાપ્યું હતું. આશપામનો મુલક હતી તેણે મગધરાજના કબજામાં આવડ્યો. પુષ્યમિત્રે આ જીતાયલા મુલકની નવી કુળાગિરી સ્થાપી તેનો વહીવટ અસિમિત્રને સોંપ્યો. તેણે વિદિશામાં પોતાની રાજધાની રાખી.

અસિમિત્રે વિદર્ભ દેશના રાજાને પણ હરાવ્યો.

આમ બધી બાબતોએ વિજય મેળવ્યા પછી પુષ્યમિત્રે,

પોતાનો વિજય જાહેર કરવા અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. એમ મનાય છે કે હિંદુસ્તાનના મહાપ્રાંતિત મર્વશાસન-વિશારદ પંતજલિ એ અશ્વમેધને વર્ણવે હાજર હતા.

અશ્વમેધના ઘોડાનું રક્ષણ પુષ્યમિત્રે પોતાના પૌત્ર વસુમિત્રને સોંપ્યું હતું. ત્રિંધુ નદી પાર યવન લોકો સાથે તેને યુદ્ધ થયાનો ઉલ્લેખ મળે છે. યવનોનો પરાલભ કર્યો સહેલી વાત હતી યોડ દિવસમાં યજ્ઞ પૂરો થયો અને પુષ્યમિત્રની કીર્તિ દિગંત ફેલાઈ.

પુષ્યમિત્ર ચક્રવર્તી બન્યો; છતાં આખર સુધી એ મેનાપતિ નામે જ ઓળખાતો. પુષ્યમિત્રના વંશને શુંગ વંશ કહે છે. પુષ્યમિત્ર અને અગ્નિ-મિત્રનો ઉલ્લેખ મહાકવિ કાળિદાસના માલવિકાગ્નિ-મિત્રમાં છે. મિલિન્દનો ઉલ્લેખ જૌદ્ધ ધર્મગ્રંથ 'મિલિન્દ-પહ્નો' અથવા મિલિન્દપ્રશ્નમાં આવે છે. એ ગ્રંથમાં રાજા મિલિન્દ અને જૌદ્ધ સાધુ નાગમેન વચ્ચેનો ધાર્મિક સંવાદ છે. ખારવેલનો ઉલ્લેખ એણે જૈન સાધુઓ માટે જે શુક્રાઓ ખોદાવેલી હતી તેની અંદગના સિલાલેખમાં છે.

શુંગ વંશના રાજાઓ મૃત્યુના ઉપાસક હશે એમ લાગે છે, કેમકે દરેકના નામને અંતે 'મિત્ર' શબ્દ આવે છે.

ખારવેલ

હલિંગ દેશ એટલે હાલનો ઉત્કલ પ્રાન્ત, મહાનંદી તથા
ગોદાવરીના મુખની આસપાસનો મુલક. પુષ્પમિત્રના વખતમાં
આ પ્રદેશ ઉપર પ્રતાપી અને સરકારી ખારવેલ રાજા રાજ્ય
કરતો હતો. એણે પશ્ચિમ તરફના આંધ્ર રાજા સાથે મેલી
કરીને કોસલ અને વેંગીમંડળ પ્રદેશ છત્તી લીધા હતા, અને
નાગીક ગુધી પોતાની આજુ વર્તાવી હતી. થોડા દિવસ
રાજ્ય મુખ્યવર્ધિત કરવામાં ગાળી એણે મગધ ઉપર
ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી. પ્રથમ ચડાઈમાં તે તે ખૂબ
ફાળ્યો. બીજી ચડાઈમાં બહુ ફાળ્યો હોય એમ લાગતું નથી.
ત્રીજીમાં એણે સારી સફળતા મેળવી, પુષ્પમિત્રને નમાવ્યો,
આદિ તીર્થંકર નકપત્તદેવની મૂર્તિ પાટલીપુત્રથી રાજગૃહ પાછી
આણી અને જન ધર્મની પ્રતિષ્ઠા વધારી દીધી. ખારવેલે
જન સાંતુએને સારો આશ્રય આપ્યો હતો, છતાં અન્યધર્મી-
ઓની ઉપેક્ષા કરી ન હતી. એણે નહેંગ ખોદાવી, તળાવ
ખોદાવી, બંહેર બાગ કરાવી અને બીજાં અનેક સાર્વજનિક
કામો કરી પ્રજાને મુખી કરી હતી. ખારવેલ બરજીવાનીમાં
ગુજરી ગયો ન હોત તો વખતે એ કાર્તિકેશ્વરી સમ્રાટ
થઈ જાત.

શુંગ વંશ પછી કાણ્વ વંશ મગધની ગાદી ઉપર આવ્યો, પણ તેનું રાજ્ય બહુ જ ન્હાનું હશે એમ લાગે છે.

મૌર્ય વંશ પછી પ્રભાવશાળી રાજ્ય તો આંધ્ર વંશનું હતું. આ વંશની બહુ વિગત મળતી નથી. આંધ્ર રાજ્યનો વિસ્તાર બહુ જ મ્હોટો હતો. પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી આંધ્ર રાજ્યોની આણુ વર્તતી હતી. આંધ્ર રાજ્યમાં મ્હોટાં મ્હોટાં ત્રીશ શહેરો હતાં. એક લક્ષ પાયદળ, બે હજાર હથથળ અને એક હજાર ગજદળ, આટલું સૈન્ય તો મૌર્ય રાજ્યોના વખતમાં જ એમનું હતું. શ્રીકાકુલમ-હાલનું શ્રીકાકોલ એ એમની રાજધાની હતી. પણ રાજ્યનો વિસ્તાર થયા પછી પ્રતિષ્ઠાન અથવા પેઠણ એ એમની રાજધાની થઈ. આંધ્ર વંશમાં હાલ નામનો એક પ્રખ્યાત રાજા થઈ ગયો. એ પોતે વિદ્વાન અને રસિક હોતો. તથા વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો. હાલે પોતે ‘ગાથાસપ્તશતી’ નામનો એક પ્રાકૃત ગ્રંથ લખેલો છે, જે ઉપરથી એ જ અનુમાન થાય છે કે તે વખતના લોકો અત્યંત વિલાસી અને ધર્મશ્રદ્ધા હતા. આ જ જમાનામાં બૃહદ્વેદના નામનો એક મ્હોટો ગ્રંથ પૈશાચી ભાષામાં લખાયો.

આંધ્ર રાજાનાં નામેા માતાના ગોત્ર ઉપરથી રાખાયલાં જોવામાં આવે છે. વાગિષ્ઠીપુત્ર, ગોતમીપુત્ર, માધવીપુત્ર એવાં રાજાઓનાં નામ આવે છે.

આંધ્ર વંશમાં વિલિવાયકુર એ સૌથી પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો. એણે પશ્ચિમ તરફથી આવેલા પદ્મવ રાજા નકપાણનો પરાલવ કર્યો.

આંધ્ર રાજાઓ સનાતનધર્મી હતા અને ક્રમાર્ત ધર્મનો અપરાધર અમલ કરતા. તેમણે વર્ણસંકર થવા ન દીધો એવું તેમનું એક ઠેકાણે વર્ણન છે. પણ તેમાં ખરેખર તેઓ કાવ્યા હશે એમ લાગતું નથી. કેમકે એ જ વંશનો રાજા પુલ્લમાયી ગુજરાતના રુદ્રદામનની કુંવરી સાથે પરણ્યો હતો.

આંધ્ર રાજાઓએ ખૌદ લોકોને પણ સારી પેઠે મદદ કરી હતી અને ખાદ્ય શુદ્ધાઓ પણ જોદાવી હતી. એટલે તે વર્ણતમાં ધાર્મિક મતભેદને, લીધે જુલમ થનો હશે એમ મંલવતું જ નથી. નાશિક, કાર્લી વગેરે રથજોની શુદ્ધાઓ અને સાંચીનો સ્તૂપ આંધ્ર કાળનો જ છે.

આંધ્ર વંશને ચાતકર્ણી પણ કહે છે.

પ્રકરણ ૨૧મું

સરહદ ઉપરના ચવનો

આપણે આજે માનીએ છીએ તેમ હાલા અને સુલેમાનએ હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ સરહદ ન હતી. બોલનઘાટ, પૈબરઘાટ અને ગોમલઘાટને રસ્તે વેપારીઓની પોઠો આવતી જતી. હિંદુસ્તાન સૌથી મુઢરેલું અને વેપારમાં આગળ પડતું રાષ્ટ્ર હોવાથી દૂર દૂર દેશના વેપારીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવતા. બલુચિસ્તાનમાં આજના કરતાં વરસાદ સારો પડતો અને હેલમન્દ નદીને કાંઠે વસ્તી સારી હતી. ઇરાન અને અફઘાનિસ્તાનનો હિંદુસ્તાન સાથે સંબંધ આજના કરતાં વધારે હતો. ઇરાનના રાજા ડેરિયસના સામ્રાજ્યની સરહદ સિંધુ નદી સુધી હતી, અને તેથી જ સિકંદરને યયું કે ઇરાન છત્યું એટલે સિંધુ નદીનો મુલક એને મળવો જ ભોધએ.

સિકંદર પછી એના રાજ્યના કકલા પડી ગયા. અફઘાનિસ્તાન અને ઉત્તરના પ્રદેશમાં તેની સાથે

આવેલા જે લોકો વસ્યા અને ત્યાંની મૂળ વસ્તી સાથે
 લગી ગયા તે 'ઝંકિટ્યન'ને નામે ઓળખાતા હતા.
 ઝંકિટ્યા (હાલનું ગદ્ગદ) એ તેમની રાજધાની હતી.
 તેની પશ્ચિમમાં ઈસ્પિયન સમુદ્રની દક્ષિણ તરફ
 પાર્થિયાનો ભાગ છે. ત્યાં વસેલા સિઠંદર સાથે
 આવેલા યવનો પાર્થિયન ણની ગયા. હિંદુસ્તાનના
 ઇતિહાસમાં 'પલ્લવ' નામે ઓળખાતા લોકો આ જ હશે
 એમ કેટલાક માને છે.

પલ્લવ લોકોનું રાજ્ય પ્રથમ ગુજરાતમાં થયું.
 તેઓ, ધીમે ધીમે મહારાષ્ટ્ર તરફ વસ્યા અને
 પછી તેમણે છેક દક્ષિણ સુધી પ્રવેશ કર્યો. દક્ષિણ
 હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ત્યાંના પાંડય, ચોલ
 અને કેરલ રાજ્યોનાં પલ્લવો સાથેનાં યુદ્ધો એક
 મહત્વનું પ્રકરણ છે.

અગ્રેષ્ઠ પછી મૌર્ય રાજ્ય અસ્તવંશસ્ત થયું તે
 વખતે અફઘાનિસ્તાન તરફ ઝંકિટ્યન રાજ્યો ભેરમાં
 આવ્યાં. એ રાજ્યોના સિલ્હા પાંજળ તરફ ખૂંજ
 મળી આવે છે. મીને-હર એમાંનો જ એક હતો. એનું
 રાજ્ય લગભગ અયોધ્યા સુધી વિસ્તર્યું હતું. પદ્મ
 પુષ્પમિત્રે તેને હઠાવ્યો. એના જ વંશમાં એક રાજાના
 વખતમાં એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦ અને ૧૩૦ ના

અરસામાં બેસનગર નામના સ્થાને હેલિઓડોરસ નામના તક્ષશિલાના એક રાજાએ એક સ્તંભ ઉભો કર્યો. આ સ્તંભ વાસુદેવ સ્તંભ તરીકે પ્રખ્યાત છે. વૈષ્ણવ લક્ષિતમાર્ગનો એ જુનામાં જુનો ઐતિહાસિક ઉદ્દેશ છે.

ઝકિર્યન લોકો પછી પાર્થિયન લોકો હિંદુસ્તાન તરફ આવવા લાગ્યા. તેમના રાજા મિથ્રિડેટીસની સત્તા સિંધુ નદી સુધી ફેલાયેલી હતી. પાર્થિયન લોકોના વંશજોએ અથવા અમલદારોએ સૌરાષ્ટ્રમાં સત્રપ (ક્ષત્રપ) નામ ધારણ કરી રાજ્ય કર્યું જણાય છે. પાર્થિયન લોકો અને પલ્લવ લોકો એક જ છે એમ મનાય છે. પણ એ બાબતમાં ઇતિહાસકારોમાં હજી તીવ્ર મતભેદ છે. પાર્થિયન રાજા ગોન્ડોર્નેસના વખતમાં (ઈ. સ. ૨૦ થી ૪૮ સુધીના અરસામાં) ખ્રિસ્તી ધર્મ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો જણાય છે. સેન્ટ ટૉમસ નામનો એક ખ્રિસ્તી સાધુ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં આવીને રહ્યો હતો એવો દાખલો મળે છે.

પ્રકરણ રરમું

કનિષ્ઠ

(૧૮૦૦ વર્ષ પહેલાં)

બૌદ્ધ કાળથી હિંદુસ્તાને આસપાસની જાતિઓને મુધારવાનું કામ લાંબા વખત મુઝી થયું હતું. મનુસ્મૃતિમાં લખેલો શ્લોક આ કાળને પણ ધરાવતો લાગુ પડે છે :

एतदेकप्रगृह्य सदासादप्रब्रम्भनः ।

एवं एवं चरित शिकोरन् प्रविश्या सर्वं मानवाः ॥

પાર્થિયન લોકો પછી કુશાન લોકો હિંદુસ્તાન તરફ ધમી આવ્યા. કુશાન લોકો પશ્ચિમ ચીનની હુએચી જાતિની એક શાખા છે. પોતાના દેશમાં કુદરતી અને રાજદ્વારી અગવડોથી કંટાળીને હુએચી લોકો વધારે પશ્ચિમ તરફ સરહરિયા નદીને દક્ષિણ કાંઠે જઈને વસ્યા. ત્યાં શક લોકો સાથે તેમનો અગડો થયો અને શક લોકો તે સ્થાન છોડી અફઘાનિસ્તાનની દક્ષિણમાં જઈ વસ્યા. આ

સ્થાનને શકસ્થાન અથવા શિસ્તાન કહે છે. બન્ને જાતિઓ અસલની ભટકતી ગોપજાતિઓ હતી. પણ જેમ જેમ તેઓ હિંદુસ્તાન તરફ આવતી ગઈ તેમ તેમ સુધરતી ગઈ. હુએયી લોકોએ ભટકવાનું છોડી ફર્ગ બેંકિટ્ઝાની આસપાસ વસવાટ કર્યો. તેમની કુશાન શાખાએ કાબુલની આસપાસ રહેવાનું પસંદ કર્યું. આ કુશાન લોકોનો પ્રથમ રાજા કેઠક્યુશિયસ નામનો હતો. તેણે બાખારાથી બલુચિસ્તાન સુધી અને ઈરાનથી સિંધુ નદી સુધીનો સુલક સર કર્યો. ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો તૂટી જવાથી વેપાર વધ્યો અને હિંદુસ્તાન પશ્ચિમ તરફના દેશોના પ્રસંગમાં વધારે ને વધારે આવવા લાગ્યું. એનો પૌત્ર કનિષ્ક એક મહા પ્રતાપી અને સંસ્કારી રાજા થઈ ગયો. એણે પોતાનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં મધ્ય દેશ સુધી, ઉત્તરમાં મધ્ય એશિયા (કાશગર, ચારકન્દ અને ખોતાન) સુધી અને વાયવ્યમાં કાસ્પિયન સમુદ્રના કાંઠા સુધી વિસ્તાર્યું. ચીનના બાદશાહે એના પૂર્વજોને હગવ્યા હતા તે દલંક ધોવા માટે તેણે ચીન દેશ ઉપર સ્વારી કરી અને ચીનના બે રાજપુત્રોને જોડમાં પકડી આણ્યો. તેમને તેણે કાબુલ અને પંજાબમાં રાખ્યા હતા.

કનિષ્ક બૌદ્ધધર્મી હતો અને તેણે તે ધર્મને નવી દૃષ્ટિએ સુવ્યવસ્થિત કરવાને એક મહોટી સલા બોલાવી હતી. હિંદુસ્તાનમાં અથોક્કના સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પૂરો વિસ્તાર થયો હતો અને તેની અસર ધીમે ધીમે જુના હિંદુ ધર્મ ઉપર પડતી જતી હતી. કનિષ્કના વખત સુધીમાં હિંદુ ધર્મમાં પ્રભો જ ફેરફાર થયો હતો અને બૌદ્ધ ધર્મની પ્રતિબ્ધા પહેલાં જેટલી રહી ન હતી. પણ બહાર એટલે આસપાસના દેશોમાં બૌદ્ધ ધર્મ, સુધારાનું કામ કર્યું જતો હતો. એવા લોકોને માટે તેમની જઠ ધાલી બેઠેલી માન્યતાઓ દૂભાય નહિ એવી રીતે બૌદ્ધ ધર્મનું નવું સંસ્કરણ કરવાની જરૂર હતી. એક તરફ સુધરેલો હિંદુ ધર્મ અને બીજી તરફ પરદેશી જંગલી પ્રજાઓની માન્યતાઓ એ બન્નેનો સમન્વય કરી એક રાષ્ટ્રીય બૌદ્ધ ધર્મ નક્કી કરવાનું મહાન કાર્ય કનિષ્કે આકબું.

તેને માટે એણે કાશ્મીરમાં કુન્ઠલવન નામના વિહારમાં બૌદ્ધ સાધુઓની એક સભા બોલાવી. તેમાં લિન્ન લિન્ન મતના પ્રતિનિધિઓ એવા પાંચસો બૌદ્ધ સાધુઓ ભેગા થયા હતા. પાર્થિવ નામનો સાધુ એ સભાનો અધ્યક્ષ હતો. આ સભાએ તમામ બૌદ્ધ

સાહિત્યનું નિરીક્ષણ અને અંશોધન કરી, તેના ઉપર વાદવિવાદ ચલાવી મ્હોટાં લાખ્યો રચ્યાં. તેમણે બૌદ્ધ ધર્મના અદાર સંપ્રદાયો માન્ય રાખ્યા અને ત્રિપિટક * ઉપર મહાવિલાપા નામની ટીકા લખી. ઠનિકે એ ગ્રંથ તાંબાનાં પતરાં ઉપર કોતરાવીને સુરક્ષિત રાખવા માટે શ્રીનગર પાસે એક સ્તંપની નીચે દટાવી દીધો. હજી તે હાથ આપ્યો નથી. મહાવિલાપાનો અનુવાદ ચીની ભાષામાં થયેલો મળે છે.

ધર્મસંસ્કરણનું આટલું સંગીન કામ કરતાં વર્ષો વીત્યાં હશે. હાલની પેઠે વિષમનિયામક મમિતિ મારફતે ત્રણ દિવસમાં જો તે કામ પતાવવામાં આવત તો અદાર સંપ્રદાયના ઝઘડા મટત ખરા ?

આ બૌદ્ધ ધર્મના નવા સંસ્કરણને ‘ મહાયાન ’ એવું અનુરૂપ નામ મળ્યું. મહાયાનમાં બધાનો ગમાસ થતો હતો, તેનાથી જુદું પાઠવા અમલ બૌદ્ધ ધર્મને ‘ હીનયાન ’ એ નામ મળ્યું.

ઠનિકે પામિ જેવા ઉત્તુંગ પ્રદેશમાં પોતાની સેના લઈ જઈ પોતાનું સેનાપતિત્વ મિદ્ધ કર્યું હતું,

---

* ત્રિપિટક જે બૌદ્ધ ધર્મના મ્હોટામા મ્હોટો ગ્રંથ છે. નુત્ત, વિનય અને અભિધમ્મ જે તેની ત્રણ પેલીઓ (વિભાગ) છે. નુત્તમાં બુદ્ધના ઉપદેશોનો ગમદ ■ વિનયમાં શિષ્યોએ પાળવાના નિયમો છે અને અભિધમ્મમાં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનું વિવેચન છે.

બૌદ્ધ ધર્મનો મંદકાર-કરી એણે પોતાનું લોકપતિત્વ સિદ્ધ કર્યું. ચક્રવર્તી અશોક તથા હવે પછી આવનારા અમુદ્રગુપ્ત અને હર્ષવર્ધન જેવા ભારતસમ્રાટો માથે શૂર અને મંદકારી સમ્રાટ તરીકે કનિષ્કની પણ ગણના થાય છે.

પોતાનું રાજ્ય હિંદુસ્તાન બહાર પશ્ચિમ તરફ ખૂબ વધેલું હોવા છતાં કનિષ્કે પોતાની ગજબાની કાબુલમાંથી ફેરવીને *પુરુષપુર અથવા પેશાવરમાં રાખી. કનિષ્કના વખતમાં પેશાવર અને તક્ષશિલા વેપાર તેમજ વિદ્યાનાં પ્રખ્યાત મથકો હતા, અને દૂરદૂર દેશના લોકો અહિં આવી રહેતા.

* માનું કે પેશાવરનું મુળ નામ પુરુષપુર નહિ પણ પિશાચપુર હશે ન્યાના પ્રાચીન લોકોને પિશાચ કહેતા અને તેમની ભાષા પેશાચી હતી

પ્રકરણ ૨૩મું.

હીનયાન અને મહાયાન

ગૌતમબુદ્ધનું નિર્વાણ થયા પછી તેમના શિષ્યો ભેગા થયા અને તેમણે બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશનો મંચર કરીને તેના ગ્રંથ રચ્યા. એ ગ્રંથો ત્રિપિટક નામે ઓળખાય છે. ઘણા વર્ષ મુધી ત્રિપિટકમાં આપેલા ઉપદેશ પ્રમાણે બૌદ્ધ લોકો ચાલના. પણ જેમ જેમ બૌદ્ધ ધર્મને રાજ્યાશ્રય મળતો ગયો તેમ તેમ બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર પરદેશમાં કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ વધી. કર્મકાંડથી કંટાળી ગયેલા હિંદુ લોકોને માટે તો ગૌતમબુદ્ધનો ઉપદેશ અતુલ્ય હતો પરંતુ તે જ ઉપમા એ હિંદુસ્તાન બહારના, પ્રમાણમાં જંગમી લોકોને અતુલ્ય થાય તેમ ન હતું. તેથી ઉપદેશક લોકોને આ નવા શિષ્યોને અતુલ્ય થાય એવા ફેરફારો બૌદ્ધ ધર્મમાં કરવા પડ્યા હશે જ. વળી હિંદુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણધર્મ અથવા હિંદુધર્મ મરી તો ગયો જ ન હતો. તેના ઉપર બૌદ્ધ ધર્મની અસર થવાથી એ વિશેષ ગુદ્ધ થયો હતો. અને તેથી શક, દક્ષિણ વગેરે કેટલાક પરદેશી લોકોને આ બ્રાહ્મણધર્મ પણ આકર્ષક થઈ પડ્યો. એટલે આવા મુધરેલા બ્રાહ્મણધર્મ નામે હરિશ્ચંદ્ર કરવા માટે પણ બૌદ્ધધર્મમાં ઘણા

કેશ્વર કૃપા પડ્યા હજે કેશ્વર ચરાનું ત્રીનું કારણ એ
 સભરે કે કે તે જમાનામા ગભ્યસત્તા બૌદ્ધ ગમ્મઓના
 હાથમા હતી અને પન્દેશીઓના હુમલા સામે પોતાની સત્તા
 રક્ષાવા માત્ર મૌદ્ધ રાજ્યઓને પોતાની હિંદુ પ્રજાની મદદ
 મેળવતી અત્યંત આવશ્યક હતી તેથી હિંદુ પ્રજાનું અમાધાન
 થાય એવા પણ કેશ્વર તેમજે દાખલ કરાવ્યા હશે એક
 દૃષ્ટાંત જે ગમ્મઓએ બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને જેમના
 ગભ્ય હિંદુઆનમા ગામી ગયા હતા, તેમને પણ શાસ્ત્રી પ્રજાને
 ખુશ કરવા માત્ર હિંદુઓના રીતગિરાજ, ચિત્તાકર્ષક વિધિ
 અને કૃત્સનો દાખલ કરવા પડ્યા એટલું જ નહિ પણ સરકૂત
 બારાને પણ ગભ્યાશ્રય મળ્યો. હિંદુધર્મ જ્ઞાનપ્રધાન કે. તેથી
 પ્રાચીન કાળથી ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા હિંદુઆનમા અત્યંત
 મુદ્દમતાથી ચાલતી આવી છે નવા ધ્યાપન થયેલા બૌદ્ધ ધર્મ
 કૃપા જ્યારે તાત્ત્વિક ચર્ચાના હુમલાઓ ગરૂ થયા ત્યારે બૌદ્ધ
 ધર્મીઓને પણ પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અથવા દર્શન નિર્માણ
 કરવું પડ્યું આ કામ પણ સ્વાભાવિક રીતે મૌદ્ધ યદ્ય ગરેલા
 શાસ્ત્રી પડિતોના હાથમા આવ્યું અને તેથી તેમના અને
 પૂર્વ સંસ્કારો અને રૂઢ કલ્પનાઓ બૌદ્ધ ધર્મમા દાખલ થઈ
 ગયા એ રીતે નવા જમાનાને અનુકૂળ અને જનસમાજને
 ચિત્તાકર્ષક થાય એવો મુલવેનો બૌદ્ધ ધર્મ અથવા નવો પંથ
 નિર્માણ થયો એને મહાયાન અથવા મોટું વહાણ કહેવા
 લાગ્યા કેમકે તેની અદ્ય ધણી લોકોનો સમાસ યદ્ય શકતો
 હતો તે કૃપાથી જુના બૌદ્ધ ધર્મનું બીનયાન અથવા નાનું
 નહાણ એવું નામ પડ્યું.

પ્રાચીન કાળથી બધા ધર્મસંસ્થાપકોએ લોકોમાં પ્રચલિત
 નહેવી પૌરાણિક કથાવાર્તાઓનો અને લોકપ્રસિદ્ધ વિષેની
 કંપનાઓનો ઉપયોગ કરી પોતાનું ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન અથવા
 પોતાને સૂઝેલું ધર્મરહસ્ય મર્મજવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.
 ઔદ્ધ ઉપદેશકોએ પણ આ દેશની અને શક, ઐકટ્રિયન,
 મગોલિયન વગેરે લોકોની પૌરાણિક કથાઓનો મહાયાનમાં
 ઉપયોગ કર્યો. તેથી મહાયાન પંથમાં મહાવિષ્ણુ, મહાયોગી,
 પંચપાણિ, અવયોદિતેશ્વર, મંજુશ્રી તારા, વજ્રપાણિ વગેરે
 દેવદેવતાઓ પ્રકાશના લાગ્યા. જૂન, ગ્રેત, રાક્ષસ, પિશાચ, નાગ,
 યક્ષ, કિન્નર, ગન્ડ વગેરે મહાયાનના દરબારમાં પોતપોતાને
 ઝાંતે આવી બેઠા. મૂળ ઔદ્ધ ધર્મમાં કર્મકાંડની ઉપેક્ષા હતી.
 ઈશ્વર છે કે નહિ એ મામતમાં પણ શુદ્ધભગવાન ઉદ્ધામીન
 હતા. જેમ સામાન્ય માણસો સુખદુઃખ માને છે અને પુણ્ય
 પાપનું ફળ ભોગવે છે એ જ મિથિ દેવદેવતાઓની છે એમ
 શુદ્ધભગવાને કહ્યું છે કર્મનો સિદ્ધાન્ત મર્વવ્યાપી છે, ધર્મ
 એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, સદાચારપાલન અને અહંકારનો નાશ
 એ જ ધર્મનો માર્ગ અને નિવાણનું માધન છે એટલે જ જ્ઞાનમ
 શુદ્ધનો ધર્મ હતો. એની જગાએ દવ બક્ષિત આ ઉપાસનાની
 કંપના રૂઢ થઈ. ધર્મસંસ્થાપક શુદ્ધ પોતે, તેમનો ઉપદેશ
 અથવા ધર્મ અને તેમણે ધ્યાયેલા મધ આ ગ્લનત્રયીની ત્રણ
 દેવતાઓ બની ગઈ શુદ્ધના પૂર્વાવતાગ્ની વાતો જોડાઈ.
 આવા પૂર્વાવતાગ્ને બોધિસત્ત્વ કહે છે. દવે એમ માનવામાં
 આવ્યું કે બોધિસત્ત્વ સ્વર્ગમાં નહે છે, અને દુનિયાના લોકોની
 દુર્દશા જોઈને દયાભાવથી પોતાનું નિર્વાણમાધન છોડીને પણ

દુનિયામાં અવતાર લે છે અને લોકોને ધર્મોપદેશ કરે છે તેથી તેમની જ પૂજા કરવી જોઈએ. તેમના કૃપાપ્રસાદથી નિર્વાણ મળે એવી માન્યતા રહે થઈ

ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં જ્યોતે તૃષ્ણાનો નાશ કર્યો હોય તેને અર્હત કહેતા. અર્હત એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ એમ માનવામાં આવતું મહાયાન પંથમાં પરોપકારી બોધિસત્વ અર્હત કરતા શ્રેષ્ઠ થઈ બેઠા.

નિર્વાણ એટલે તૃષ્ણાનો અને કર્મફળનો નાશ એમ બુદ્ધ ભગવાન કહેતા હતા પણ એટલા નીરસ ધ્યેયથી એ ધર્મને આકર્ષક બનાવી શકાય એમ ન હતું, તેથી નિર્વાણ એટલે અર્જલોકનું અવર્ણનીય, કલ્પનાતીત સુખ એવો અર્થ થઈ ગયો.

આ બધા ફેરફારને પરિણામે પોતાના પુરુષાર્થથી એટલે ચિત્તશુદ્ધિથી મોક્ષ મેળવવાની મૂળની ઠ'પના પાછળ પડી ગઈ, અને બુદ્ધ, બોધિસત્વ અથવા બૌદ્ધ ધર્મમાં દાખલ થયેલા દેવોની પૂજા કરવી, બુદ્ધ ભગવાનના ચરિત્રના અવશેષ ઉપર બાધેલા શ્રદ્ધાની માનતા માનવી અને તે દ્વારા આપણું કલ્યાણ સાધવું એવી પ્રયા દાખલ થઈ. બૌદ્ધધર્મનું મૂળ સ્વરૂપ ન ગ્રંથ પણ જનસમાજની સારીનરસી ઠ'પના તેમાં સામેલ થઈ. તેથી તે રાષ્ટ્રીય બન્યો અથવા આતર્રાષ્ટ્રીય બન્યો હતીએ તોપણ ચાલે. હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો તત્ત્વમાર્ગ પણ મહાયાનમાં બળ્યો, અને તેથી બૌદ્ધ ધર્મમાં શક્તિ ઉપાસના સરૂ થઈ આમ થવાથી બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર અત્યંત

ઝડપથી થયો. જૌદધર્મ લોકપ્રિય થયો પણ તે સાથે તેમા સડાના બીજ પણ વધ્યા. બ્યારે એ બીજની દેગમા બહુ વૃદ્ધિ થઈ ત્યારે જૌદધર્મ ઉપરની લોકોની ઝડા ડડી મઈ અને ધીમે ધીમે તે ધર્મ હિંદુસ્તાનમાથી નુક થયો. આજે મહાયાન સંપ્રદાય તિબ્બત, નેપાલ, ચીન, જાપાન, ફોગીઆ વગેરે દેગોમા છે. અને અસલી હીનયાન મીયાન, બ્રહ્મદેશ, શ્યામ વગેરે દેગોમા પ્રચલિત છે. મહાયાનના ધર્મગ્રન્થો મુખ્યત્વે મંઝૂતમા છે. હીનયાનના પ્રાચિનાપાત્રો છે હીનયાનમા ત્યાગને મહત્ત્વ આપેલું હોવાથી તેની મગ્ગમાર્ગી વૈરાગી ચિવનો ઉપાસના સાથે કરી શકાય. મહાયાન પ્રવૃત્તિને વધારે ઉત્તેજન આપતો હોવાથી તેની સરખામણી વિલુભક્તિ સાથે થઈ શકે છે.

પ્રકરણ ૨૪મું

હિંદુ ધર્મ-સંસ્કાર.

મહાબારતના યુદ્ધ પછી કાળાન્તરે વૈદિક અથવા બ્રાહ્મણ ધર્મમાં સડો પેડો. ઉપનિષદ કાળના કુચ્ચ આધ્યાત્મિક આચારવિચારને ઠેકાણે આત્મઅનાત્મની શુદ્ધ ચચાઓને જ લોડો ધર્મનું અંતિમ ધ્યેય માનવા લાગ્યા તથા આડંબરવાળા યજ્ઞયાગના કર્મકાંડથી જ મોક્ષ મેળવી શકાય એમ મનાવા માંડ્યું. ત્યારે આપણે જોઈ ગયા કે બૂલેલા જગતને મત્ત અને નદાચારને માર્ગે છુદ્ધ ભગવાને વાળ્યું અને મહાવીર સ્વામીએ ધર્મનો અદ્વિસામાં જ રહેલો છે એ મનાવ્યું. વળી છુદ્ધ ભગવાનના અનુયાયીઓએ જ્યારે છુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશને અમુક ધર્મ કે મંત્રદાયનું રૂપ આપી તેનો સાર્વત્રિક પ્રસાર કરવા માંડ્યો ત્યારે તેમાં કેવા કેવા ફેરફાર કરવા પડ્યા અને તેને પરિણામે બૌદ્ધ ધર્મના પણ જે પંથ પડી ગયા તે પણ આપણે જોઈ ગયા. જ્યારથી બૌદ્ધસાધુઓ છુદ્ધ ભગવાનના મૂળ તત્ત્વને વજગી ગહેવાને બદલે પોતાના મંત્રદાયને લોકપ્રિય કરવા તરફ વળ્યા અને સંપ્રદાયના પ્રચારને સારૂ રાજ્યાશ્રય પણ શોધવા લાગ્યા ત્યારથી તેમના સંઘમાં મટાનાં બીજા વચાયાં. આપણે છુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ

સુદમતાથી તપામીએ તો જણાશે કે તેમના ઉપદેશમાં નવા
 ધર્મ ક્રમતા ધર્મમન્કાગનો જ બાળ વધારે હતો. ચાલતા
 આવેલા બ્રાહ્મણ ધર્મના મૂળભૂત મિદ્ધાન્તોનો વિરોધ કરાવે
 તેમનો આગ્રહ ન હતો. તેમણે તો પોતાની નજર આગળ
 ધર્મને નામે ચાલી ગયેલા ધર્મીના નામે પોતાનો પુકાર ઉઠાવે
 હતો. તેમના ઉપદેશની ખૂબી તો એ હતી કે તે પૂરેપૂરી રીતે
 પાળના ગતા માણસ હિંદુ રહી ગયો, એટલું જ નહિ પણ
 વધારે સામે હિંદુ મનનો પરતુ જ્યાંથી બૌદ્ધ ધર્મનું
 માધ્યમિક સ્વરૂપ જ રહ્યું. માડ્યુ તારથી બૌદ્ધ માધ્યમે
 નૈતિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જીવનનું મહત્ત્વ સમજવા તથા
 મમજાવવાનું કામ કરવાને મદદ પોતાના હાથ અને અધિકારો
 સાચરવામાં વધારેને વધારે પડતા ગયા. બ્રાહ્મણોમાં પોતાના
 ઉચ્ચપણનો જે દોર હતો તે માર્ક માધ્યમોમાં પણ આવના
 માડ્યો. વૈદિક યજ્ઞના પુરોહિતો માત્ર પોતાના લાભ માત્ર
 લોકોમાં જેમ બહેમો પ્રમગનના તેમજ મૌદ્ધ માધ્યમો પણ
 પોતાના સ્વાર્થ માટે અને પોતાનું માનસિક લોકોની નજરમાં
 વધે તે માટે વણા બહેમોને પોતા આપના થઈ ગયા. શુદ્ધ
 ભગવાનના અવશેષની પૂજા કરવાની પ્રથા આડમગમાં વૈદિક
 કર્મકાંડ કરના જગતે કતરે એવી ન ગઈ અને માર્ક
 માધ્યમોના દાન, નખ, ગાય ત્રેરે ઉપર મહેરાત્રીઓ બાધવામાં
 તથા મરેા કામ કરવામાં બારે ખર્ચ કરવાની પ્રથા પડી ગઈ. વળી
 શુદ્ધ ભગવાનના અસ્તિત્વ અને નયમના ઉપદેશથી અશોધે
 કદ્યેવી સાર્વત્રિક શાન્તિ પણ દુનિયામાં આવી નહિ. ક્ષત્રિય
 ગણએ જુના વખતમાં જેમ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી બારે વડાઓ

લડતા તેમજ બૌદ્ધ રાજાઓ પણ જુદના અવસેપ માગે મહેાગી
મહેાગી લડાઇઓ નડવા લાગ્યા

અને આ બધા કુપરાત આપણા દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને
વિશેષ નેખમખારક માનત તો એ હતી કે મૌદ્ધ ધર્મ આર્ય
સંસ્કૃતિનું તેમજ જુદ બગવાનના કુપરેગનું ગદમ્ય ન સમજી
તક એવા પરદેશથી આવીને હિંદુસ્તાનમાં વસેના ગજાઓને
આશ્રયે આવી પડયો હતો જનારથી પરદેશી રાજાઓએ પોતાના
રાજ્યો હિંદમાં સ્થાપી, મૌદ્ધ થઇ પોતાને હિંદી મનાવવાનું
કાર મ્યુ ત્યાગી ને આર્ય રીતગિવાન અને આર્ય
સંસ્કૃતિને માટે ખાસ આગ્રહ ન ગળવામાં આવે અને
આર્ય પરપરા જેમની ગેગમમાં વ્યાપી ગઇ હોય એવા
માણુઓના હાથમાં ને ધર્મ અવસ્થા ન ગહે તો આર્યધર્મ
ગદરપમાં ટૂંકી મઠે એમ હતું જ નહિ

કદનાં મોકો માને કે ક હિંદુ ધર્મમાં કાઇ ફરકાર
કરવાની મગત તો છે જ નહિ હિંદુ ધર્મ પ્રગનિનીન જ
નથી આ નાન સાચી નથી હિંદુ ધર્મની માન્યતાઓ ગિવાને
અને સમગ્રમાં ધીમે ધીમે રૂપાંતર થતું આ યુ કે ફક્ત જેમ
માણુસના દહમ રોજ મેકાર થાય છે, જતા તેમજ દોવાથી
જણાતો નથી તેમ હિંદુ ધર્મમાં કેરફાર ધીમે ધીમે થયેલા કે
અમુક મિદાનો જેન તે પોતાના સનાનન સિદાનો માને કે
તે જગવીન હિંદુ વર્મ યોગ્ય ફરકાર આપતી તરા નંયા
ગદેમે છે આર્ય રાજકુમાર સિદાર્યે કપ જવા બૌદ્ધ ધર્મનો તેને
જગમે વિગધ નહતો તેનો વિરોધ તો જુઓચી, થવન અને સમ

રાજાઓની આગેવાની નીચે વિકૃતિ પામતા બૌદ્ધ ધર્મ સામે હતો. એ રાજાઓ અને તેમના બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રાગત્ય વધે તો હિંદુસ્તાનમાં આર્ય સંસ્કૃતિ ન ટપી શકે એવી સ્થિતિ હતી.

શાક્ય મુનિએ પોને સમાજમાં નવું ચેતન પ્રકટાવવા જે પ્રયાસ આરંભ્યો હતો તેના જેવો જ પ્રયાસ ઇસ્વીના ત્રીજા અને ચોથા સદામા આર્ય પ્રજાએ આરંભ્યો.

અશોક પછી મુખ્યત્વે બૌદ્ધોને રાજ્યાશ્રય મળવા માંડ્યો અને બ્રાહ્મણોનું ચક્ષુ રાજકાજમાં ઓછું થયું. પણ તેથી કાંઈ બ્રાહ્મણ ધર્મ ડૂબી ગયો ન હતો. ખૂણે ખોયરે પડી રહેલા કેટલાક સાધુ બ્રાહ્મણ પંડિતો તે સાચવી રહ્યા હતા અને વનના આશ્રમેમાં વસતા બ્રાહ્મણ મુનિઓ તેના મૂળભૂત મિદ્ધાન્તોનું સંશોધન કરી રહ્યા હતા. જુદા ભગવાને બતાવેલી ભૂલો તેમણે માન્ય રાખી, અતિ શ્રમ લઈને શુદ્ધ વૈદિક ધર્મનું સ્વરૂપ તેમણે નિશ્ચિત કર્યું, અને તેના ઉપર બૌદ્ધ આદર્શોનો ઓપ ચડાવી વૈદિક કર્મકાંડનો ગૂંથ જડવાદ તેમાંથી કંઢારી નાખ્યો. યજુર્માગ અને તેને નામે થતી હિંસા જેની સામે જુદા ભગવાને ઝૂબેશ કરાવી હતી તે હિંદુ ધર્મમાંથી કાપમના ગમ, નીતિ અને સદાચારને તેનું સ્વાભાવિક મહત્ત્વ મળ્યું. બૌદ્ધ બિશ્વકોની પેઠે હિંદુ સંન્યાસીઓ પણ ઉપદેશ કરવા ફરવા લાગ્યા. બોધિસત્ત્વની અને જુદની પૂજાની પેઠે ગમ અને કૃષ્ણની પૂજા થવા લાગી અને આ રીતે બૌદ્ધ ધર્મમાં હિંદુ ધર્મથી કેટલે અથવા વધારે આકર્ષક એવું કશું ન હતું. ઉલટું મહાયાનમાં તો પરદેશી રાજાઓ પોતાની દેહા મુજબ માયું

મારી શક્તિ પશુ આ હિંદુ ધર્મમાં તો સ્વદેશી પરંપરાની પ્રતિષ્ઠા મ્હી શકે તેમ હતું તેથી નવો હિંદુ ધર્મ મર્વત્ર ફેલાયો. પરંતુ આગેવા ગળગળોને પશુ આવે! હિંદુ ધર્મ સ્વીકારી તેનો પુરસ્કાર કરવામાં જ સ્વહિત જણાયું. હિંદુ ધર્મના અવતારવાદે જુદાં તે વખતના અત્યંત પ્રભાવિય દેવતા વિષયના એક અનુભવ રૂપ આપી દીધું અને શુદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મને આત્મનાત કરવાનો હિંદુ ધર્મનો પ્રયત્ન સફળ થયો.

મૂર્તિપૂજા અને અવતારવાદ

હિંદુ ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા ક્યારથી શરૂ થઈ એ ચોક્કસ કહેવું તો મુશ્કેલ છે પણ એમ માનવાને કામચૂ મળે છે કે એ બૌદ્ધ ધર્મની અસર છે. જુદા બગવાનના અવશેષો ઉપર બૌદ્ધોએ રૂપો બાંધાવવા માડ્યા તથા વિહારો બાંધી તેમાં જુદા બગવાનની મૂર્તિ પધરાવવા નામ્યા તે પહેલાં આપણા દેશમાં મદિરા બાંધવાનો ચાલ નહિ હોય એમ કંટાળાકે કહે છે અને પુગલોમાં મદિરા સજાથી કાપેલ છે એ પાછળથી દાખલ થયેલો હશે એમ માને છે.

કંટલાકે તો ઈશ્વરના અવતારની કંપના પશુ બૌદ્ધકાળથી શરૂ થઈ હશે એમ માને છે. પરંતુ એક જ ઈશ્વરના અનેક રૂપો છે એવો ખ્યાલ વેદમાં છે. તેમજ વેદના કંટલાકે યાગ્યો કું જ પોતે ઈશ્વર છું એમ પણ જોવી ગયા છે. એટલે ઈશ્વર સોકોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે મનુષ્યરૂપ ધારણ કરે છે એ કંપના વેદધર્મને અપરિચિત નથી. ભગવદ્ગીતામાં પણ અવતારવાદનો સિદ્ધાંત પરેપૂરો છે અને ભગવદ્ગીતા બૌદ્ધ યુગ

પહેલાની છે એમા રહ નથી. અરતાગેની મૂર્તિની મૂળ
 ઓફોના વખતથી ગર થયેલી હોની જોખએ જોયા મંકામા
 બૌદ્ધ ધર્મનું ગદ્યમ પચાવીને હિંદુ ધર્મ નવા સમ્રાટોને
 પામ્યો તે વખતે મુદર ગિરિપદમા અને કારીગીરીવાળા બૌદ્ધ
 વિહારોની હગિષાષમા ગમ દૃષ્ટુ વગેરે અરતાગ ગણાની
 વ્યક્તિઓના મદિરો હિંદુ યોગે માધવા લાગ્યા હરો અને
 રાખાથી મૂર્તિપૂજની નડઆત થઇ હજે

પ્રકરણ રપમું

દ્વિગ્વિજયી સમુદ્રગુપ્ત

[ઇ સ. ૩૩૦ થી ૩૭૫]

બૌદ્ધ ધર્મને જેમ અશોકનો આશ્રય મળી ગયો તેમ સંસ્કાર પામેલ હિંદુ ધર્મને પણ રાજ્યશ્રય મળ્યો. સ્વાભાવિક હતું. દેશી રાજાઓ આપસમાં લડતા વહે અને પરદેશી જાતિઓ દેશમાં ઘુસ્યાં જ કંઈ એ જાગૃત થયેલી હિંદુ જાતિને સહન થાય તેમ ન હતું. અધર્મ થાય એટલે જેમ પ્રજા અવતારની ઇચ્છા કરે છે તેમજ પરરાજ્યમાં પરદેશીઓના જોર નીચે પ્રજા કચરાઈ જવા માંડે ત્યારે દેશી પ્રજા કોઈ વીર પુરુષની કે શાસ્તાની ઇચ્છા કરે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રજાની આ ઇચ્છા જ્યારે એકાગ્ર થાય છે ત્યારે એક રાષ્ટ્રીય આદર્શ બધાય છે અને તે અમલમાં લાવે એવો જે કોઈ પુરુષ હોય તેને જ પ્રજા પોતાનો સંરક્ષક થાપે છે. શક, હણુ, યવન. કુશાન, વગેરે

લોકોના ધસારાથી અઠળાયલી પ્રજાને ગુપ્ત વંશ તારણહાર જેવો લાગ્યો. ગુપ્ત વંશના પ્રથમ રાજા ચંદ્રગુપ્તે મૌર્ય વંશના ચંદ્રગુપ્તની પેઠે મગધ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે. એણે પ્રભાવશાળી લિચ્છવી રાજાની કુંવરી સાથે લગ્ન કરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા તથા પરિણામ વધાર્યો. ઇ.સ. ૩૦૮ માં પાટલીપુત્ર કબજે કરીને તેણે બીજા આર્ય રાજાઓને એકત્ર કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. જેઓએ તેની કડપના સ્વીકારી તેઓ તેના મંડળમાં જોડાયા. જેઓ નારાજ હતા તેમની સાથે લડી તેમને તાબે કર્યા. આમ બાર વર્ષની અંદર તેણે આખો મગધ દેશ, અયોધ્યા પ્રાંત તથા ગંગા યુમનાનો બાકીનો પ્રદેશ પોતાના છત્ર નીચે આણ્યો. ઇ. સ. ૩૨૦ માં રાજધિકાર તરીકે તેણે પોતાનો અલિપેક કરાવ્યો તથા તે વર્ષથી પોતાનો ગુપ્ત શક ચલાવ્યો. પોતાના તથા પોતાની પટ્ટરાણી કુમારદેવીના નામના તેણે શિક્ષા પઠાવ્યા.

રાજ્યાલિપેક પછી એ દસ વર્ષ છૂંચ્યો. તે સમય એણે રાજ્યનો ખંદોળસ્ત કરી રાજ્યની શક્તિ વધારવામાં ગાળ્યો હશે, કેમ કે ત્યાર પછી ગાદીએ આવનાર સમુદ્રગુપ્તે એકદમ દિગ્વિજય કરવાની હામ ભીડી, તે પોતાનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત હોવા વિના ન બની શકે.

મમુદ્રગુપ્ત સંસ્કારી અને પ્રાણવાન મમ્માદૃ
હતો એમ તે વખતના મળી આવતા બધા પૂરાવા
ઉપરથી જણાય છે. એ સંગીતપ્રિય હતો એ તેના
એક શિક્ષા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. લાંબા તુંબીફળ-
વાળી વીણા હાથમાં લઈ પોતે ઉચ્ચાસન ઉપર બેઠો છે
એવો શિક્ષકો તેણે પહોંચ્યો હતો. તે સાહિત્યપ્રિય
પણ હતો. તેણે પોતે સંસ્કૃત શ્લોક લખ્યાના અને
હરિવેણ જેવા કવિઓને આશ્રય આપ્યાના દાખલાઓ છે.
પોતે હિંદુધર્મી હતો છતાં એકલા હિંદુ પંઠિતોને જ
આશ્રય આપતો એમ નથી. વસુભન્ધુ નામના પ્રખ્યાત
ગૌદ લેખકને પણ તેણે આશ્રય આપ્યો હતો.

છતાં, સંગીત અને સાહિત્ય તેના બધા ઉત્સા-
હને શેકે એમ ન હતું. એને તો રામચંદ્રજીની પેઠે
હિંદુસ્તાનનું એકચક્રી રાજ્ય કરવું હતું. તેણે
પાટલીપુત્રને છોડી પોતાનું મથક અયોધ્યા જનાવ્યું. અને
ભારે તૈયારી સાથે કિર્ગિજ્ય કરવા નીકળ્યો. અલ્લાહા-
બાદના કિલ્લામાં એક વિજયસ્તંભ હાલમાં ઉભો છે
તેના ઉપર સમુદ્રગુપ્તના વિજયના વર્ણનનો તેના
રાજકવિ હરિવેણે લખેલો એક લેખ કેતરેલો છે.
કેટલાક લોકો મહા કવિ કાલિદાસને સમુદ્રગુપ્તના
દીકરા ચંદ્રગુપ્તનો રાજકવિ ગણે છે, અને

શલિદામે પોતાના ગુપ્તશમા ગુપ્તરાજના દિગ્વિજયનું
 જે વર્ણન આપ્યું છે તે સમુદ્રગુપ્તનો દિગ્વિજય દષ્ટિ
 આગળ ગાળીને જ કરેલું છે એમ માને છે સમુદ્રગુપ્તે
 હાથીનો પુલ બનાવી કપિશા નદી જોળાવી અને
 કલિંગ દેશમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં મહેન્દ્ર પર્વતના
 ગિખર ઉપર તેણે છાવણી નાખી કલિંગનો રાજા
 પોતાના ધનુર્ધારીઓ તથા હાથીઓને લઈને લડવા
 આવ્યો, પણ હારી ગયો. તેનું ગજય તે રાજાને જ
 સોંપી સમુદ્રગુપ્ત દક્ષિણ તરફ આદર્યો. રસ્તાના ઢોઢું
 (ગજમમા) ના સ્વામીદત્તને, પિષ્ટપુગ્મ (પીંગ
 પુગ) ના મહેન્દ્રને અને મહાકાન્તાગ્ના વ્યાઘ્રરાજને
 હુગાયા ત્યાંથી આગળ વધી કોલર મરોવર ઉપર
 મન્તરાજને અને વેગી (ગોદાવરી અને કૃષ્ણા વચ્ચે)
 ના હર્ષિવર્માને હરાવી તે કાચિ મુઘી ગયો. વનમાં
 અવમુખ્તના નીલરાજ તથા પાવક્ષના ઉગ્રનેનનો પણ
 પરાજય કર્યો. કાચીના પન્નવગાજ વિષ્ણુગુપ્ત પાસેથી
 કારભાર લઈ રાજા પશ્ચિમ તરફ વળ્યો. તેના ચોદા
 જોએ કાવેરી નદીમાં સ્નાન કર્યું ત્યાંથી તેણે મનય પર્વત
 ઉપર મુકામ કર્યો. દિવ વર્ષાવે છે કે તે પર્વત ઉપર પી પગના
 વન હતા અને ઘોડાની ખરીજોગી રજ ઉઠતી તે જોલચીથી
 સુવાસિત થઈ મદગરતા હાથીઓના પ્રગ્વેદથી બીજાંયલા
 કુલમથળે જઈ ચોટતી તે પ્રદેશના રાજાઓ તેને નમ્યા

અને છેક દક્ષિણમાં તામ્રપર્ણી નદી જ્યાં સમુદ્રને મળે છે તે સ્થળ આગળથી એકઠાં કરેલાં મોતીની માળાઓ તેને નજર કરી. ત્યાંથી પશ્ચિમ કિનારે કિનારે તે ઉપર આવ્યો. દેવરાષ્ટ્ર (મહારાષ્ટ્ર) ના કુબેરને, ચોરઠપલિલ (ખાનદેશ) ના દમનને અને કુષ્ઠપુરના ધનંજયને હરાવી પોતાની રાજધાનીએ તે પાછો આવ્યો.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સમતત, દવાક, કામરૂપ, નેપાળ, કર્ત્તવીર વગેરે દેશના લોકો એને સરભૂ આપ્યા. તેમજ માલવ, અણ્ણનાયન, ચોધીય, માર્કંદ અભીર, આણ્ણન, સનકાનિક, કાક, કપારિક વગેરે જાતના લોકોએ પોતાની મેળે તેનું આધિરાજ્ય સ્વીકાર્યું. દેવપુત્ર, શાહી, શહાનશાહી, શક, સુરઠ અને મિંહલ જેવા દૂર દૂરના લોકોએ સમુદ્રગુપ્તની પ્રસન્નતા સંપાદન કરવા તેને કીમતી લેટો મોકલી.

પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરી તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા માટે યજ્ઞના અશ્વને છુટો મૂક્યો હતો. રાજધાનીમાં આવ્યા પછી યજ્ઞ વિધિપૂર્વક પૂરો કર્યો અને જે નિરર્ગળ ધન તે હરી લાવ્યો હતો તે તેણે પોતાના મુલટોને અને ગ્રાહણોને વહેંચી દીધું. ખાસ આ પ્રસંગ ઉપરના અશ્વ તથા યજ્ઞની વેદીની છાપવાળા

જે સુવર્ણ શિક્ષા તેણે પઠાવેલા તેમાંનો એક લંઠનમાં બ્રિટિશ મ્યુઝીયમમાં છે.

તેણે દક્ષિણના રાજાઓમાં કોઈનો પણ મુલક લેવા પ્રયત્ન નથી કર્યો. તેમને તો નમાવીને તેમની પાસેથી માત્ર ધન જ લીધેલું. પરંતુ ઉત્તરના રાજાઓ માથે તેણે એટલેથી જ સંતોષ ન માન્યો. તેમનામાંના ઘણાનાં રાજ્ય તેણે ખાલસા કર્યો. એતું કારણ કદાચ એ હોય કે ઉત્તરનાં ઘણાં રાજ્યો યવન, શક, હુએચી અને ખીજી આર્યેતર જાતિઓનાં હતાં ત્યારે દક્ષિણનાં ઘણાં રાજ્યો શુદ્ધ આર્ય જાતિઓનાં હતાં. અને એટલે જાતિભેદ સમુદ્રગુપ્તના મનમાં હોય એ અસંભવિત નથી.

કેટલાક ઇતિહાસકો પૂછે છે કે સમુદ્રગુપ્તે આખા દક્ષિણની જીત કેમ ન કરી અને રામની માફક છેક સિંહલદ્વીપ સુધી ન જતાં વિજયયાત્રા એટલી અધુરી કેમ રાખી? સિંહલ-દ્વીપની બૌદ્ધ તવારીખ ઉપરથી કાંઈક ખુલાસો મળે છે. તે વખતે સિંહલદ્વીપ હિંદુસ્તાનનો જ ભાગ ગણાતો. ત્યાં આર્ય રાજાઓ રાજ્ય કરતા અને અર્યોકે પ્રવર્તાવેલો હીનયાન ધર્મ ચાલતો. આ હીનયાન પરધર્મ નહે તો ગણાતો. સમુદ્ર-ગુપ્ત ગાદીએ બેઠો તેવામાં જ સિંહલદ્વીપના મેઘવર્ણ

રાજાએ કીમતી અશ્વિસો સાથે પોતાના એકચી તેના દરબારમાં મોકલ્યા હતા. એટલે બન્ને રાજાઓ સાથે મિત્રાચારી બંધાઈ હતી. ત્રણી મેઘવર્ણુ ગયા પાસે એધિવૃક્ષ આગળ એક મંદિર યાંધવાની પરવાનગી માગી હતી તે પણ સમુદ્રગુપ્તે પ્રમુખ દેવને આપી હતી. આ ઉપરથી એ પણ સાબીત થાય કે ગુપ્ત કાળમાં હિંદુ ધર્મના પુનરુજ્જીવનમાં સંકુચિત ધર્મલેહને સ્થાન ન હતું.

સમુદ્રગુપ્તના પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં હિમાલયથી દક્ષિણમાં નર્મદા સુધી અને પૂર્વમાં બ્રહ્મપુત્રાથી પશ્ચિમમાં જમના અને ચંબલ સુધી ગણાય. પરંતુ પશ્ચિમમાં પંજાબ અને માળવાનાં રાજ્યો તેનું આધિપત્ય મન્ય રાખતાં, પૂર્વમાં સમતત, દવાક, કામરૂપ, કર્ણાટી અને નેપાળનાં રાજ્યો તેને અધિરાજ ગણતા એટલું જ નહિ પણ ખંઠણી સુદાં ભરતાં. આ ઉપરાંત વાયવ્ય સરહદ ઉપરના કુશાન રાજાઓ અને સિંહલદ્વીપનો રાજા મેઘવર્ણુ તેને માન આપતા.

સમુદ્રગુપ્ત પછી એનો દીકરો જીજ્ઞે ચંદ્રગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. એણે માળવા, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય કરનાર શક રાજાઓને હરાવ્યા. અને ક્ષત્રપ વંશનો નાશ કરી ઉજ્જયિની નગરી છતી લીધી.

ઉજ્જયિનીની બહોળલાલી તે વખતે એટલી બધી હતી, અને વિદ્વાનોએ ત્યાં 'રહી ઉજ્જયિનીની કીર્તિ' એટલી બધી ફેલાવી હતી કે ઉજ્જયિની જેના હાથમાં હોય તે મ્હોટામાં મ્હોટો રાજા ગણાતો. ચંદ્રગુપ્તે ઉજ્જયિનીના ક્ષત્રપ રાજાને મારી ઉજ્જયિની સર કરી. તેથી 'પરાક્રમના સૂર્ય' તરીકે તે ઓળખાવા લાગ્યો. ઉજ્જયિનીના ગુણી લોકોને આશ્રય આપવાથી તેની કીર્તિ દિગન્ત સુધી પ્રસરી. એના સમયમાં હિંદુ સમાજના ધાર્મિક અને સામાજિક નિયમો ચોક્કસ બન્યા હશે અને રાજ્ય તરફથી તે પળાવવામાં આવતા હશે એમ લાગે છે.

ફાલ્ગિયાન નામનો પ્રખ્યાત ચીની પ્રવાસી બૌદ્ધ ધર્મના અધ્યયનને અર્થે આ દેશમાં આવી રહ્યો હતો. તેના લખાણ ઉપરથી લાગે છે કે ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં દેશની સુસ્થિતિ હતી.

કિલ્હીના કુતુબમિનાર પાસે જે એક મ્હોટો લોહનો વિજયસ્તંભ છે તે આ ચંદ્રગુપ્તે ઉભો કરાવેલો ગણાય છે. તે ઉપરથી તે વખતની ઉદ્યોગ-દુનનરની સ્થિતિની આપણે કલ્પના કરી શકીએ છીએ.

ચંદ્રગુપ્ત પછી કુમારગુપ્ત અને સ્કંદગુપ્ત નામના બે રાજાઓ થયા. એમનાં નામ ઉપરથી તેઓ

યુદ્ધ વિધામાં પ્રવીણ હશે એમ લાગે છે. કુમારગુપ્તે એક અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો અને રકન્દગુપ્તને તો વાયવ્ય તરફથી ધસી આવતા હુણ લોકો સામે સતત લડાઈઓ કરવી પડી હતી. તેણે એક વખત તો હુણ લોકોને બહુ સખ્ત હાર ખવરાવી અને પોતાના વિજય ઉત્સવમાં દેવોને ખલિદાન આપ્યાં તથા એક વિખ્ખુરતંલ ઉભો કર્યો. એ સ્તંભ હાલના ગાઝીપુર જીલ્લામાં મિતારી આગળ છે.

આમ રકન્દગુપ્તે ઈ. સ. ૪૬૦ મુખી તો હુણ લોકોને પગપેસારો કરવા હીધો નહિ.

રકન્દગુપ્ત પછી તેના ભાઈ પુરગુપ્ત અને તેના પછી તેનો દીકરો નરસિંહગુપ્ત ખાલાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો. તેના વખતમાં ઈ. સ. ૪૬૫ માં હુણ સરનાર તોરમાણે માલવા જીતી લીધું. તેણે પોતાના લોકોને બટકતો અને લૂટકાટ કરવાનો સ્વભાવ છોડાવી કાયમતું રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. તેનો દીકરો મિહિરગૂળ મહા કુર પાડ્યો. નરસિંહગુપ્ત ખાલાદિત્યે મધ્યપ્રદેશના રાજા યશોધર્મા સાથે મૈત્રી બાંધી. ઈ. સ. ૫૨૮ના અરસામાં આ મિહિરગૂળને સખ્ત હાર ખવરાવી અને આર્યાવર્તમાંથી તેનું જોર તોડી પાડ્યું.

નરમિંહ ગુપ્ત બાલાદિત્ય પછી ગુપ્ત માત્રાજ્યનો
અંત આવ્યો ગણાય. તેના પછી હિંદુસ્તાનમાં ફરી
ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો સ્થાપન થયાં અને મહારાજા-
ધિરાજ શ્રી હવે ફરી પાછાં તે બધાંને પોતાના છત્ર
નીચે આણ્યાં ત્યાં સુધી એ સ્થિતિ ચાલી.

પ્રકરણ રકમું

ફાહિયાનનો પ્રવાસ

[ઇ. સ. ૩૯૯ થી ૪૧૪]

રાજા ઠનિષ્ઠના સમયમાં યુદ્ધ લગવાનનો ઉપદેશ ચીન દેશ તરફ વિશેષ પ્રસર્યો તે આપણે જોઈ ગયા. પણ ત્યાં ખૌદ તત્ત્વજ્ઞાન અને ખૌદ ધર્મ સંબંધી માહિતીનો ઘરાબર પ્રચાર થવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડતી. ચીનમાંથી હિંદુસ્તાન આવવું એ આજે પણ રમત વાત નથી. પ્રવાસ લાંબો અને વિકટ. હિંદુસ્તાનની ભાષા જેમાં ખૌદ શ્રેયો લખેલા હોય તે શીખવાની અને શીખીને વળી ચીની ભાષામાં ઉતારવાની મુશ્કેલી. વળી હસ્તલિખિત પ્રતો મળે તે અધુરી હોય. આવી આવી અનેક અઢચણા હતી. પરંતુ ચીનાઓની લાજિ ભારે હતી. સ્વદેશને લાભ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને કેટલાક બહાદુર ચીની સાધુઓ હિંદુસ્તાન

આવવા-લગવાને જ્યાં વિહાર કર્યો હતો તે સ્થળો પોતાનાં નયને નિહાળી કૃતાર્થ થવા, જે ભાષામાં તેમણે ઉપદેશ આપ્યો હતો તેનો અભ્યાસ કરવા, અને હિમાલયની ઉત્તરમાં જે ગ્રન્થો વિષે કાંઈ જ માહિતી મળતી ન હતી તેની હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવવા નીકળી પડતા. બળતી રેતીનાં રણ અને ઠારી નાંખે એવા હિમમય પર્વતો આ લક્ષ્ય પ્રવાસીઓને રોકી શકતા નહિ. કેટલાંયે પ્રવાસીઓ ચીન માંથી તો હિંદુસ્તાન આવવા નીકળ્યા હશે. તેમાંથી કેટલાંયે ટાઢ અને તરસથી રસ્તામાં મરી ગયા હશે, કેટલાંયે હિંન્ન પશુઓએ ફાડી ખાધા હશે, કેટલાંયે લૂંટારાઓએ લૂંટી લીધા હશે અને કેટલાંય ચીન પાછા જતા દરિયામાં ડૂબી ગયા હશે. જેઓ હિંદુસ્તાન પહોંચ્યા અને જીવતા ચીન પાછા ગયા તેમનાં જ નામ ઇતિહાસમાં તો પ્રસિદ્ધ થયા છે. એક ઇતિહાસકાર કહે છે, “ દૂર દેશમાં પ્રવાસની વિટંબનાઓ સહન કરવા તત્પર થનારા આવા લક્ષ્ય મુસાફરો દુનિયામાં બીજા કોઈ થયા નથી. પોતાના ધર્મના પવિત્ર સ્મારકો નિહાળવાની આટલી ઉત્કટ ઇચ્છા બીજા કોઈ ધર્મવાળાઓની બાંધવામાં નથી. આ ભોળા, સાચા દિલના ખોદ માધુઓએ જંગલો, પર્વતો અને દરિયાની

મુશ્કેલીઓ ઉઠાવીને જેટલું દુઃખ વેઠ્યું છે તેટલું
મીઠું કોઈ માનવ જાતિમાંનાએ વેઠ્યું નથી. અને આ
અત્યારે એટલી ગણાતા ચીનાઓએ આટલું સાહસ,
આટલી લક્ષિત, આટલી અહનશીલતા જતાવ્યાં છે એ
ખુબ વિચિત્ર લાગે છે. આ એક વિચારવા જેવી
બાબત છે”.

ચોથા અને સાતમા એકાંતી વચ્ચે આવા ઘણા
મુસાફરો આપણા દેશમાં આવી ગયા તેમાં ફાહિયાન
અને હુએનમાંગ બે વિખ્યાત છે. બન્ને મહાયાન
પંથના હતા.

ઈ. સ. ૩૯૯ માં પાંચ સાથીઓ સાથે ફાહિયાને
ઘર છોડ્યું. મુસાફરી કરવામાં તેના મુખ્ય ઉદ્દેશ ત્રણ
હતા: (૧) બૌદ્ધ ગ્રંથોની પરિપૂર્ણ નકલો કરી લેવી,
(૨) લગવાને જ્યાં જ્યાં નિવાસ કરેલો તે તે સ્થળોની
યાત્રા કરવી અને (૩) લગવાનની મૂર્તિઓ તથા
અવશેષ મળે તેટલા મેળવવા.

નવ માસ સુધી પ્રવાસ કર્યો પછી તેઓ ગોમીના
રણ આગળના મરહૂમ ઉપરના કિલ્લા આગળ આવી
પહોંચ્યા. ત્યાંથી રણના પ્રવાસ માટેની સામગ્રી લઈને
તેઓએ આગળ અંપલાવ્યું. રણની મુસાફરી ખુબ જ

વિકટ હતી. સત્તર દિવસ સુધી તો એવા વેરાન પ્રદેશમાં ચાલવું પડ્યું કે જ્યાં ઝાડ, પાન, પશુ કે પક્ષી કશાનું નામ નિશાન ન મળે. ચારે તરફ રેતી જ રેતી. ક્યાંક ક્યાંક ભૂંડા પડી ભંટકીને મરી ગયેલા કેઇ મુસાફર કે પશુનાં હાડપિંજર મળી આવે. આ સ્થિતિમાં આ અઠગ મુસાફરોએ રણ પસાર કર્યું અને છેક થાકી ગયેલા પહોંચીસલામત તેઓ ખોતાન શહેરમાં પહોંચ્યા. અત્યારે તો ખોતાન શહેર રણ નીચે દટાઈ ગયેલું છે, પણ ફાહિયાનના સમયમાં તે પ્રદેશ ફળદ્રુપ અને આબાદ હતો. ત્યાં તેમને ઠીક આરામ મળ્યો. ખોતાનથી ચારઠન્ઠ અને ત્યાંથી ચારઠન્ઠ નદીને કાંઠે કાંઠે પહાડ-પર્વતો ઓળંગતા હિંદુસ્તાનની દિશામાં તેઓ ચાલ્યા. સિંધુ નદીની એક શાખા હોરકાની નીસરણીથી મહા-મહેનતે શી રીતે ઓળંગી તેનું ફાહિયાન આબેદુબ વણુંન કહે છે. “ રસ્તો વિકટ અને ભાંગ્યોતુટ્યો હતો. વચમાં ઉભા કરાહા અને ઉંઠા ધોધ આવે. રસ્તાની એક બાજુ સીધો દિવાલ જેવો પહાડ દશ હજાર ફીટ ઉંચો, અને બીજી બાજુ ઉંઠો ધોધ નાંખી નજર પહોંચે નહિ એવો. એક પગલું ચૂક્યા તો ખલાસ. નીચે નદી વહે. યુના વખતમાં લોકો રસ્તો બનાવવા માટે ખડકોને કોરી કહાડી પગથીયાં બનાવતા. આવાં

સાતસો પગથીઆં ઉતર્યા પછી દોરડાના ચૂલતા પુલ
વડે અમે નદી ઓળંગી ”.

પેશાવર પહોંચતાં પહેલાં તો એમનો સંઘ
તૂટ્યો. આ લાંબા વિઠટ પ્રવાસથી હારી જઈ ત્રણ
ઘેર જવા પછા ફર્યા. જલાલાબાદથી પેશાવર આવતાં
એક ભરફના તોફાનથી મરી ગયો. એટલે છેવટે એક
સાથી સાથે આ વીર સાધુએ હિંદુસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો.

જે દે પેશાવરની આસપાસનો સુલક ઉત્તર
હિંદુસ્તાન ગણાય છે પણ ફાહિયાન મથુરાં પહોંચ્યો.
ત્યાં સુધી તેને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા જેવું લાગતું નથી.
તે તો મથુરાને જ રાજધાની માની લે છે અને આપણા
દેશનું તથા સંસ્કૃતિનું સુંદર ચિત્ર અહીંથી આપે છે.
મથુરાની સરખામણીમાં પાટલીપુત્ર તે વખતે એણું
અગત્યનું શહેર જણાય છે. તે વિશેષ પ્રાચીન, વિશેષ
જીર્ણ અને વિશેષ લગ્ય હતું ખરું. અશોકની એ
રાજધાની રહ્યું. તેના મહેલો અદ્ભુત હતા. ધર્મનું
પણ તે જગડું મથક હતું. જુદા જુદા પ્રાંતના રાજ-
પ્રતિનિધિઓ પાટલીપુત્રમાં રહેતા છતાં વ્યાપાર તેમજ
રાજદારી બાબતોનું ફાહિયાનનના સમયમાં કેન્દ્ર તો
મથુરા જ હતું. સુખ રાજાઓએ પોતાની રાજધાની
પાટલીપુત્રથી બદલી અયોધ્યા કરી હતી એટલે પણ

પાટલીપુત્રનું મહત્વ વટયું હતું. મથુરા ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં . મધ્યવર્તી હોઈ તેનું મહત્વ વધ્યું હતું.

મથુરાથી કનોજ થઈ કાશ્મિર પાટલીપુત્ર પહોંચ્યો. પણ તેની સાથે પ્રવાસમાં જતાં પહેલાં તેણે આપણા દેશનું જે ચિત્ર દોયું છે તે આપણે જોઈ લઈએ.

સમુદ્રગુપ્તનો દીકરો ખીજો ચંદ્રગુપ્ત જેને કેટલાક વિક્રમાદિત્ય માને છે તે તે વખતે રાજ્ય કરતો હતો. પણ ધર્મનું શોધન કરવા નીકળેલા આ સાધુને હિંદુસ્તાનમાં મોટો રાજા કોણ હતો તે લખવાની પરવા નથી. છતાં દેશમાં ન્યાય હતો, ક્યા હતી, સુખ-વશ્યા હતી તેની તે ખુબ ઉત્સાહપૂર્વક નોંધ લે છે. તે લખે છે, “લોકો ખુબ સુખી અને સમૃદ્ધ છે. જેઓ રાજાની જમીન ખેડે છે તેઓને જ માત્ર જમીન વેરો આપવો પડે છે. તેમની મરણ પડે ત્યાં સુધી જ તે જમીન મેલવા બંધાયેલા હોય છે. રાજ્યમાં કોઈને દેહાંતદાંત તો કરવામાં જ આવતો નથી. ગુન્હેગારોનો માત્ર પૈસાનો દંડ કરવામાં આવે છે. જેઓ બળવો કરવાના અથવા તેની ઉશ્કેરણી કરવાના ગુન્હા વારંવાર કરે છે તેમનો પણ માત્ર જમણો હાથ કાપી નાંખવામાં આવે છે. સુખ્ય મંત્રી-

જોના પગાર નક્કી કરેલા હોય છે. ચીનના પોતાનાં ધરખારની નોંધણી સરકારમાં કરાવવા મુસાફરોને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવા લેવા પડતા નથી. જેને જ્યાં રહેવું અથવા હોય ત્યાં સુખેથી રહી અથવા જઈ શકે અને ભાંગી સિવાય બીજા કંઈ લોક મદ તેમજ માંસ માટે પ્રાણીની હિંસા કરતા નથી અને લસણ પણ માત્ર ચાંદણ અને ભાંગીજ છે. ભાંગીજો શહેરની બહાર રહે છે. તેમને શહેર આવવું હોય તો ઘંટ વગાડતા વગાડતા ચાલવું પડે જેથી રસ્તે જનારા લોકો તેમને બહી બેસે નહિ.”

અસ્પૃશ્યતાનો આ જુનામાં જુનો ઉદ્ભવ નગર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં પણ આપણે એ પાપ કરતા હતા.

શાંદિયાત આગળ ચલાવે છે: “લોકો ડુક્કર કે મર્યાં રાખતા નથી. અને ઢોરનો વેપાર નથી કરતા. બજારમાં કતલખાનાં કે ઢાંચનાં પીઠાં નથી હોતાં. વેપારમાં લોકો કેડીઓ વાપરે છે. (આ ન્હાની લેવડ-દેવડ માટે હશે. બાકી ગુપ્ત રાજાઓના ચાંદી અને સેનાના શિક્ષા તો મળેલ છે.) ભગવાન જુદાના

પાટલીપુત્રનું (રાજ્યો, મહોટા માંહિસો અને ગૃહસ્થો
 જયમાં મોટે વિહારો જોધે છે અને તેના નિર્માવને
 ઠા, ઘર, વાંડી, નોકરો તથા ઢાર અંધેણું
 મથુર્વસ્થાનની જમીનનાં દાનપત્ર ત્રાંજોનાં પતેરાં
 પહોંચે. ત્યામાં આવે છે અને રાજ્ય બહસાય ત્યારે
 આપણાં તે તે મંજુર કરવાં પડે છે. તે રદ કરવાની
 લઈએ. કાંઈ ધરતું નથી. વિહારમાં રહેનાર ફરેક સાધુ-
 ક એક કોટડી આપવામાં આવે છે. તેમને ચટાઈ,
 લાઈનું તથા ખાવાપીવાનું પૂરું પાઠવામાં આવે છે.
 તેઓ ભૂતકથાનાં કાર્યોમાં, શાસ્ત્રોના પઠનમાં તથા
 ધ્યાનમાં પોતાનો વખત ગાળે છે. મઠમાં કોઈ અતિથિ
 આવે તો અધ્યક્ષ તેનો સત્કાર કરવા સામો લાય છે.
 તેનું કંબલ તથા કમંઠલુ પોતે ઉંચકી લે છે અને
 અતિથિગૃહમાં તેને પહોંચાડે છે. ત્યાં તેને હાથપગ
 ધોવા માટે પાણી અપાય છે, શરીરે ચોળવા માટે
 તેલ અપાય છે અને ખામ્મ સોજન કરી તેને જમાલવા-
 માં આવે છે. તે થોડીવાર આરામ લઈ લે ત્યાર
 પછી જ તેનું નામ ઠામ પૂછવામાં આવે છે. પછી તેના
 દરજ્જા પ્રમાણે ઉતરવાની ઓરડી તથા ગિછાનું તેને
 મળે છે. ચોમાસા પછી ભાવિક જનો સાધુએ ને માટે
 ઉધરાઈ કરે છે અને સાધુઓ મોટી સંખ્યા ભરીને તેમને
 ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. સાધુઓને તેમનો લાગો મળી

જાય ત્યાર પછી પણ ગૃહસ્થો અને બ્રાહ્મણો તેમને
કંકનીઓ અને બીજી જરૂરની વસ્તુઓ લેટ આપે છે.
સાધુઓ પોતામાં પણ એક બીજાને લેટો આપે છે.
બુદ્ધના નિવાસું પછી સંઘના નિયમો પ્રમાણે આમ
ચતું ચાલ્યું આવે છે.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે ગુપ્ત રાજાઓના
કાળમાં હિંદુસ્તાનની આબાદી બહુ લારે હતી. જે
રાજા દેહાંત થઈ કયાં સિવાય પોતાનું રાજ્ય ચલાવી
શકે તેની સત્તા લોકોના હૃદય ઉપર બેશક ઘણી જ
હોવી જોઈએ. અગ્રોહ પણ એટલે દરજ્જે કરી શક્યો
ન હતો. વળી ક્ષહિયાન કહે છે કે પાટલીપુત્રમાં
જમીનદારો તરફથી ધર્માંદા ક્ષત્રિયોનાં ચલાવવામાં
આવતાં ત્યાં માંદા અને અશક્તને રાહત મળતી. મૌર્ય
સમ્રાટોનો સૂનો મહેલ જોઈને તો ક્ષહિયાન દિગ્ભ્રૂદ જ
થઈ જાય છે. તે લખે છે કે માનવી શક્તિ આનું
કામ કરી જ ન શકે. એ તો કેમ પિયાચગંધર્વોએ
બાંધેલો હોવો જોઈએ.

પાટલીપુત્રમાં પોતાનું મથક રાખી ક્ષહિયાન
બધે યાત્રા કરી આવ્યો. પણ, રાજ્યસત્તાનું કેન્દ્ર
બદલાયાથી મગધનાં શહેરો ઘણાંખરાં પડતી હાલતમાં
આવેલાં હતાં. દેશમાં જોઈ ધર્મનો મહિમા પણ

ઓછો થવા માંડ્યો હતો. ભાષિગયા જે એક વખતે
 મહોદું યાત્રાનું ધામ હતું ત્યાં કાઢિયાને વેરાન જંગલ
 જોયું. શ્રાવસ્તી, કપિલવસ્તુ, કુશિનારાની પણ એ જ
 દશા હતી. તે બનારસ અને કૌસામ્બી પણ ગયો
 હતો. ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપરની ગુફા, જ્યાં બુદ્ધ ભગવાન
 ઘણો વખત રહેલા, ત્યાં જઈ કાઢિયાને કુલ ચઢાવ્યાં
 અને ધૂપ દીધો. તથાગતના ચરણરજથી પાવન
 થયેલા તે સ્થળનાં દર્શન કરી કાઢિયાન ગદગદિત
 થઈ ગયો અને તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.
 તેણે દક્ષિણમાં જવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો, પણ
 તેમાં બહુ કાન્યો જણાતો નથી. છતાં એલોરાની
 ગુફાઓ સુધી તો તે પહોંચ્યો હતો. આ ગુફાઓ
 પણ ઉજ્જૈન હતી. આમપામના લોકો અન્યધર્મી
 થઈ ગયેલા હતા. આમ યાત્રા કરવામાં, સંસ્કૃત
 શીખવામાં તથા અન્યોની નકલો કરવામાં કાઢિયાને
 પાટલીપુત્રમાં ત્રણ વર્ષ ગાળ્યાં. કાઢિયાનને મોટી
 અડચણ એ હતી કે લેખી અન્યો મળતા ન હતા. બુદ્ધ
 ભગવાનને ઘણો ખરો ઉપદેશ પરંપરાથી કંઈ
 રાખવામાં આવતો અને બૌદ્ધ અન્યોનું શિક્ષણ પણ
 મુખપાઠથી જ અપાતું. ઘણું ખર્ચ કરેક અન્યનો એક
 એક અધ્યાપક રહેતો.

પાટલીપુત્રમાં કામ પૂરું થયું એટલે તેણે આગળ જવા ઉતાવળ કરવા માંડી. પણ તેના પેલા એક સાથીએ તો ત્યાંથી જરાયે ચસકવા ચોખ્ખી ના પાડી. હિંદુસ્તાનના સાધુઓની રીતભાત, વિદ્વતા, ધાર્મિક વૃત્તિ અને આટઆટલાં પ્રલોભનો વચ્ચે તેમના મનની સમતા સાથે ચીનના બૌદ્ધ સાધુઓની અલપક્ષતા તથા દીન દયા સરખાવતાં, ત્યાંના જીવન વિષે તેને કંટાળો ઉપજ્યો. હિંદુસ્તાનના મકના જીવનથી તે મોહિત થઈ ગયો. તે તો પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે જ્યાં સુધી મને જીવંત્વ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની બહારના કોઈ દેશમાં મારો જન્મ ન થાય. એટલે આ ભાઈએ તો પાટલીપુત્રમાં જ ધામા નાંખ્યા. પણ ક્ષાહિયાનનો ઉદ્દેશ વિશેષ પરોપકારી હતો. જે જ્ઞાન તેણે મેળવ્યું હતું તેનો તેને સ્વદેશમાં પ્રચાર કરવો હતો. એટલે તે એકલો નીકળી પડ્યો. પાટલીપુત્રથી ગંગા નદીમાં પ્રવાસ કરતો તે તામ્રલિખિત (હાલનું તામ્રચુક) ગયો. અહીં, તેને ગ્રન્થો મળવામાં મુશ્કેલી પડી. હોય એમ જણાતું નથી. નકલો ફરવામાં તથા મૂર્તિઓનાં બીજાં પાડી લેવામાં ત્યાં તેણે બે વર્ષ ગાળ્યાં. ત્યાંથી સમુદ્ર રસ્તે ક્ષાહિયાન મિંહલદ્રીપ ગયો. અહીં બૌદ્ધ ધર્મ જાહોજલાલીમાં હતો. અનુરાધાપુરમાં તેણે પવિત્ર દાંત અને બોધિવૃક્ષની ઠાળ

જોઈ. બીજું પણ ઘણું જોવાનું અહીં તેને મળ્યું. પણ આ પૃથ્વિ યાત્રાગુરુ મને હવે દેશ તરફ વળ્યું હતું. દેશ છોડ્યે બાર વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. તેના સાથીઓથી તે છુટો પડી ગયો હતો. એટલે તેની આંતુરતા ખૂબ વધી ગઈ હતી. વળી આટલી મહેનતે ભેગવેલું જ્ઞાન સ્વદેશ સુધી પહોંચાડી શકીશ કે કેમ એવી તેને અધીરાઈ પણ થવા માંડી હતી. એક વખત તો બુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિમા આગળ એક વેપારીએ ચીનાઈ પંખો લેટ મુક્યો ત્યારે તે પરિચિત સ્વદેશી વસ્તુ જોઈ દેશ યાદ આવતાં તે મોટે સાદે રડી પડ્યો.

સિંહલદ્વીપથી કાઢિયાને ચીન જતું કોઈ વહાણ હોવા વિચાર કર્યો, પણ તેની વિટંબનાઓનો હજી કાંઈ તાગ આવ્યો ન હતો. થોડા દિવસ વહાણ આવ્યું એટલામાં તો તેમાં કાણું પડ્યું અને વહાણ હલકું કરવા ખાસ જરૂરનો સામાન રાખી મુસાફરોને પોતાનો બધો સામાન હરિયામાં નાંખી દેવો પડ્યો. કાઢિયાને પોતાનું કમંઠલુ સુદાં નાંખી દેવા ખુશી બતાવી, પણ પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક એવા અન્ધો, મૂર્તિઓ વગેરે માટે ખૂબ આજીજી કરી તે રહેવા દીધું. છેવટે નેવું દિવસે વહાણ બવા પહોંચ્યું. કાઢિયાન લખે છે કે

‘આ દ્વીપ ગ્રાહણે અને નાસ્તિકોના હાથમાં હતો.’
 અહીં ચીન જતું બીજું વહાણ મળે ત્યાં સુધી
 ફાહિયાનને રોકાવું પડ્યું. પણ તેનો જીવ દેશમાં
 ભરાયો હતો એટલે જીવા વિષે તેણે કંઈ લખ્યું નથી.
 જીવાથી ચીન જતાં પણ કંઈ સુરકેલી ન નડે તો
 એ ફાહિયાનનો પ્રવાસ શાનો? અહીં પણ રસ્તામાં
 તોફાન નહ્યું. સફરની મુદત ધાર્યા કરતાં ખૂબ લંબાઈ,
 ખોરાક અને પાણીની તાણ પડી. કેટલાક ખલાસીઓ
 ફાહિયાન ઉપર બેઠાવા લાગ્યા કે આ સાધુના જ
 આ બધા કારસ્તાન હોવાં જોઈએ. તેને મારી
 નાંખવાને તેમણે વિચાર કર્યો, પણ એક ચીની
 અમલદારે તેમને બહુ ધમકાવ્યા અને ફાહિયાન
 બચવા પામ્યો.

આમ અનેક વીતકો મહન કરી ફાહિયાન ચૌદ
 વર્ષે સ્વદેશ પહોંચ્યો. ચીનને કિનારે ઉતરી બારે
 હુથે અને ધીમે ઠગતે તે ઘેર આવ્યો. પોતાના પરા-
 ક્રમોની બડાઈ મારે એવો તે ન હતો, પણ તેને ઘણા
 માણસો પૂછ્યાં કરતા એટલા સારૂ ચીનની વિકાસબંધી
 આગળ તેણે પોતાના અનુભવો પુસ્તકના રૂપમાં
 રચી દયા. ચીનમાં તેની સારી કદર થઈ. પોતાનું
 શ્રેય જીવન ચીનાઓને સંસ્કૃત શીખવવામાં તથા

મેળવેલા અંથોનો અનુવાદ કરવામાં અને કરાવવામાં તેણે ગાળ્યું.

પોતાનો ધર્મસંસ્થાપક પરદેશનો હોય એ અગવડ કાઈ ન્દાનીસની નથી. મોહમ્મદ પયગમ્બર અરબસ્તાનના જ રહેવાસી હતા, જરયોસ્ત ઈરાની હતા, હિંદુસ્તાનના ઋષિમુનીઓ સિંધુ અને ગંગાને કાઠે રહેતા. તેથી જ આ ત્રણે ધર્મના લોકોને એક જાતની પરંપરા અને સંસ્કૃતિની સગવડ મળે છે. આ ત્રણમાંથી બે ધર્મ—હિંદુ અને પાગસી—દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા જ નથી. એટલે તેમનું કાર્ય બહુ જ સ્થેલું હતું. પણ ખ્રિસ્તી અને બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રારબ્ધ કાષ્ટ જૂદું જ છે. આ બન્ને ધર્મ આજે પોતાના જન્મસ્થાનમાં નથી. ખ્રિસ્તીઓને ઇશુની જન્મ-ભૂમિની યાત્રા કરવા માટે સલાહીનના રાજ્યમાં જવું પડતું અને ચીના લોકોને હિંદુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણધર્મીઓના ગળ્યમાં થઈ સ્વધર્મનું અધ્યયન કરવું પડતું. બન્નેનું ભાગ્ય સરખું જ. પણ સ્વભાવભેદને લીધે આ બે પ્રવૃત્તિઓમાં કેટલો ફેર પડ્યો? ખ્રિસ્તીઓને પોતાના ધર્મસંસ્થાપકની જન્મભૂમિ પોતાને કબજે કર્યા વગર સંતોષ ન વળ્યો અને તેટલા માટે યુરોપના બધા ગાળઓ એકત્રિત થઈને મુસલમાનો સાથે લડ્યા. મુસલમાનોના મનમાં ઇસા મસીહને વિષે અનાદર હતો એમ તો નથી જ. એક પાઠ સાધુ તરીકે તેઓ તેને માનતા જ હતા. એટલે તેઓ ઇસા મસીહની જન્મભૂમિ શાના છોડે? ખ્રિસ્તીઓનો ધર્મસંસ્થાપક જે દેશમાં જન્મ્યો ત્યાં તેમનું રાજ્ય થયું એ

પ્રકરણ રહમું

ફણ લોકો

પરદેશથી આવી હિંદુસ્તાનને જેમણે વધારેમાં વધારે ત્રાસ આપ્યો અને તે છતાં જેમની અસર થોડામાં થોડી રહી એવા આ ફણ લોકો છે. આ ફણ લોકો ક્યાંથી આવ્યા, તેઓ કયા માનવ-વંશની શાખા હતા, તેમનામાં કેટલી જાતિઓ હતી અને યુરોપમાં કાળો કેર વર્તાવનાર હન લોકો સાથે એમનો શો સંબંધ હતો એ નક્કી કરવામાં પણ ફણ લોકોએ ઇતિહાસકારોને ઝોણી તકલીફ આપી નથી.

એમનો ઇતિહાસ છેક ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતને મળી આવે છે. તે અરસામાં તેઓ ચીનની ઉત્તરના શુબ્હ અને વેરાન પ્રદેશમાં રહેતા અને ત્યાંથી વારંવાર દક્ષિણમાં ઉતરી આવી ચીના લોકોને હિરાન કરતા હતા. ખિયારા ચીના લોકોને તેમની સામે દેશનું રક્ષણ કરવા એક મોટી ૧૫૦૦ માર્ઘલ લાંબી દિવાલ

મેળવેલા અથોનો અનુવાદ કરવામાં અને કરાવવામાં તેણે ગાળ્યું.

પોતાનો ધર્મસંસ્થાપક પરદેશનો હોય. એ અગવડ કાંઈ ન્હાનીમની નથી. મોહમ્મદ પયગમ્બર અરબસ્તાનના જ રહેવાસી હતા, જરયોસ્ત ઇરાની હતા, હિંદુસ્તાનના ઋષિમુનીઓ સિંધુ અને ગંગાને કાંઠે રહેતા. તેથી જ આ ત્રણે ધર્મના લોકોને એક જાતની પરંપરા અને સંસ્કૃતિની સગવડ મળે છે. આ ત્રણમાંથી બે ધર્મ—હિંદુ અને પારસી—દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા જ નથી. એટલે તેમનું કાર્ય બહુ જ રહેલું હતું. પણ ખ્રિસ્તી અને બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રારબ્ધ કાંઈ જુદું જ છે. આ બન્ને ધર્મ આજે પોતાના જન્મસ્થાનમાં નથી. ખ્રિસ્તીઓને ઇશુની જન્મ-ભૂમિની યાત્રા કરવા માટે સલાહીનના રાજ્યમાં જવું પડતું અને ચીના લોકોને હિંદુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણધર્મીઓના રાજ્યમાં થઈ સ્વધર્મનું અધ્યયન કરવું પડતું. બન્નેનું બાગ્ય સરખું જ. પણ સ્વભાવમેદને લીધે આ બે પ્રવૃત્તિઓમાં કેટલો ફેર પડ્યો ? ખ્રિસ્તીઓને પોતાના ધર્મસંસ્થાપકની જન્મભૂમિ પોતાને કબજે કર્યા વગર સંતોષ ન વળ્યો. અને તેટલા માટે યુરોપના બધા રાજ્યો એકત્રિત થઈને મુસલમાનો સાથે લડ્યા. મુસલમાનોના મનમાં ઇસા મસીહને વિષે અનાદર હતો એમ તો નથી જ. એક પાક સાધુ તરીકે તેઓ તેને માનતા જ હતા. એટલે તેઓ ઇસા મસીહની જન્મભૂમિ યાત્રા છોડે ? ખ્રિસ્તીઓનો ધર્મસંસ્થાપક જે દેશમાં જન્મ્યો ત્યાં તેમનું રાજ્ય થયું એ

કાંઈ તેમનો વાંક ન હતો. પેલેસ્ટાઈનની પ્રજા કાંઈ અધિકાંશ ખ્રિસ્તી ન હતી.

ચીના લોકો પણ તથાગતના જન્મસ્થાનનું, તેમના વિહાર પ્રદેસનું અને તેમના અવશેષ ઉપરના સંપોનું દર્શન કરવા હિંદુસ્તાનમાં આવતા. ધર્મનું સંગીન અધ્યયન કરવાની સગવડ હિંદુસ્તાનમાં જ મળે એમ હતી. એટલે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા વગર તેમનો છટકો ન હતો. પણ હિંદુ લોકોએ તેમને રોકાણ તો ન જ કર્યું. પરદેશમાંથી આવતા પરધર્મી વિદ્વાનોની આગતાસ્વાગતા કરવા જેટલો હિંદુસ્તાન સંસ્કારી હતો, અને ચીના લોકમાં તથાગતની જન્મભૂમિ કળજે કરવા જેટલી રાજતુષ્ણા અથવા ધાર્મિક ઝડપ ન હતી. કુમેડનાં યુદ્ધો લડનાર ખ્રિસ્તીધર્મી વીરો અને યાત્રાનાં સંકટો વેઠનાર ચીની વીરો વચ્ચે ચીરતા નો સરખો જ હતો. પણ એક વીરતા આસુરી હતી ત્યારે બીજી સાત્ત્વિક અથવા દૈવી હતી. તેથી ચીન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે મીઠાશ જ રહી છે; જ્યારે તુર્ક અને યુરોપ વચ્ચે લાડવેર બંધાઈ ગયું છે.

પ્રકરણ રજમું

ગુપ્ત કાળ

(ઇ. સ. ૩૨૦ થી ૫૩૦)

ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો કાળ એ હિંદુ સમાજની જાહોજલાલીનો કાળ છે. આજે જોને આપણે યુસ્ત સનાતન સમાજ પદ્ધતિ ગણીએ છીએ તેનું મૂળ સ્વરૂપ આ ગુપ્ત સમયમાં જ બધાયું હશે એમ લાગે છે. એટલે તે સમયે આજની પેઢે તેની વિકૃત દશા ન હતી. પણ આજની વિકૃત દશામાં પણ ગુપ્ત કાળની સમાજ સ્થિતિ સાથે કાષ્ઠકમળતાપણું તો છે જ. વેદકાળમાં ધર્મ રાજ્યત્રય બોળતો હશે એમ લાગતું નથી. મહાભારત કાળમાં પણ ધર્મને રાજ્યત્રયની જરૂર જણાઇ હશે એમ બાસતું નથી. ધર્મને રાજ્યત્રય આપવાની પ્રયા મૌર્ય-કાળથી શરૂ થઇ છે. રાજ્યત્રયને લીધે હિંદુ ધર્મ અને સમાજમાં નિશ્ચિતપણું, સુચવચ્ચા અને એકરૂપતા આવી, પણ તે અતંત્રતા અને ધાર્મિક પ્રાણને બોજે. ગુપ્ત કાળમાં વ્યાવહારિક તેમજ ધાર્મિક સામ્રાજ્ય એકત્રિત થયું હતું. જન્મે ચંદ્ર-ગુપ્ત, સમુદ્રગુપ્ત, અને સ્કન્દગુપ્ત વગેરે સમ્રાટો સાથે

મહાભારત, વિષ્ણુપુરાણ, મનુસ્મૃતિ વગેરે સાહિત્યસમ્રાટો અથવા સમ્રાટમયો હાલના સ્વરૂપમાં ગ્યાયતા જણાય છે. આ ત્રણે મધ્યમાં અરસપરસ અસર તો ચોક્કસ જણાય છે અને એક સમ્રાટ શુદ્ધિનો હાથ આ ત્રણે પાછળ હરો એમ ચોક્કસ લાગે છે. આ ત્રણે મધ્ય પ્રાચીન હોવાથી તેની જિન્નતા અને અને સ્વતંત્રતા છે જ, પણ ગુપ્તકાલીન સંસ્કૃત ત્રણે ઉપર એક જ રીતે અને એકજ હેતુથી થયેલું હોવું જોઈએ.

સંસ્કૃત ભાષા ઉપર પણ આ સામ્રાજ્યભાવનાની અસર થઈ હોવી જોઈએ. સામ્રાજ્યભાવના હમેશાં દરેક વસ્તુને એકાગ્ર, સુવ્યવસ્થિત અને બળવાન બનાવી દે છે; પણ ઉદ્દીપક દવાની પેટે યોડા જ દિવસમાં બધું નિષ્પ્રાણ કરી મૂકે છે. ગુપ્ત કાળ પછી કેળવાયેલી સંસ્કૃત ભાષા કૃત્રિમ થવા લાગી અને તેથી બાણ્ય અને દણ્ડી જેવા અસાધારણ પ્રતિભાવાળા અઘોષિક કવિઓને પણ કિંચદ અને જટિલ ભાષામાં લખવું પડ્યું. ભાષાના ઓજસ્વિયેની તેમની કલ્પના બગાડી ગઈ હતી. આમ ભાષાનો આદર્શ ન બચડયો. હોત તો મહાકવિઓ મહાભારતના જેવી સાદી ભાષામાં જ લખત પણ મહાભારતની સાદાઈનું અનુકરણ કરવાને બદલે કવિઓએ તો મહાભારતમાં જ અધરા અને કૂટ મ્તોકો ધુસાડી દીધા છે.

ગુપ્ત કાળમાં મહાભારતની અસર સમાજ ઉપર વધારેમાં વધારે પડી હતી. સંસ્કૃતિની એકરૂપતા જળવવા માટે તેનો ઉપયોગ ખૂબ થતો હોવો જોઈએ. નહિ તો ધનના દગવા ઉમેડવા

જાવા અને જાવી દીપ સુધી પહોંચનાર વેપારીઓને હિંદુ-સ્તાનનું સ્થાપત્ય અને મહાભાગત માથે લઈ જવાનું સૂઝન નહિ. આ કાળમા હિંદુસ્તાનનો પગ્દેશ સાથેનો વેપાર ખૂબ વધ્યો હતો. રોમથી માલીને કેથે (પૂર્વ ચીનમા) સુધી હિંદુ-સ્તાનનો વેપાર ધમધાકાર ચાલતો.

ધાર્મિક સ્થિતિ જોઈએ તો બ્રાહ્મણ કાળમા યજ્ઞ પ્રસંગે વાદવિવાદ થતા તે જઈ, મૌર્ય કાળમા મગિથી-ધાર્મિક સભાઓ-દાખલ થઈ હતી તે પણ જઈ, આ કાળમા કોઈ મધ્યવર્તી સમિતિ મારફત ધર્મશ્રેયના સમ્પરક થતા હતા. રાજાઓ યુદ્ધમા વિજય મેળવી સામ્રાજ્યો સ્થાપવા લાગ્યા એટલે પડિતો પણ સભાજન્ય કરી પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવા વાગ્યા હશે. ઉપનિષદ કાળમા સભાજન્ય થતા હતા, પણ તે ગાયે મેળવવા સારૂ અથવા તત્ત્વ સારૂ હવે તો પડિતો સભાજન્ય કરી ધર્મશ્રેયો થવા લાગ્યા. આમાથી જ આદ્ય શકરાચાર્યને જગદ્ગુરૂની માહી સ્થાપવાનું સૂઝન હશે. ગુપ્ત સામ્રાજ્ય અને શકગચાર્યનું ધર્મસામ્રાજ્ય લોકોને બહુ જ અમી મધુ હશે. કેમકે આજે પણ લોકો ઉપર તેની અસર છે. ધર્મમા તેમજ વ્યવહારમા જો કોઈ મધ્યવર્તી સત્તા સ્થાપન થઈ ગય તો લોકો ઝટ તેને અનુકૂળ થઈ જાય છે.

આ કાળની કળા અને સ્થાપત્ય વિષે તે વિષય ઉપન્ના જુદા પ્રકરણમા વિવેચન કરવામા આવશે એટલે આપણે અત્યારે તેમા નહિ ઉતરીએ.

મહાભારતનું સંસ્કરણ

ભારતીય યુદ્ધ પછી થોડા જ દિવસમાં કૃષ્ણદૂષાયને (વ્યામે) મહાભારત રચ્યું. એ વખતે તે યૌવને જય કહેતા હતા, જય જન્મેજયના વખતમાંનાજ લોકો સામે આજ લોકો ને લડવાને ઉત્તેજિત કરવા ખાતર પંચ રચાયો હોય. ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે રાષ્ટ્રમાં ભારે વિચારકાન્તિ અથવા મામા-જિદ્દ કાન્તિ કરવાનું સમાજના નેતાઓને યજ્ઞયુ છે ત્યારે ત્યારે તેમણે મહાભારતનું નવું સંસ્કરણ કર્યું છે. જેમ બધી નદીઓ સમુદ્રમાં જઈને મળે છે તેમ દરેક જમાનાની માન્યતાઓ, તાર્કિક મતભેદો, વંશવશાન્તરની કથાઓ અને ધાર્મિક ઉપાસનાઓ આ મહાન મંથમાં મળે છે. તેથી 'જય'નું 'ભારત' થયું અને 'ભારત'નું 'મહાભારત' થયું.

હિંદુ સંસ્કૃતિ જટલી વિવિધ અને વિશાળ છે તેટલો જ આ મંથ વિવિધ અને વિશાળ થયો છે. અને કાંઈ સત્રાપ્તની સત્તાન આયે એટલી આ મંથની સત્તાહિંદુસમાજ ઉપર આજ સુધી ચાલતી આવેલી છે. ગુપ્ત સામ્રાજ્ય વખતે મહાભારતના સંસ્કરણનું વિશેષ કારણ હતું. વેદકાળથી ચાલતી આવેલી માન્યતાઓ અને કથાઓ સુરક્ષિત રાખી જનસમાજમાં પીરસવાની હતી. વેદનો અધિકાર તો બ્રાહ્મણોને જ હોય એવી માન્યતા આ વખત પહેલા જ રૂઢ થયેલી હોવી જોઈએ. વેદની ગ્રીમામાં એટલે કે તાર્કિક ચર્ચા તો થઈ જ ન શકે, કેમકે તેમાંથી જ ધર્મ ફેલાવેલો છે એવું અત્યાર સુધીમાં નક્કી થઈ ચૂક્યું હતું. એટલે વેદિક માન્યતાઓ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠવાનો કાંઈ બીજો ઉપાય જોઈતો જ

હતો. મહાભારતના નવા સંસ્કરણથી તે મળ્યો. ઉપનિષદ અને દર્શનમાં જે આર્ય વિચારનું ઉકાણું અને ઉડાણું પ્રકટ થયું તે પણ સર્વ જતોને પ્રાપ્ય કરવાની જરૂર હતી. ત્યાર પછીના બૌદ્ધ કાળના મંથનનું નવનીત પેણુ આખા સમાજને ખવડાવ્યા વગર ચાલે તેમ ન હતું. એ ગ્રંથ મહાભારત હરિ રા કરવાનો આ કાળમા પ્રયાસ થયો. અત્યારે જે સ્વરૂપમાં મહાભારત આપણી પામે છે તે સ્વરૂપ આ કાળમા નિર્માણ થયું. મહાભારતનું આ છેલ્લું સંસ્કરણ જે સફળતા પામ્યું છે તે જોઈને સંસ્કરણકારની યોગ્યતા વિષે મનમા આદરભાવ ઉપજે છે. આ સંસ્કરણકારે ઇતિહાસની દૃષ્ટિ રાખી હતી એમ તો ન જ કહેવાય. છતાં એણે મહાભારતના બિન્ન બિન્ન કાળનાં જુદા જુદા ૫૬ શ્રદ્ધાપૂર્વક એમને એમ રહેવા દીધા છે તેથી ઇતિહાસકારને થણો જ લાભ થયો છે.

પ્રકરણ ૨૮મું

હંતકથાઓનો ઇતિહાસ

ગુપ્ત કાળમાં એક ઐતિહાસિક વિચિત્રતા જણાઈ આવે છે. સમુદ્રગુપ્ત અને વિક્રમાદિત્ય આ બે ગુપ્ત કાળના સૌથી મોટા સમ્રાટો છે. એમાં વિક્રમાદિત્ય આખા હિંદુસ્તાનના રમરણમાં તાબે ને તાબે રહ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલાક અંગ્રેમાં વધી પણ પામ્યો છે. છતાં વિક્રમાદિત્ય વિશે ઐતિહાસિક પુરાવો ક્યાંય મળતો જ નથી. આથી ઉલટું સમુદ્રગુપ્ત વિશે ઐતિહાસિક પૂરાવો ખૂબ છે. એનો એક પ્રત્યક્ષ દીર્ઘલેખ અંગ્રેકના લાટ ઉપર છે છતાં પુરાતત્ત્વવેતાઓએ એ સૌથી ટકાકરો ન હતો ત્યાં સુધી સમુદ્રગુપ્ત નામનો કોઈ સમ્રાટ હિંદુસ્તાનમાં થઈ ગયો એની સ્મૃતિ પણ આપણા સોમશાસ્ત્રી લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. પણ વિક્રમનું નામ ન્હાના છોકરા પણ જાણે છે. વિક્રમે કવિઓને અને ખીન્ન ગુણીઓને આશ્રય આપી શૌકિય વિદ્યાની ઉન્નતિ કરી તેનું આ ફળ હશે.

ઘટિદાસકારો માને છે કે સુમવંસનો બીજો ચંદ્રગુપ્ત
એ જ વિક્રમાદિત્ય. પણ આપણો વિક્રમાદિત્ય તો સકારિ તરીકે
ઝાળખાય છે અને શક સામે નહિ પણ દુષ્ટો સામે તો ચંદ્ર-
ગુપ્તને નહિ પણ નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્ય અથવા મધ્ય
પ્રદેશના યશોધર્માને લડવું પડ્યું હતું.

પ્રાચીન કાળમાં જેમ રામ એક આદર્શ રાજા તેમજ
મધ્યકાળમાં મધ્યકાલીન આદર્શની મૂર્તિ વિક્રમરાજા. વિક્રમ-
રાજાએ પ્રજાને પરચકની બીકમાંથી મુક્ત કરી. પછી તે ગુપ્ત
વેળે રાજ્યમાં ફરતો, લોકોનું સુખદુઃખ નિહાળતો, ગરીબોના
જીવનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવામાં રસ લેતો અને તે દાગ
પોતાના અમલદારોનો પ્રત્યક્ષ જીલમ ઝાળખી તેમના ઉપર
બરાબર અંકુશ રાખતો. પ્રજાને સામાન્ય રીતે પરચક અને
લૂંટકારોના ભય રહે છે તે દરેક રાજ્ય સખળ હોય તો ફર
કરે જ છે. પણ હમેશાં રાજ્યના અમલદારો તરફથી જ જે
અસહ જીલમ થાય છે તેમાંથી જે છોડાવે તે જ માખાપ સરકાર
તો ગણાય.

મનુસ્મૃતિમાં પણ લખેલું છે:

• રાજા દિ રક્ષાધિકૃતાઃ પરસ્વાદાયિનઃ શત્રઃ ।

મૃત્વા મર્યાન્તિ પ્રાયેષ સેન્યો રક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥

રાજાએ પ્રજાના રક્ષણને માટે રાખેલા અમલદારો ધણે
બાજે પ્રજાનું ધન લૂંટનારા અને ઠગ હોય છે. એટલા માટે રાજાએ
તેમની સામે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

પ્રકરણ રજમું

હણ લોકો

પરદેશથી આવી હિંદુસ્તાનને જેમને વધારેમાં
વધારે ત્રાસ આવ્યો અને તે છતાં જેમની મન-
ધોતામાં થોડી રૂઢી જોવા આ જણ દેશ રે.
આ જણ લોકો ક્યાંથી આવ્યા, તેઓ કયા મન-
વંશની ગાખા દતા, તેમનામાં કેટલી ભનિજી હતી
અને યુરોપમાં કાળો ફેર વર્તાવનાર દન દેશ રે.
જેમનો ગો સંજય હતો એ નહીં કરવામાં જણ રે.
લોકોએ ઇતિહાસકારોને જોઈ તકલીફ આપે નહીં

જેમનો ઇતિહાસ છેદ સંદ્રગુપ્ત મૌર્યન વાગ્યો
મળી આવે છે. તે અરગામાં તેઓ ચીનની રજમું
ગુપ્ત અને વેરાન પ્રદેશમાં રહેતા અને ત્યાંથી વાંચનાર
દક્ષિણમાં ઉતરી આવી ચીન લોકોને દેશ રે.
દતા. ગિયારા ચીના લોકોને તેમની જ રજમું
મધ્ય કરવા જોઈ શકે. અર્થ રજમું

ખાંધવાનું સૂઝયું. આ દિવાલ ભૂગોળમાં પ્રમિલિત પામી છે, પણ એણે કાંઈ ચીનાઓનું રક્ષણ કર્યું નથી. દેશમાં શૌચ ન હોય તો માટીની દિવાલ શું રક્ષણ આપે ? આખરે ખસો વધ ચછી ચીનની ગાદી ઉપર હાન વંશમાં લુટી નામનો એક પરાક્રમી બાદશાહ થયો. તેણે ફણ લોકોને દેશમાંથી મારીને હાકી કહાઠચા, અને તાણે થવાની ફરજ પાડી. કેટલાક તાણે થયા પણ ખરા. જેમને તાણે થવું ન હતું તેમનું મોજી પશ્ચિમ તરફ ઉલટયું. ધીમે ધીમે ઠાસ્પિયન સમુદ્રની ઉત્તર તરફથી તેઓ યુરોપમાં ઈન્ડુસ નદી સુધી પહોંચ્યા. ઍટિલ્લા નામના તેમના એક પરાક્રમી અને ફૂર મરહારે રોમન સામ્રાજ્યને ઠહળાવી નાંખ્યું.

બીજી એક શાખા ફારસ અથવા ઈરાનમાં ગઈ અને ત્યાં પણ તેણે પોતાના સ્વભાવ મુજબ ખૂબ ત્રાસ વર્તાવ્યો.

ત્રીજી શાખા હિંદુસ્તાન પર આવી. આ શાખાએ બામિયાનમાં પોતાનું થાણું જમાવી કાબુલની કુશાન ઠકરાતો તોડી પાડી અને સિંધ સર કર્યું. ધીમે ધીમે તેઓ છેક નર્મદા સુધી પથરાઈ ગયા. ઇ. સ. ૪૫૫માં મગધરાજ સ્કન્દગુપ્તે તેમને હરાવ્યા. આ વિજયના

સ્મારક તરીકે તેણે એક કીર્તિસ્તાંભ ઉભો કર્યો અને તેના ઉપર વાસુદેવની મૂર્તિ સ્થાપી.

પણ સ્કન્દગુપ્ત દ્વણ લોકને પૂરેપૂરા હાંકી ઠહાડી શક્યો નહિ. કેમકે આ જ અરસામાં ઈરાનમાં ફારસી લોકોને હરાવી ઘણા દ્વણ લોકોને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવવા પરવાર મળ્યો હતો. તેમણે વારંવાર હુલ્લા કરી ગુપ્તોની સત્તા નબળી પાડી. છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતમાં તોરમાણુ નામના તેમના એક સરદારને સ્થાયી રાજ્ય સ્થાપવાનું સૂઝ્યું. તેણે માળવા છત્રી લઈ મહારાજાધિરાજનું પદ ધારણ કર્યું.

‘તોરમાણુ પછી તેનો દીકરો પ્રખ્યાત મિહિરગૂળ ગાદીએ આવ્યો. એણે શાકલ (હાલનું ચિયાલકોટ) શહેર પોતાની રાજધાની તરીકે પસંદ કર્યું. તે અત્યંત કુર હતો. ઉત્તરના ચમરાજ તરીકે તેણે ખ્યાતિ મેળવી. કહેવાય છે કે એણે ખોદ લોકોને લગભગ શિકાર કર્યો હતો. એક વાર કાશ્મીરમાં ખાઠામાં પડેલા એક હાથીની ચીસો સાંભળી એને એટલો આનંદ થયો કે એણે પોતાનાં આંખકનને તોપવા ખાતર એકદમ સો હાથીઓને એક કરાયા ઉપરથી ગળાવી મારી નાંખ્યા. આવી આસુરી વૃત્તિનો રાજા ઉદામીન પ્રબળે પણ શત્રુ કરી મૂકે એ સ્વાભાવિક છે.

મગધના રાજા નરસિંહગુપ્ત ખાલાદિત્યે પોતાના માહલિકોને એકત્રિત કરી મિહિગૂળનો વિરોધ કર્યો. એ જ અરસામા મધ્યદેશમા યશોધર્મા નામે પરાક્રમી ગાંધ રાજ્ય કરતો હતો. તે પણ પરચક સામે યનાગ આ રાષ્ટ્રસંઘમા ભળ્યો. તેણે નરસિંહગુપ્ત ખાલાદિત્ય સાથે મેત્રી કરી. ઇ સ. પરંતુ અરસામા આ એકત્રિત હિંદી સૈન્યે ફૂલોને મજાત હાર ખવગવી. આ યુદ્ધમા યશોધર્માનું પરાક્રમ બહુ દીપી નીકળ્યું અને તેનો યશ વિસ્તાર પામ્યો. ફૂલોની શક્તિ છેક ક્ષીણ થઈ ગઈ અને આખરે તેઓએ આ દેશમા જ કાયમનો વસવાટ કર્યો.

આ ફૂલો જાતિ શરૂઆતમા બ્યાધ અને ગોપ વૃત્તિની હતી. પણ યુરોપમા રોમન સામ્રાજ્યના અને હિંદુસ્તાનમા ગુપ્ત સામ્રાજ્યના સબધમા આવી તેઓ મુધર્યા, સ્થિર થયા અને અતે તે તે સમાજમા ભળી ગયા.

આ ફૂલો લોકો સાથે જ ગુર્જર લોકો પણ આવ્યા હતા. ફૂલો લોકો રાજપૂતાનામા જાટ લોકોના સ્વરૂપમા આપણા જોવામા આવે છે, અને ગુર્જર લોકો કાશ્મીરની આમપાસ પહાડમાં ગાયોઘેટાના ટોળા લઈને દ્રવિડ નેવામા આવે છે. યવન લોકોથી માંડીને ફૂલો

લોકો સુધી જેટલા પરદેશીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે બધા હિંદુ (અથવા જૌહ) સમાજમાં લગી ગયા, કેમકે તેમણે અહીંનો ધર્મ સ્વીકાર્યો. જૂણો પછી તુર્ક લોકો મુસલમાની ધર્મ લઇ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. તેમને પોતાના જ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો હોવાથી તેઓ હિંદુ ન બન્યા. અને હિંદુઓએ ધર્મભેદને લીધે તેમને પોતાના સમાજમાં લગવા ન દીધા. તેથી આ બન્ને કેમોનો વિગ્રહ લાંબા વખત સુધી ચાલ્યો. પણ આખરે બન્ને કેમોએ જોયું કે ધાર્મિક અને સામાજિક માન્યતાઓની એકતા કયાં વગર પણ સંપીને રહી શકાય છે. આ જ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કેમો જે આ વસ્તુ પૂરેપૂરી સિદ્ધ કરી બતાવે તે હુનિયામાંનો ધર્મદ્રેષ અને જાતિદ્રેષ કાયમને માટે મટી જાય.

પ્રકરણ ૩૦મું

શ્રી હર્ષવર્ધન

(ઈ. સ. ૬૦૬ થી ૬૪૭)

“ પ્રાચીન ભારતના ચક્રવર્તી ત્રણ : ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, સમુદ્રગુપ્ત પરાક્રમાદિત્ય અને હર્ષ કિંવા હર્ષવર્ધન આદિત્યશીલ. એકનો પ્રતાપ પશ્ચિમમાં સીરિયા સુધી, બીજાનો દક્ષિણમાં લંકા સુધી અને ત્રીજાનો પૂર્વમાં ચીન સુધી પસર્યો હતો. મેગેસ્થિનિસે પહેલાના રાજ્યતંત્રનાં, ક્ષાહિયાને બીજાના બંદોબસ્તનાં અને હ્યુએનસાંગે ત્રીજાની વિદ્વતાનાં અત્યંત વખાણ કર્યો છે. મૌર્યે વિશેષ ગૌરવ ગુરુથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું, પરાક્રમાદિત્યે વિશેષ સિદ્ધિ શસ્ત્રથી મેળવી હતી અને આદિત્યશીલે વિશેષ કીર્તિ કવિત્વથી જમાવી હતી. ”

હર્ષવર્ધનના પૂર્વજો કુરુક્ષેત્ર તરફ રહેનારા ક્ષત્રિય રાજાઓ હતા. માતાની તરફથી મગધના ગુપ્તવંશ નામે તેમનો સંબંધ હતો. હર્ષનો પિતા

પ્રલાકરવર્ધન પોતાના પરાક્રમ વડે મહારાજાધિરાજ અને ધૂણકરિણકેસરી પદોને પામ્યો હતો. તેણે ગાંધાર, સિંધ વગેરે દેશના ધૂણ રાજાઓને હરાવ્યા હતા. એટલું જ નહિ પણ ગુર્જર, લાટ અને માળવાના રાજાઓને પણ નમાવ્યા હતા. ધૂણોનો પૂરેપૂરો પરાભવ કરવા પોતાના મોટા કુંવર રાજ્યવર્ધનને એક જખરું સેન્ય આપી અફઘાનિસ્તાનની પાર ખામિયન ને ધૂણોનું મુખ્ય મથક હતું તેના ઉપર તેણે મોકલ્યો હતો. આ મહાદર્માં ભારતવર્ષના ખીજા રાજાઓ પણ લાગ્યા હતા. ધૂણ લોકોને તેમના પોતાના નિવાસસ્થાનમાં જઈ રાજ્યવર્ધનને એવા ખોખરા કયાં કે તેઓએ દેરી હિંદુસ્તાન સામે માથું ઉંચું કર્યું નથી.

આ અરસામાં પ્રલાકરવર્ધન ગુજરી ગયો અને નયેષ પુત્ર રાજ્યવર્ધનને ગાદી સંભાળવા માટે ઉતાવળા પાછા આવવું પડ્યું. રાજ્યવર્ધનને રાજ્યશ્રી કરીને એક સંસ્કારી જહેન હતી. તેને કનોજના ગ્રહવર્મા મૌખરી સાથે પરણાવી હતી. પણ રાજ્યશ્રીના ભાગ્યમાં દુઃખ લખેલું હતું. તેના ભાઈની ગેરહાજરીને લાલ લઈ અપરમાલવના રાજાએ ગ્રહવર્માનું ખૂન કર્યું અને રાજ્યશ્રીને કેદમાં પૂરી દીધી. રાજ્યવર્ધનને માલવરાજાનો પરાલવ કર્યો પણ રાજ્યશ્રીને છોડાવે તે પહેલાં માલવરાજાના મિત્ર વંજનરેશ શશાંકે વિશ્વાસ-

ઘાત કરી તેનું ખૂન કર્યું. રાજ્યશ્રીએ બંદીવાસમાંથી નાસી વનવાસ લીધો. હવે ન્હાનાભાઈ હર્ષવર્ધન ઉપર બધી જવાબદારી આવી પડી. એણે માલવેશ અને વંગેશને બરાબર શાસન કર્યું અને ઝપાટાબંધ વિન્ધ્ય પર્વતના જંગલમાં જઈ પોતાની મહેનને બગી મરવાની તૈયારીમાં હતી તેમાંથી બચાવી. ત્યારપછી છ વર્ષ સુધી બરાબર યુદ્ધ ચલાવી આમ્રપાસના બધા રાજાઓને હરાવ્યા અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એક-ચક્રી સામ્રાજ્ય જમાવ્યું. શરૂઆતમાં એની સેના ૫,૦૦૦ ગજદળ, ૨૦,૦૦૦ હથેલ અને ૫૦,૦૦૦ પાયદળની હતી. પણ છ વર્ષની આખરે તેની સેના વધીને તેમાં ૬,૦૦૦ તો એકલા હાથી જ ચલા હતા. ઘોડેસ્વાર તો એક લાખ સુધી પહોંચ્યા હતા અને પાયદળનો તો સુમાર જ ન હતો રહ્યો.

છતાં શ્રી હર્ષ વાતાપિના આક્રુષ્ટ રાજા દ્વિતીય પુલકેશી સામે ફાળ્યો નહિ. પુલકેશીના મહાગજી વીરોએ દક્ષિણ તરફ આવવાના બધા રસ્તા રોકી રાખ્યા. શ્રી હર્ષનું બધું બળ તેમની સામે વ્યર્થ ગયું અને આખરે નર્મદાનદી એ જ પોતાના રાજ્યની દક્ષિણ સીમા એમ હર્ષને કબૂલ કરવું પડ્યું.

આ યુદ્ધ પછી વીસ વર્ષે હર્ષે ગંજમ ઉપર ચક્રાઈ કર્યોનું જાણવામાં છે. હર્ષના સામ્રાજ્યનો

વિસ્તાર નર્મદાથી લઈને ઉત્તરમાં હિમાલય સુધી અને પૂર્વમાં કામરૂપથી માંડીને પશ્ચિમમાં રાજપૂતાના સુધી હતો.

શ્રી હર્ષ આવા વિશાળ સામ્રાજ્યની પ્રત્યક્ષ દેખરેખ રાખવા દર વર્ષે મુસાફરીએ નીકળતો. “તેના રાજ્યમાં સર્વત્ર સુખ અને શાન્તિ હતાં. શહેરોની આસપાસ ખાઈએ અને દિવાલો કરવામાં આવતી. દરેક દુકાન ઉપર તેની વિશિષ્ટ નિશાની રહેતી. ખાટકી, માછી, નર્તકી અને લાંગીઓને શહેર બહાર રહેવું પડતું. ઘરો ઇંટોનાં હતાં અને ઉપર નળીઆં વપરાતાં. દિવાલો ઉપર લાકડા અથવા વાંસની મેડીઓ બાંધવામાં આવતી. ઘરની દિવાલો છાણુ, માટી અથવા ચુનાથી લીંપવામાં આવતી. લોકોનાં કપડાં બાહુ જ સ્વચ્છ રહેતાં. લોકો ધોતીઉં, પાત્રડી અને એમ વાપરતા હોવાથી દરજીનું કામ રહેતું નહિ. રેશમ, રૂ, શણ અને જિનનાં કપડાં લોકો પહેરતાં. ઘરેણાંને પણ લોકોને ચોખ હતો. ગ્રાહણોની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ હતી. જોડે આગની પેઠે તેઓ લિપ્તા માગવા પણ નીકળતા. ખૌદાના અઢાર પંથો હતા. એકંદરે લોકો પ્રામાણિક અને અસરાશ્ચ હતા. અપરાધીઓને સૌમ્ય સજા થતી ચુંડા ચોખી કહાડવા માટે દિવ્યનો ઉપયોગ થતો.

વેઠની પ્રથ. હતી પણ મજૂરીના દામ પૂરેપૂરું આપવામા આવતા. ”

રાજા ઉત્સવપ્રિય હતો. ઉત્સવને દિવસે તે મોતી અને સોના ચાદીના પુલો ઢાંનમા આપતો. પ્રાદાણુ અને શ્રમણને સરખો જ પુરસ્કાર મળતો. હરદ્વાર, પ્રયાગ, બનારસ વગેરે ઠેકાણે પ્રાદાણુવિત્રા કેળવાતી હતી ત્યારે નાલદામા બૌદ્ધશાસ્ત્રોનું અધ્યયન ચાલતું.

દર પાંચ વર્ષે રાજા એક મહોટો મેળો ભડતો. તેમા ધાર્મિક ચર્ચાઓ ચાલતી અને તે દ્વારા અનેક ધર્મના પરસ્પર જ્ઞાનથી ધર્મસંહિષ્ણુતા દૂર થતી. રાજા એટલો બધો દાનશૂર હતો કે આ પાંચ વર્ષના મેળાને પ્રસંગે ખજાનામા વધેલું બધું દ્રવ્ય એ દાનમા આપી દેતો અને આ રીતે પોતાનું હર્ષવર્ધન એ નામ સાર્થક કરતો.

હર્ષ જેટલો રણશૂર અને દાનશૂર હતો તેટલો જ નાહિત્યરસિક પણ હતો. વિક્રમ અને લોજની પેઠે શ્રી હર્ષનું નામ પણ સહિત્યક્ષેત્રમા અમર થયું છે. કવિ બાણભટ્ટ એના માનીતા મિત્ર તરીકે એના દરબારમા જ ગહેતો. દણ્ડી, સુભન્ધુ એ પણ હર્ષના જ વખતના પ્રખ્યાત કવિઓ છે. હર્ષ પોતે ત્રણ સુદર નાટિકાઓના કર્તા તરીકે પ્રખ્યાત છે બાણે પોતાના

વિસ્તાર નર્મદાથી લઈને ઉત્તરમાં હિમાલય સુધી અને પૂર્વમાં કામરૂપથી માંડીને પશ્ચિમમાં રાજપૂતાના સુધી હતો.

શ્રી હર્ષ આવા વિશાળ આશ્રમનું પ્રત્યક્ષ દેખરેખ રાખવા દર વર્ષે મુસાફરીએ નીકળતો. “તેના રાજ્યમાં સર્વત્ર સુખ અને શાન્તિ હતાં. શહેરોની આસપાસ ખાઈઓ અને દિવાલો કરવામાં આવતી. દરેક દુકાન ઉપર તેની વિશિષ્ટ નિશાની રહેતી. ખાટકી, માછી, નર્તકી અને લાંગીઓને શહેર બહાર રહેવું પડતું. ઘરો છટોનાં હતાં અને ઉપર નળીઆં વપરાતાં. દિવાલો ઉપર લાકડા અથવા વાંસની મેડીઓ ખાંધવામાં આવતી. ઘરની દિવાલો છાણુ, માટી અથવા ચુનાથી લીંપવામાં આવતી. લોકોનાં કપડાં બહુ જ સ્વચ્છ રહેતા. લોકો ધોતીઉં, માત્રહી અને ખેસ વાપરતા હોવાથી દરજીનું કામ રહેતું નહિ. રેશમ, રૂ, શણ અને ઊનનાં કપડાં લોકો પહેરતાં. ઘરેણાંને પણ લોકોને ચોખ હતો. ગ્રાહણોની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ હતી. જોકે આજની પેઠે તેઓ લિજ્જા માગવા પણ નીકળતા. ખૌદાના અઢાર પંચો હતા. એકંદરે લોકો પ્રામાણિક અને અસરાફ હતા. અપરાધીઓને સૌમ્ય સજા થતી. ગુન્હા શોધી કહાડવા માટે દિવ્યનો ઉપયોગ થતો.

વેઠની પ્રથા હતી. પણ મજૂરીના દામ પૂરેપૂરાં આપવામાં આવતા. ”

રાજા ઉત્સવપ્રિય હતો. ઉત્સવને દિવસે તે મોતી અને સોના આંદીનાં પુલો દાનમાં આપતો. બ્રાહ્મણ અને શ્રમણને સરખો જ પુરસ્કાર મળતો. હરદ્વાર, પ્રયાગ, બનારસ વગેરે ઠેકાણે બ્રાહ્મણવિદ્યા કેળવાતી હતી જ્યારે નાલંદામાં બૌદ્ધશાસ્ત્રોનું અધ્યયન ચાલતું.

હર પાંચ વર્ષે રાજા એક મહોટો મેળો ભરતો. તેમાં ધાર્મિક ચર્ચાઓ ચાલતી અને તે દ્વારા અનેક ધર્મના પરસ્પર જ્ઞાનથી ધર્મસંહિષ્ણુતા ઢઢ થતી. રાજા એટલો બધો દાનશૂર હતો કે આ પાંચ વર્ષના મેળાને પ્રસંગે ખજાનામાં વધેલું બધું દ્રવ્ય એ દાનમાં આપી દેતો અને આ રીતે પોતાનું હર્ષવર્ધન એ નામ સાર્થક કરતો.

હર્ષ જેટલો રણશૂર અને દાનશૂર હતો તેટલો જ સાહિત્યરસિક પણ હતો. વિક્રમ અને લોચની પેઠે શ્રી હર્ષનું નામ પણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં અમર થયું છે. કવિ બાણભટ્ટ એના માનીતા મિત્ર તરીકે એના દરબારમાં જ રહેતો. દણ્ડી, સુમન્ધુ એ પણ હર્ષના જ વખતના પ્રખ્યાત કવિઓ છે. હર્ષ પોતે ત્રણ સુંદર નાટિકાઓના કર્તા તરીકે પ્રખ્યાત છે. બાણે પોતાના

આશ્રયદાતા શ્રી હર્ષનું એક અત્યંત મુંદર ચરિત્ર લખેલું છે. બાલુની કાદમ્બરી તે પ્રખ્યાત છે જ. દમ્ભીનું દશકુમારચરિત્ર અને મુળન્ધુની વાસવદત્તા એ પણ આદિત્યદેવમાં ઉચ્ચ સ્થાન લોગવે છે.

પ્રખ્યાત ચીની મુમાફર હુએનસાંગ હર્ષના જ નમયમાં હિંદુસ્તાનમાં ગાળ્યો હતો. તેના લખાણ ઉપરથી હર્ષના વળતની કેટલીએ હકીકત આપણને મળી છે.

પ્રકરણ ૩૧મું

હ્યુએનસાંગનો પ્રવાસ

(ઈ નં ૬૨૮ થી ૬૪૫)

ફાહિયાન પછી બસો વપે' બીજો એક પ્રખ્યાત ચીની સાધુ હિંદુસ્તાન આવી આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર અજવાળું પાડી ગયો છે. તે પગ ફાહિયાનના જેવી વૃત્તિથી જ પ્રેરાઈને અહીં આવવા નીકળ્યો હતા ચીનમાં જેટલા ધર્મગ્રંથો મળી શકે તેટલાનો તેણે અભ્યાસ કર્યો હતો. પણ ગ્રંથોની અપૂર્ણતાને લીધે ફાહિયાનની માફક તેને પણ અહિં જાતે જોઈને જ અભ્યાસ કરવાનો વિચાર થઈ આવ્યો. તે વખતે ચીનના બાદશાહે ફરમાન કરાડ્યું હતું કે કોઈ પણ માણસે પરદેશગમન કરવું નહિ. પણ ધર્મવીરના ઉત્સાહને બાદશાહનું ફરમાન શું રોકી શકે? તેણે ફરમાનનો અનાદર કરવાનું સાહસ કર્યું અને અનેક જોખમો ખેડીને છેવટે બધાં બાદશાહી થાણા વટાવી

ચીનની મરહટ પસાઁ કરી. કાશ્મીરની માફક રણ
ઓળગવાને બહલે તેણે કંટાતો ગ્રસો લીધો. ઉતરાતે
માર્ગે ઇસ્મીદ કુલ મરોવર, તરકંદ, મમરકંદ, બમ
અને કાણુલ વટાવી તે ઇ. મ. ૬૩૦મા ગાધાઁ
મા આવ્યો. પોતાને ગામથી અહીં મુખીની
ત્રણ હજાર માઇલની મુસાફરી તેણે લગભગ એક
વર્ષમાં કરી. ચોમાસુ અહીં જ ગાળી પછી તે કાશ્મીર
ગયો. ત્યાં કનિષ્ઠના મમયના આધેલા મજ્જાબધ
મઠોમાં તે ક્યો ત્યાં ધર્મશ્રદ્ધો તથા તે ઉપરના
ભાષ્યોની ધણી નકલો તેને મળી. તે ઉતારી દેવામાં
તેણે બે વર્ષ ગાળ્યા.

ઇ. સ. ૬૩૩ની ગરૂઆતમા તે પૂર્વ તરફ
તથાગતના સંસર્ગથી પવિત્ર થયેલી ભૂમિ નિહાળવા
આવ્યો. જ્યાં જતો ત્યાં આ ધર્મશાસ્ત્રવિશારદ નાધુને
સારો સત્કાર મળતો. એમ કહ્યો કરતો તે શ્રીહર્ષની
રાજધાની કનોજમા આવ્યો. શ્રી હર્ષ માથે તેનો
પરિગ્રય આગળ ઉપર થવાનો હતો આ વખતે તો
ગ્રાહા જ મહિના કનોજમાં રહી તે આગળ આવ્યો.

તેણે સાતમા એકાદશી દેશની ત્રિતિનું બહુ
ચિત્ર આપ્યું છે. “લોકો સાદા, સ્વચ્છ
ચેક હતા. લેવઠદેવડના વ્યવહારમાં નિષ્કપટ

અને ન્યાય તોળવામાં બહુ વિવેકવાળા હતા. આ લોક કરતાં પરલોકનો ભય વધારે રાખીને વર્તતા. આપેલું વચન તેઓ હમેશાં પાળતા. રાજ્યવ્યવહારમાં ચરણતા તથા લોકોમાં નમ્રતા અને મીઠાશ જોવામાં આવતી. ગુન્ડા ઓછા બનતા. પૂરી તપાસ કરી ગુન્ડેગારને સજા કરવામાં આવતી. કોઈને દેહાતદ્વંદ્વે તો થતો જ નહિ. ગુન્ડા કબૂલ કરાવવા માટે આરોપી ઉપર બળાત્કાર કરવામાં આવતો નહિ. રાજાની જમીનના ચાર વિભાગ પાઠી નાંખવામાં આવતા. એક વિભાગની ઉપજમાંથી દરબારી ખર્ચ ચાલતું. બીજા વિભાગની ઉપજમાંથી રાજ્યના મંત્રી તથા અમલદારોના પગાર ચૂકવવામાં આવતા. ત્રીજાની ઉપજમાંથી ગુણીલોકોનો પુરસ્કાર કરવામાં આવતો. ચોથાની ઉપજમાંથી સાધુસંતોનું પોષણ કરવામાં આવતું. આમ લોકો ઉપર કરનો બોલો હળવો હતો. જે લોકો દરબારી જમીન ખેડે તેમને પોતાની ઉપજનો છઠ્ઠો ભાગ વિદ્યોદી તરીકે આપવો પડતો. જાહેર કામ માટે જરૂર પડે ત્યારે વેઠ કરાવવામાં આવતી પણ મજૂરોને પોતાની મજૂરીના પૂરા દામ મળતા”.

લશ્કર સંબંધી પણ હ્યુએનસાંગે કેટલીક ચરમ વિગતો આપી છે. “લશ્કર સરહદનું રક્ષણ કરતું અગર તોફાન લાગે તો શમાવી દેતું. મહેલની

આશ્વપાસ રાત્રે લશ્કરી પહેરો રહેતો. લશ્કરમાં સિપાહીઓની જરૂર પ્રમાણે ભરતી કરવામાં આવતી. તેમને પગાર આપવામાં આવતો અને પગારની રકમ તહેર કર્યા પછી જેને લશ્કરમાં દાખલ થવું હોય તેને દાખલ કરતા. એટલે લશ્કર ફરજિયાત રીતે નહિ પણ મરજિયાત ઉભું કરવામાં આવતું. ” આનો અર્થ એ થયો કે ક્ષત્રિય લશ્કરમાં દાખલ થવાને રાજ્યના કાયદાથી અધાયકો ન હોતો. જોકે ધર્મ-શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો તે તેની ફરજ જ ગણાતી. હુએન-માંગે રાજાઓ વિષે કહ્યું છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, ચારે કોમના રાજાઓ જોવામાં આવતા જોકે અલિપેક થયા પછી તે ક્ષત્રધર્મનું પાલન કરતો.

એકંદરે જોતાં શાહિયાને હિંદુસ્તાનનું જે ચિત્ર આપ્યું છે તે કરતા આ ચિત્ર ખુબુ ઓછી બાબતમાં જુદું પડે છે. પણ શાહિયાન તો બૌદ્ધ ધર્મને લગતાં બાબત સિવાય બીજા તરફ ધ્યાન જ આપતો નહિ, ત્યારે હુએનમાંગે મળે તેટલી માહિતી મેળવવા પ્રયત્ન કરેલો છે. તે જણાવે છે, જે કે રાજા હર્ષ બૌદ્ધોને આશ્રય આપતો, છતાં બૌદ્ધોના હાથમાં રાજસત્તા અથવા ધર્મસત્તાનો ઈબ્બરો હતો એમ ન જ દેહેવાય. શ્રી હર્ષનો સુખ્ય માંડલિક કામરૂપનો રાજા બ્રાહ્મણ

હતો. ગાંધારમાં થોડા જોડ રાજાઓ રહ્યા હતા, પણ હિંદુસ્તાનમાં તો જોડ ધર્મને લગતાં એક વખતે જાણીજાણી લોગવતાં ચહેરો અત્યારે ઉજડ થઈ ગયાં હતાં. અશોકનું પાટલીપુત્ર લગલગ ખંડેર દશામાં હતું ગયામાં આઝી વસ્તી ન હતી. શ્રી હર્ષના ભાઈનું ખુન કરનાર દુષ્ટ રાજા ચચાંકે મહાન બોધિ-વૃક્ષ ઉખેડી નાંખ્યું હતું. અને પાટલીપુત્રના રાજાએ તે ફરી રાખી તેના સંરક્ષક મ.ટે તેની અ.સ.સ દિવાલ બંધાવી હતી.

દેશમાં સુંદર બંદોબસ્ત હોવાનું હુએનસાંગ લખે છે, છતાં ફક્ત લોકોના હુમલાની બંદોબસ્ત ઉપર ઠાંધક અસર થયેલી તો જણાય છે. હુએનસાંગને હિંદુસ્તાનમાં લૂંટારાનો ત્રાસ થોડોઘણો વેઠવો પડેલો છે, ત્યારે કાઢિયાન તો કહે છે કે રસ્તા બિલકુલ સલામત હતા. એક પ્રસંગે તો હુએનસાંગનો જીવ પણ જોખમમાં આવી ગયો હતો. કનોજથી બનારસ ગંગા નદીમાં વહાણમાં બેસીને જતા બંને કિનારે આસોપાલવના આડવાળા એક વનમાંથી તેમને પસાર થવાનું હતું. આઠીમાથી ચાચીઆઓએ આવીને આખું વહાણ લૂંટી લીધું અને હુએનસાંગ તથા તેના સાથીઓને પકડ્યા, હુએનસાંગનો સુંદર ચહેરો અને સુગંધિત શરીર જોઈને પેલા ચાચીઆઓએ ધાર્યું કે

‘હુંગાંભાતાને લોગ ધરાવવા’ માટે આ લાયક પુરુષ
 છે. લૂંટારાઓ હુએનસાંગને ‘હોમની’ વેદી આગળ
 ‘પકલીને લઈ ગયા. પોતાને મારી નાંખે તે પહેલાં
 ‘પ્રાર્થના’ કરી લેવા માટે હુએનસાંગે વખત માંગ્યો.
 ‘પછી તેણે ભવિષ્યમાં ધનારા મૈત્રેય બુદ્ધની પ્રાર્થના
 કરી કે પોતાનો જન્મ તુષિત સ્વર્ગમાં થાય અને
 પોતાને યોગશાસ્ત્ર શીખવાની હોંસ હતી તે સગવાન
 મૈત્રેયને મુખે જ શીખવાનું મળે. તેણે આ લૂંટારાઓના
 ઉદ્ધાર માટે પણ પ્રાર્થના કરી. તે પ્રાર્થના કરતો હતો
 એટલામાં તો પૂજનો ભારે વરસાદ થયો. પેલા લૂંટારા
 એટલા ખી ગયા કે હુએનસાંગને ‘કોઈ દેવ ધારી
 તેને પગે પહી તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. હુએનસાંગ
 આખા ઉઘાડી બોલ્યો ‘-ઓ, -હું’ તેયાર છું’
 એટલામાં તો આ દેખાવ જોઈ તેને પણ નવાઈ લાગી.
 ‘પછી તેણે પેલા લૂંટારાઓને ઉપદેશ કર્યો અને
 ‘તેમનો ધંધો છોડાવ્યો.

તે સમયની કેળવણીની પદ્ધતિ વિષે હુએનસાંગે
 ઘણું લખ્યું છે. ‘પ્રાદાણ’ અને ‘બૌદ્ધ ઉપદેશકો’ પોત-
 ‘પોતાની’ ફરજ બજાવવામાં એક ખીલની હરીફાઈ
 કરતા. આખા સમાજની કેળવણી માટે ચોક્કસ
 ‘પદ્ધતિ’ નિર્મોણ થયેલી હતી. ‘મૂળાક્ષરનું’ જ્ઞાન
 બાળકને ચેર જ આપવામાં આવતું. સાત વર્ષની

ઉમરથી બાળક પોતાના ગુરુ સાથે તેના મઠ અથવા આશ્રમમાં રહેતો. ત્યાં એને પાંચ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. શબ્દ (વ્યાકરણ અને સાહિત્ય), શિલ્પ (હુન્નર-ઉદ્યોગ), ચિકિત્સા (વૈદ્યક), ' હેતુ (ન્યાય શાસ્ત્ર) અને અધ્યાત્મ વિદ્યા (ધર્મ તથા તત્ત્વ-જ્ઞાન). આટલું તે ત્રીસ વર્ષની ઉમરે શીખી રહેતો. આટલું શીખી રહે એટલે તેનું આંરિત્ર ઘડાયલું અને જ્ઞાન પાકું થયેલું મનાતું. ગુરુને ત્યાં બધી કામના વિદ્યાર્થી શીખવા જતા. ગરીબ જતા તેમ તવંગર પણ જતા. કેટલાક શ્રીમંતો તો આખું જીવન અધ્યયનમાં ગાળતા. કેટલાક દુનિયાની જાંલણોથી અળગા રહી, માફક જીવન ગાળીને વિદ્યાભ્યાસમાં રત રહેતા. બધું શિક્ષણ સુખપાઠથી અપાતું. ખૌદ તથા બ્રાહ્મણ શિક્ષકોની ખંતનાં હુએનસાંગે બહુ જ વખાણ કર્યો છે. જે શીખવવાનું હોય તેનો શિક્ષક પ્રથમ અર્થ સમજાવતા પછી તેની વિગતોનું પૃથક્કરણ કરી તેના એકેએક મુદ્દા ઉપર વિવેચન કરતા. વિદ્યાર્થીને પોતાને મહેનત કરવાને તેઓ ઉત્તેજિત કરતા અને તેને ધીમે ધીમે આગળ ચલાવતા. કેઈ વિદ્યાર્થી આગસ કરી છટકી જવા માગે તેના ઉપર પણ તનતોડ મહેનત કરતા અને વિદ્યાર્થીને બરાબર

આવડે નહિ ત્યાં સુધી કંટાળ્યા વિના તેને શીખવવા મંડ્યા રહેતા.

પરિત્રાજક ભિક્ષુઓ અને સાધુઓનાં પણ હુએનસાંગ ખૂબ વખાણુ કરે છે. તેઓ પ્રાચીન વિદ્યાઓમાં નિષ્ણાત અને સતત પ્રવાસથી મેળવેલા જ્ઞાન વડે સંસ્કૃત હતા. કેટલાક તો શ્રીમંત કુળના માણસો. પંથુ ગરીબીનું મત લઈ આવું જીવન ગાળતા. તેઓ સત્યશોધનમાં ઈજ્જત માનતા, ગરીબ રહેવામાં મેઈજ્જતી ન હતા ગણતા. જ્યાં કાંઈ નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તક હોય અથવા પોતાનું જ્ઞાન બીજાના લાભને માટે વાપરવાનું હોય ત્યાં તેઓ ચાકને જરાયે ગણતા નહિ. વિદ્વાનોને બહુ જ માન મળતું. અને રાજાના માનઅકરામ તેમને પોતાના જ્ઞાનભાગેથી ચલિત કરી શકતા નહિ. આ સાધુ પંડિતોની અમર હિંદુસ્તાન બહાર પણ ફેલાઈ હતી, કારણ રાજ્ય કે જાતિના ભેદ તેમના કાર્યમાં આવડે આવડી શકતા નહિ.

વિદ્વાનો પોતાની વિદ્યા તાજી ગાખવા માટે તથા સિદ્ધાન્તોના નિર્ણય માટે અંદર અંદર પણ ચર્ચાઓ કરતા. આવી ચર્ચાપરિષદો માટે ખાસ નિયમો બંધાઈ ગયેલા હતા. જે પંડિત પોતાની સંસ્કારી ભાષા, ઉંડા સંશોધન, ગંભીર ચિંતન તથા પ્રખર

તકથી આખી સલા ઉપર પોતાની છાપ પાડતો તેને શણગારેલા હાથી ઉપર બેસાડી પરિવહમાંથી તેના મઠના દ્વાર સુધી સરઘસમાં લઈ જવામાં આવતો. તેથી ઉલટું જે વિવાહ કરતાં ગુસ્સે થઈ જાય, અશિષ્ટભાષા વાપરે, વિતાંડાવાદ કરે તેનું અપમાન કરવામાં આવતું.

વિહારોનું વાતાવરણ ખુબ જ શુદ્ધ અને ઉચ્ચ જોવામાં આવતું. ત્યાંના નિયમોનું પાલન બધા કઠકાઈથી કરતા. મોજમજા તો સંસારીઓ માણે, સાધુએ તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ એક જ લક્ષ્ય રાખવું એમ ગણાતું. કોઈ સાધુ વિહારનો નિયમ તોડે તો તેને જાહેરમાં ઠપકો મળતો. રહેજસાજ દોષ થયો હોય તો તેની પાસે અમુક વખત સુધી મૌન પળાવવામાં આવતું પણ ગંભીર દોષ હોય તો તેને કહાડી મૂકવામાં આવતો.

હુએનસાંગે જે જે વિહારોનાં વર્ણન કર્યા છે તે મુખ્યત્વે બૌદ્ધ છે. પણ તે સમયનાં તે સાચાં વિદ્યાપીઠો હતાં. તેમાં દાખલ કરવામાં ધર્મવિધર્મનો આધ ગણવામાં આવતો નહિ. એક જ વિહારમાં હિનયાન અને મહાયાન બન્ને સંપ્રદાયના સાધુઓ રહી શકતા. પ્રાદ્યભૂત અને બૈનો પણ બૌદ્ધ દર્શનોના વિદ્યાર્થીઓ માટે ત્યાં આવી શકતા. વળી પ્રાદ્યભૂ

અને જૈન દર્શનોનું જ્ઞાન પણ ત્યાં આપવામાં આવતું. કેટલાક વિહારો ખાસ અમુક વિદ્યા માટે પ્રસિદ્ધ હતા. તદ્વશિલા વૈદ્યકને માટે અને ઉત્તરચિની જ્યોતિષને માટે પ્રસિદ્ધ હતાં. જનારસ સનાતની ગ્રાહણવિદ્યાનું જખરું મથક હતું અને નાલંદા મહાયાન બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો મોટો કિલ્લો હતો. હુએનસાંગ નાલંદામાં કેટલાંક વર્ષ ત્યાંના આચાર્ય શીલભદ્ર પાસે યોગ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા રહ્યો હતો. તેમાં રહેતા સાધુઓનો દરજ્જો જેટલા ગ્રંથોનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હોય તે ઉપરથી ગણાતો. નાલંદાના વિહારમાં બધા મળીને દશ હજાર સાધુઓ રહેતા. તેમાં એક હજાર સૂત્ર અને શાસ્ત્ર ઉપરના દશ દશ ગ્રંથમાં નિષ્ણાત ગણાતા. પાંચસો ત્રીસ ગ્રંથોમાં પ્રવીણ હતા. દશ જેમાં હુએનસાંગ પણ ગણાતો તે પચાસ ગ્રંથોમાં સ્નાતક થયેલા હતા. અને આચાર્ય શીલભદ્રને તો ધર્મશાસ્ત્ર ઉપરનો કોઈપણ ગ્રંથ અવગત ન હોય તેમ ન હતું. નાલંદાના વિદ્યાર્થીઓમાં દેશદેશાન્તરથી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ માટે આવતા.

આ વિહાર વિષે હુએનસાંગ કહે છે કે અમલ તો ત્યાં એક આંખાવાહીઈ હતું. તેના ધનવાન માલીક પાસેથી પાંચસો બૌદ્ધ વેપારીઓએ તે ખરીદી લઈ લગવાન શુદ્ધને અર્પણ કર્યું હતું. તથાગત પોતે ત્યાં

ત્રણ મહિના ઉપદેશ કરતા રહ્યા હતા. ત્યાર પછી પાંચ પેઢી સુધી, રાજાઓએ તેના મકાનોમાં તથા જમીનમાં વૃદ્ધિ કરી હતી અને સાતમ સૈકામાં આખા હિંદુસ્તાનમાં તે મ્હોટામાં મ્હોટો અને સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ વિહાર હતો.

પ્રાતઃસંધ્યાના ધુમસમાં મળી જતાં તેનાં ઉંચા શિખરોનું, તથા સૂર્યોસ્તની શોભા જ્યાંથી નીહાળી શકાય અને, જ્યાંથી નિર્મળ ચંદ્રિકાના સૌંદર્યમાં ધ્યાનમગ્ન થઈ જવાય એવાં છળંઓનું વર્ણન કરતાં હુએન-સાંગને ઉમળકા ઉભરાતા હોય એવું જણાય છે. સંખ્યાબંધ સ્તંભોવાળા લવ્ય ખંડોમાં કેાતરકામ અને ચિત્રકામ બહુ ઉંચા પ્રકારનું હતું. વિહારના બગીચાના આંખાવાહીઆમાં શીળી છાયા મળતી કનક વૃક્ષોનાં તાળં લાલ કુક્ષોનાં તોરણ તથા પાણીના કુવારા અને સર્પાકારે બેઠતાં ઝરણા અને તેની અંદરનાં કમળ એવું તો તેણે ક્યાંય બોધું ન હતું. હિંદુસ્તાનમાં વિહારો તો હજારો હતા પણ નાસંદાની લવ્યતા, શોભા અને શિદ્ધપચાતુરીથી તો આડોઆંક વળી જાય.

આ વિહારમાં બધા મળીને એક સો ચારઠા વ્યાખ્યાન માટે હતા. વિહારના નિર્વોદ માટે ચોખ્ખા, દૂધ અને ઘી આસપાસનાં ગામઠાં તરફથી પૂરું પડતું.

નાલંદાથી હુએનસાંગ દક્ષિણ તરફ પ્રવાસ કરવા ગયો. દક્ષિણમાં તે અમરાવતી સુધી ગયેલો જણાય છે. ત્યાંથી વાયવ્ય તરફ નાશિક જ્યાં મહારાષ્ટ્રી રાજા બીન્ન પુલકેશીએ રાજધાની કરી હતી ત્યાં ગયો હતો. મહારાષ્ટ્રીઓ વિષે હુએનસાંગ લખે છે:

“આ લોકો કદાવર અને સ્વભાવે માની હોય છે. કોઈએ એમનું ભદ્રું કર્યું હોય તો એ તેઓ બૂલતા નથી. પણ જો કોઈ તેમની વિરુદ્ધ થાય તો તેમના સપાટામાંથી તે બચવા ન પામે. કોઈ તેમનું અપમાન કરે તો તે ધોઈ નાંખવા તેઓ પોતાની જાતની પરવા ન કરે. શરણાગતની બહારે તેઓ જીવને જોખમમાં નાંખી ધાય છે. કોઈએ તેમનું બૂઝું કર્યું હોય તો તેનો બદલો લેતાં પહેલાં તેને ચેતવણી આપવાનું તેઓ ચૂકતા નથી, શત્રુને સાવધાન કર્યા પછી જ એની સામે તેઓ પોતાનો ભાલો ઉઠાવે છે. લઠાઈમાં દુરમન નાસે તો તેઓ પૂંઠ પકડે છે, પણ જો શરણુ આવે તેને અભયદાન આપે છે. લઠાઈમાં જો કોઈ સેનાપતિ હાર ખાઈ આવે તો તેને સાડી પહેરાવે. એટલે આણું અપમાન વેઠવા કરતાં સેનાપતિઓ યુદ્ધમાં ખપી જવાનું પસંદ કરતા. ”

નાશિકથી ભરૂચ અને ત્યાંથી કાઠીઆવાઠમાં થઈ આપણો પ્રવાસી સિધ્ધ ગયો. ત્યાંથી ફરી નાલંદાના

વિહારમાં પહોંચ્યો. હવે હુએનસાંગને જાણવાનું તથા શીખવાનું બધું મળી ગયું હતું એટલે તેનું મન સ્વદેશ તરફ વળ્યું. એટલામાં કામરૂપ (આસામ)ના રાજા કુમાર તરફથી પોતાના રાજ્યમાં આવવાનું તેને નિમંત્રણ મળ્યું. કુમાર જો કે પ્રાદાણ હતો પરંતુ ઉદાર પ્રાદાણની રીત પ્રમાણે તે તમામ વિદ્વાનોનું સન્માન કરતો. પહેલાં તો નાલંદાના સાધુઓનો હુએનસાંગને મોકલવાનો ઇરાદો ન હતો પણ કુમાર તરફથી ખૂબ આગ્રહપૂર્વક કાગળો આવવા માઠ્યા એટલે શીલભદ્રે જ જવાની સંમતિ આપી. હુએનસાંગનો કામરૂપના હરખારમાં ભારે સત્કાર થયો.

કુમારને ત્યાં હુએનસાંગ એક મહિનો રહ્યો હશે ત્યાં તો શ્રી હર્ષને થયું કે મેં આટલાં આમંત્રણ આપ્યાં હતાં, છતાં હુએનસાંગ મારે ત્યાં ન આવ્યો તે કુમારને ત્યાં કેમ રહે ? તેણે કુમારને સંદર્શો કહાલ્યો. કુમારે કહ્યું કે મારું માથું માર્ગો, પણ હુએનસાંગને તો હું રજા નહિ આપું. હવે જઈ જવાળ મોકલ્યો કે ‘વારૂ, ત્યારે તમારું માથું મોકલો’. કુમાર નચ્યો. પોતાના અતિથિને લઈ હાથી ઉપર બેસી તે બાતે કનોજ આવ્યો. કનોજમાં હુએનસાંગનો બાદશાહી કાઠથી સત્કાર થયો અને

શ્રી હર્ષના દરબારમાં હુએનસાંગે કેટલોક સમય ગાળ્યો.

હુએનસાંગ હર્ષના ચરિત્રનું તથા રાજ તરીકેના તેના કામનું બહુ સુંદર વર્ણન કરે છે. તે લખે છે: “શ્રી હર્ષ રાજકાર્યમાં અવિશ્રાન્ત શ્રમ લેતો. ચોમાસાના ચાર મહિના બાદ કરી બાકીનું આખું વર્ષ રાજ્યનો બંદોબસ્ત બરોબર ચાલે કે કેમ તે જોવા ફરતો. અશોકની માફક તેણે/પણુ જીવહિંસાનો પ્રતિબંધ કયો હતો. હજારો વિહારો તથા સ્તૂપો ધર્મશાળાઓ તથા બીજાં લોકાયોગી મકાનો બંધાવ્યાં હતાં. સર્વ સંપ્રદાયના સાધુઓને દાન આપવામાં તેનો હાથ છુટો હતો. દરબારી રસોડે દરરોજ એક હજાર ખોદ સાધુએ અને પાંચસો બ્રાહ્મણો જમતા.

શ્રી હર્ષની બહેન રાજ્યશ્રી ધર્મની ચર્ચામાં બહુ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતી. અને હુએનસાંગને પોતાના દરબારમાં આગ્રહપૂર્વક રાખવાનું એક કારણ; એ પણ હતું કે રાજ્યશ્રીના દિવસો તેના સત્સંગમાં આનંદમાં જાય.

હુએનસાંગના આવ્યા પછી શ્રી હર્ષે શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે એક મહોટી પરિષદ બોલાવી. આ પરિષદમાં

રાજાએ પોતે તથા તેના દરબારના તમામ સામંતોએ ભાગ લીધો હતો. અઢાર માંઠલિક રાજાઓ પણ આવ્યા હતા. બે હજાર ગ્રાહ્ય તથા જૈન પંઠિતોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો. અને હીનયાન તથા મહાયાન સંપ્રદાયના થઈ ચાર હજાર ગૌદ સાધુઓ આવ્યા હતા. એકલા નાલંદાના વિહારમાંથી જ એક હજાર સાધુઓ તો આવ્યા હતા. કેટલાક ધર્મોદ્યક્ષોતો હાથી ઉપર અથવા પાલખી ઓમાં બેસીને આવતા. સભામાં શુદ્ધ ભગવાનની એક મોટી સુવર્ણ પ્રતિમા પધરાવવામાં આવી હતી. રાજાએ તેની પૂજા કરી. પછી હુએનસાંગે પોતાના સિદ્ધાન્તોનું છટાદાર ભાષામાં પ્રતિપાદન કર્યું, અને અંતે તે વખતની પરિવેદોની રીત પ્રમાણે કહ્યું કે મારા કહેવામાંથી કોઈ એક પણ તર્કદોષ કહાડી આપે અથવા એક પણ સિદ્ધાન્તનું ખંઠન કરે તો હું તેને મારું માથું આપવા તૈયાર છું. કોઈએ આ બીકું ઝઠપવા હીમત ધરી નહિ. એટલામાં પરિવેદના શામિયાનામાં અકસ્માત્ આગ લાગવાથી આ સમારંભનો એકાએક અંત આવ્યો.

શ્રી હર્ષ દર પાંચ વર્ષે રાજલંઠારમાં વધેલાં નાણાં દાનમાં આપી દેવાનો પ્રયાગરાજમાં મેળો ભરતો. તેવા એક મેળામાં હુએનસાંગ હાજર હતો.

આતુ' પણ તેણે વર્ણન કર્યું છે. મેળાના પહેલા ત્રણ દિવસ ત્રિમૂર્તિની પૂજામાં ગયા. ચોથે દિવસે ખળનાતુ' રાજ્યે દાન કરી નાંખ્યું. ગ્રાહણો, અમણો, જૈન જતિઓ તથા ણીજા તમામ અપ્રદાયના સાધુઓને લોજન અને ભારે દક્ષિણાઓ દિવસો સુધી મળ્યાં. ખખને, ખલાસ થયો એટલે હવે પોતાના અંગ ઉપરના હાગીના ઉતારી આપ્યા. પછી રાજ્યશ્રી પાસેથી ફાટાંતૂટાં કપડાં માગી લઈ તે ધારણ કર્યાં.

મહોત્સવ પૂરો થયો એટલે અઢાર માંઠલિક રાજ્યોએ, હરબારી પોશાક અને જવાહીર જેમને દાનમાં મળ્યું હતું તેમની પાસેથી તે ખરીદી લઈ, ફરી શ્રી હવે ફરી તે ખરી તે પણ દાનમાં આપી દીધું.

હવે હુએનસાંગે જવાની રજા માગી. શ્રી હવે તથા મહામંદલેશ્વર કુમારે હિંદુસ્તાનમાં રહેવા તેને બહુ વીનવ્યો પણ તેને તો સ્વદેશમાં ધર્મનો પ્રચાર કરવો હતો, તેમાંથી તેને વિમુખ કરી શકાય એમ ન હતું. હવે તેને બહુ કીમતી લેટો આપવા માંડી, પણ પ્રવાસમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી કેટલીક વસ્તુઓ મિવાય બીજું કશું તેણે લીધું નહિ. સરહદ

સુધી શ્રી હર્ષે પોતાના સવારો તેને વળાવા મોકલ્યા
 આ વખતે હુએનસાગ ચારકદ્ધ અને પોતાના વાળે
 રસ્તે પાછો વળ્યો રસ્તામા તેને કેટલીક મુશ્કેલીઓ
 નહી કેટલાક ગ્રન્થો ખોવાયા. ઇત્યા તેની પામે જે ગ્રંથ
 તેનું મૂલ્ય આક્રી શકાય તેમ ન હતું. અવશેષોથી
 ભરેલી પેટીઓ, સોના, રૂપા અદન તથા સગેમરમરની
 અસખ્ય મૂર્તિઓ અને દષ્ટ હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની
 નકલો એટલું તેની માથે છેક ચીન પહોંચ્યું ચીનના
 બાદશાહનો કાયદો તોડનાર આટલા ખૂબના માથે,
 આટલી કીર્તિ રળીને ચીનમા આવે તેને બાદશાહ
 કેમ રોકી શકે ? મગહદથી કે રાજધાનીના શહેર
 સુધી હુએનમાગનો પ્રવાસ એ એક મેટા બાદશાહી
 સરઘસના જેવો થઈ રહ્યો સોળ વર્ષ સુધી તેણે
 પ્રવાસ કર્યો હતો કેટલીએ વિદ્યાઓ ભણી આપ્યો
 હતો કેટલીએ ભટ બનાવ્યો વેડી હતી અને ભગવાનના
 જન્મસ્થાન તથા બોધિવૃક્ષના તે દર્શન કરી આપ્યો
 હતો એટલે સ્વદેશમા તેના આદરસત્કાર અને માન
 અકગમની હદ ન રહી પણ આ સાધુએ આ પ્રવાસ
 કાઈ માનઅકગમ માટે ન હોય કર્યો ગજદરબારની
 ધમાલથી નિવૃત્તિ થઈ તે તો પોતાના મહંમા ભગઈ
 ગયો જે પોતાની પાસે શીખવાની ઇચ્છાથી આવે
 તેને પોતાનું શીખી આવેલું શીખવાડે અને આથે

લાવેલા અન્યોનો અનુવાદ કરે. તેને ચીન પાછો ફર્યાને દશ વર્ષ થઈ ગયાં ત્યાર પછી મહાબોધિ મંદિરના કેટલાક કિંદી સાધુઓ તેને મળવા ચીન સુધી પ્રવાસની મુસ્ફેલીઓ વેઠી ગયા હતા તે એક નોંધવા જેવી બાબત છે.

‘હ્યુએનઝાંગ ઇ. સ. ૬૪૫માં ચીન પાછો ફર્યો અને ત્યાર પછી તે ૧૯ વર્ષ જીવ્યો. તે હરમ્યાન તેણે ૭૪ અન્યોના અનુવાદ કર્યા અને કેટલાંએ સૂત્રો તથા ચિત્રોની નકલો કરી. ઇ. સ. ૬૬૪માં પાસઠ વર્ષની ઉંમરે આ મહાત્મા તુપિત સ્વર્ગમાં પુનર્જન્મ પામવાની પ્રાર્થના કરતો કરતો અને મગવાન મૈત્રેયના શુભ ગાતો ગાતો શાન્તિથી આ દુનિયાને છોડી ગયો.

પ્રકરણ ૩રમું

આપણો અમર વારસો

સાહિત્ય, સંગીત અને કળા ત્રણેમાં તે તે દેશની સંસ્કારિતા દેખાઈ આવે છે. દરેક જાતિના આદર્શો અને મહત્વાકાંક્ષા શા છે તે પણ આપણે સાહિત્યમાં સૌથી વધારે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકીએ છીએ. કોઈ દેશનો આખો ઇતિહાસ હાથપાય થઈ ગયો હોય અને ફક્ત તેનું સાહિત્ય, સંગીત અને કળાજ રહેલા હોય તથા તેના વિકાસનો સ્થૂળ ટાળકમ જડી આવે તોપણ તે દેશનો ઇતિહાસ મંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ પૂરેપૂરો મળી આવે. સાહિત્યમાં જાતીય વિચાર અને આકાંક્ષાઓ પ્રકટ થાય; સંગીતમાં લોકહૃદયની ઊંડી, હૃદય અને કોમળ ભાવનાઓની છાંય દેખાય; જ્યારે સ્થાપત્ય, શિલ્પાદિ કળાઓમાં ભૌતિક જ્ઞાનનો સંબંધ હોવાથી તે કળામાં, અમુક જાતિ કેટલી સુધરેલી હતી, તેની યોજના-શક્તિ કેટલે સુધી જઈ શકતી હતી, સુખ, સગવડ અને ઉચ્ચ અભિરચિ વિશે તે જાતિની દૃષ્ટના દર્ઢ જાતની હતી એ બધું મળી આવે. એટલા માટે કોઈ પણ પ્રાચીન

ઇતિહાસમા સાહિત્ય, સંગીત અને કળાનું સ્વરૂપ તથા ગ્રંથિતિ કેવી હતી એ આવડું જોઇએ. મદ્રાસમાં આ ત્રણે દિશામાં હિંદુસ્તાને અસાધારણ પ્રગતિ કરી છે. હિંદુસ્તાનનું આપત્ય તથા સાહિત્ય જોઇ, બૂના કાગળના તેમજ હાલના પરદેશના સંસ્કારી પુસ્તકો મુખ્ય ચર્ચાગ્રેષ્ઠ છે હજારો વર્ષ પારતંત્ર્યના જે ભાતિ મહેતી છે તેને માથે અસંકૃત અને નાદાનપણાનો દોષ લાગવાનો જ. એવી દશામાં પોતાની પગપરાગન સંસ્કારિતા સિદ્ધ કરવાનો અને મહત્વાકાંક્ષા ભર્યું કરવાનો પ્રેરક ઉપાય, તે ભાતિનું સાહિત્ય, મંગીત, કળા અને આપત્ય, એનું યાન ફેલાવવું એ જ છે એટલા માટે ઇતિહાસમા આ વિષયને જોડી મહત્ત્વ આપીએ તેટલું આજી આજ સુધી એ વિષયની આપણે એટલી મધી ઉપેક્ષા કરી છે કે તેમા એકાએક ઉડાણમાં ઉતરવું આવડા નહાના પુસ્તકમાં યોગ્ય ન ગણાય. છતાં હર્ષના કાગળ સુધી આ બધી દિશામાં હિંદુસ્તાન કેટલું વધુ હતું તેના ઉલ્લેખ કરી જઈશું.

દુનિયામાં સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય તે આપણા વેદ વેદ માથે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, આદિ, ભાગ્યશાસ્ત્ર જ્યોતિષ અને વેદશાસ્ત્ર એવા છ વાસ્તે હતા આ ઉપરથી જ તે વખતના આર્યોની સંસ્કારિતા માન્ય પડે છે. એકસાથે અને ઝીણવટ એ સંસ્કારિતાનું મુખ્ય અંગ છે તે આ વેદાંગોમાં પૂરેપૂરાં દેખાય છે. વેદકાળની સમાજરચના પણ સુધરેલી હતી. યજુર્વેદ અંગે મણિવંશીનું મુદ્રમ યજુ હતું.

શત્રુઓ સામે લડવામાં અને ગદન અરણ્યોમાં પ્રવેશ કરવામાં આર્થ શેરો જોડવા શરૂ હતા તેટલા જ વિચારક્ષેત્રમાં અને દૃષ્ટનાક્ષેત્રમાં ગમે તેટલા ઉડાણમાં પ્રવેશ કરવાની બહાદુરી તેમનામાં હતી. ખાસ કરીને માનમશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર એ તેમનો પ્રિય વિષય હતો. અને તે જ દિશામાં તેમણે ઉન્નતિ વધારે કરી. યદ સાથે જે ચર્ચા ચાલતી તેને અમે બ્રાહ્મણ ગ્રંથો રચાયા. આ બ્રાહ્મણો અને ઉપનિષદોનું વણન એકવાર આવી ગયું છે. આમાંથી જ તર્કબદ્ધ સૂત્રો અને દર્શનશાસ્ત્રો ઉદ્ભવ્યા છે.

વેદોની બાબતે નેજસ્વી પણ ગૂઢ છે. વેદમાં ઋષિ કોઈ વિચારને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને હતેબદ્ધ હોય એમ લાગતું નથી. સ્વાભાવિક રીતે જેમ મૂળ્યું અને જેમ રુચ્યું તેમ મુકી દીધેલું છે. અને તેથી જ તેમાં સ્વાભાવિક કાવ્ય ઓતપ્રોત છે. ઉપનિષદોની બાબતે મહેશ્વી અને સ્પષ્ટ છે. ઉપનિષદોનું વિવેચન કોઈ વર્ગમાં આવતા વિવેચન જેવું વિશદ અને સુદૃઢ છે. સૂત્રોમાં અંત દર્શનોમાં તર્કની અમર પુરેપુરી જાણ છે.

ત્યાર પછીનું સાહિત્ય કયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. સૂત્રોમાંથી જ સ્મૃતિઓ તૈયાર થઈ છે સ્મૃતિઓમાં સમાજરચના અને દરેક વર્ણના જીવન અને કર્તવ્યની હકીકત બદ્ધ વિગતવાર આપણી છે. સમાજને વિચાર દગ્વાની કરી તકલીફ ન પડે અને જનતા સુધી સમાજમાં એકતા રહે એવી રીતે માણસે કેવી રીતે વર્તવું એની વિચિત્રતા તેમાં છે.

ઉપર રજૂકેલ સાહિત્ય વિચિત્ર વર્ગને માટે જ હતું જે ધ્યેયથી આર્થ સંસ્કૃતિ આમ વર્ગમાં પહોંચી તે તેર ઇતિહાસ અને પુરાણ જ છે જે કામ આચાર્યો અને સ્મૃતિ માટે અગ્રહ હતું તે આ ઇતિહાસપુરાણોએ સહેજાધથી અને સગીત રીતે મ્યું છે ઇતિહાસપુરાણોની મન્ન બાપા એજ રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત બાપા ગણાય તે માટે સીધી અને અસરમાન છે ગમે તેવા મુદ્દમ અથવા મિત્ર બાવ પુરાણોની પ્રાસાદિક બાપામાં પ્રગટ થયેલા દેખાય છે પુરાણોમાં આર્થ લોકોના સર્વ જાતના વિચારોનો અને માન્યતાઓનો સમ્રહ છે એમ કહીએ તો ચાને આ પુરાણો મહાતારતકાર બાપે લખેના છે એમ મનાય છે અને તેથી જ એ સ્ત્રોતોક્તિ છે કે વ્યાસોચ્ચિષ્ઠ નગત્સર્વમ્

સંસ્કૃત ગદ્ય સાહિત્યમ અત્યંત સાદુ લોખપ્રિય અને બ્યવહારપૂર્ણ સાહિત્ય તે પચત્ર અને હિતોપદેશ આ બન્ને ધ્યેયોમાં ભાગતર્વના સામાન્ય લોકોનું કહાપણ, ચતુર્ગાધ અને દૂરદર્શિતા પ્રતિમિમિત થઈ છે પચત્ર વિષ્ણુગુપ્ત નામના બ્રાહ્મણે લખેલું છે વિષ્ણુગુપ્ત તે જ ચાણક્ય એમ મનાય છે હતા એની ગ્યના અને જૂગોળના ઉત્તેજ ઉપરથી તે અન્ય સમયનું દશે એમ લાગે છે પચત્રનો મુલકમાની અને યુરોપીય બાપાઓમાં પ્રાચીન કાગમાં જ અનુવાદ થયેલો છે કેટલાક વિદ્વાનો પચત્રનો કર્તા ગુપ્તગતનો કોઈ જ નહીં દશે એમ માને છે હિતોપદેશમાં પચત્રની જ હાથ છે

મૌતમ શુદ્ધ અને મહાવીરનો ઉપદેશ આમવર્ગને માટે હતો તેથી તેમના પત્રી લૌકિક સાહિત્ય વધે એ સ્વાભાવિક

દતું. ત્રિપિટકમાંના મ્હોટા ભાગ, જાતક કથાઓ વગેરે ગ્રંથો
એ આવું લોકસાહિત્ય જ ગણાય. બૌદ્ધ અને જૈન માહિત્યે
લોકોમાં ચાલતી પાલી અને પ્રાકૃત ભાષા જ પસંદ કરી.
શાસ્ત્રનાં અધનો તોડી સ્વાભાવિક ભાષનાઓ લખવા માટે
પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ થવા માડ્યો. અને સંસ્કૃતમાં પણ ન હાજ
એવો શૃંગાર પ્રાકૃત ભાષાઓમાં આવ્યો. ધાર્મિક સાહિત્યમાં ન
આવેલી એવી વાર્તાઓ બૃહત્ કથા જેવા ગ્રંથોમાં ભેગી થઈ.
પાણિની અને વરરુચિ જેવા અલંકારિક પ્રતિભાશાળી વિદ્વાનોની
આસપાસ જે દંતકથાઓ વીંટળાઈ હતી તે પણ બૃહત્ કથામાં
આવીને બળી.

પાણિની ઇ. સ. પૂર્વે ચાગ્મેનાં આસપાસ થઈ ગયા
એમ મનાય છે. પાણિની અસાધારણ બુદ્ધિશાળી વૈયાકર્ણી
અને ભાષાશાસ્ત્રી હતા. હિંદુસ્તાનના બિન્ન બિન્ન પ્રાંતોમાં
સંસ્કૃત ભાષા બિન્ન બિન્ન રીતે વપરાતી એનું અધ્યયન કરી
અને ભાષા માત્ર કેવી રીતે બંધાતી હશે એનો વિચાર કરી
પાણિનીએ પોતાની જગત્રસિદ્ધ અષ્ટાધ્યાયી લખા. અષ્ટાધ્યાયીનું
અનુવાકીય અને શાસ્ત્રીય એકસાથ જોઈ હાલના વિદ્વાનો
પણ હિંગ થઈ જાય છે. ત્રીસ દેશમાં કોઈ પણ મદન શાસ્ત્ર
બળુના પહેલાં મુકિલડની ભૂમિતિ બલુવાની બધામણુ કરવામાં
આવતી. કેમકે ભૂમિતિની વિચારપદ્ધતિ બુદ્ધિને તેજ કરે છે.
આપણે ત્યાં એ જ કામ પાણિનીના વ્યાકરણે કર્યું છે. પાણિનીમાં
જે કાંઈ રહેજસાજ ખામીઓ ગ્હી ગમ્હ હતી તે કાત્યાયને
પુરી કરી. તેણે પાણિનીના સૂત્રોમાં ઉમરો દ્યો તેને વાર્તિક
કહે છે. વિદ્ધ વિષેની દંતકથાઓમાં જે વરરુચિ તેના દરબારનાં

નવ રત્નોમા ગણાય છે તે જ આ કાત્યાયન ઝોમ કેટલાક માને છે.

પશુ વ્યાકરણશાસ્ત્રને પૂર્ણત્વ આપી, બણવાની દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીઓને વધારે ઉપયુક્ત કરનાર તો બ્રાહ્મકાઠ પતંજલિ જ હતા. પતંજલિ સર્વ શાસ્ત્રોમા પ્રવીણ હતા. તેમણે યોગશાસ્ત્ર સ્વયં છે અને વૈદકશાસ્ત્ર ઉપર અથ લખ્યાં છે.

વૈદકશાસ્ત્રમા ઠનિષ્કના વખતના ચરક અને હ સ ના ચોથા સૈકામા પ્રસિદ્ધ થયેલા મુંશ્રુત ઉપનાત વિક્રમનો દરબાગોલ ધન્વંતરિ એ પ્રખ્યાત છે. ચરક અને સુશ્રુતના અધોની આરબી વૈદક ઉપર ખૂબ અસર પડી છે. મુરોપમા પશુ ચરક અને સુશ્રુત વિશે ખૂબ આદર હતો. વૈદકમા પ્રખ્યાત એવા બીજા અંધકાર માધવ અને વાગ્બટ છે.

ચરકના વખતના બૌદ્ધ અદ્યક્ષેમા અશ્વેશોપ અને નાગાર્જુન વધારે પ્રખ્યાત છે અશ્વેશોપે શુદ્ધચરિત નામનું એક મહાકાવ્ય લખ્યું છે. અશ્વેશોપની પ્રતિભા કાતિદાસથી કંઈ રીતે કતરે એમ નથી તિખતી બાપામા અશ્વેશોપનું ચરિત્ર લખવામા આવ્યું છે, તેમા લખ્યું છે કે અશ્વેશોપને ન આવડે એવી એ વસ્તુ ન હતી. નકાનિવારણમા તે અત્યંત કુશળ હતો, અન્ય લખવા ઉપગત પોતાના વિચારો સુંદર કવિતામાં ગુથી ગાયકેનું જદ આયે ગખી તે દેશમા ફરતો. તે પોને પ્રખ્યાત ગાયક હતો ચોદા જ દિવસોમા તેની ખ્યાતિ દેશેશાતં સુધી ફેલાઈ

અશ્વધોષ પંઝી નાગાર્જુન થયો. અશ્વધોષની પેઠે તે પણ મૂળ શ્રાવણ હતો. નાગાર્જુને મહાયાન સંપ્રદાયની માધ્યમિક જ્ઞાનાનાં સૂત્રો લખેલાં છે. અશ્વધોષ અને નાગાર્જુન બન્નેનાં ચરિત્રો કુમારાજીવે લખેલાં છે.

અશ્વધોષ જોટલી પ્રતિભા બતાવનાર અને કાલિદાસ જોટલું નાટ્યકૌશલ ધરાવનાર સંસ્કૃત ભાષાનો આદિ નાટ્યકાર હોય છે. આસ પુષ્પમિત્રના વખતમાં થઈ ગયો. માસની કાલિદાસ ઉપર ચોક્કસ અસર થયેલી જોવામાં આવે છે. ભાસના નાટકો નહાના, સુવ્યવસ્થિત અને લલિત છે.

પોતાના વખતની બધી પ્રતિભા અને કળા જાણે એક જ કરી સાહિત્યક્ષેત્રમાં કવિસમ્રાટ કાલિદાસ આવનર્યો. કાલિદાસનો સમય અનેક લોકોએ અનેક રીતે નક્કી કર્યો છે. એટલું જ કદી શકાય કે કાલિદાસ શુભવંશ દરમિયાન અથવા તે પહેલાં થયેલો હોવો જોઈએ. કાલિદાસનો રઘુવંશ એ એક અપ્રતિમ મહાકાવ્ય છે, જેની અંદર એક તપોનિષ્ઠ રાજ્યવંશની ઉન્નતિ અને અવનતિ ચીતરી કવિએ સામાજિક ઉત્થાન અને પતનની કાવ્યમય મીમાંસા કરી છે. કલ્પનાના વિહાર કેટલે સુધી ચાલી શકે છે એનો ખ્યાલ કાલિદાસે પોતાના મૈથિલ્યમાં આપ્યો છે. ઋગ્વેદનાં ઋષિઓ એ કવિએ નિર્ગદ્યેવીને આપેલાં ઉપહાસ છે. તેમાં વર્ણની છ ઋગ્વેદ અને તેની રસિકના હૃદય ઉપર થયેલી અસર વર્ણવેલી છે. કુમારસંભવમાં, ગદ્યીય આપત્તિને પ્રમંગે કોઈ તારણદારની આજો સમાજ કવી પ્રતીક્ષા કરે છે એનો ચિતાર આવે છે. વિક્રમોર્વશીયમાં, વૈદિક કાળની એક ગ્રેમવાર્તાને

કવિએ પોતાની કથાથી સુદૃઢ નાટકનું રૂપ આપ્યું છે.
 વિક્રમોર્વશીયને એક આધ્યાત્મિક રૂપ પણ ગણાય.
 માસાવકાગ્નિમિત્ર નાટકના પાત્રો ઐનિદાસિક છે. પુખ્તમિત્રનો
 પુત્ર અમ્બિમિત્ર જે પોતાના પિતાની હયાતીમા વિદિશનગરીમા
 રાજ્ય કરતો હતો, તેનો, પોતાની ગાહીની પગિયાગિક્ષ માધવિકાની
 સાથેનો પ્રણય એ આ નાટકનો વિષય છે આ નાટકનું
 સંવિધાનક રાજદરમાર્ગે ચાલેના ચગિત ઉપરથી તૈયાર કરેલું
 હોવાથી તે સમયની સમાજશ્રિતિનું એ સુદૃઢ ચિત્ર
 આપણને આ નાટકમા મળે છે પણ દાનિદાસનું
 સર્વસ્વ તો તેના અભિજ્ઞાન શાકુંતલ નાટકમા જ રેડાયું છે.
 આ નાટક એના જન્મથી તે આજ સુધી એકસગમ્મ વોકાગ્રિય
 રહ્યું છે વૈષયિક પ્રેમની નિરહાગ્નિથી થયેલી વિશુદ્ધિ અને
 પાંદિતિ એ આ નાટકનો મુખ્ય વિષય છે નગર જનનું
 ચાતુર્ય વનરામી મુગ્ધ બાવાને જીતે છે અને ડેતડે છે, પણ
 આખરે મુગ્ધતાની શુદ્ધિ જ નિજ્ય પામે છે એ સનાતન સત્ય
 આ નાટકમા બે જ અમૂલ્યનાથી કવિએ બતાવ્યું છે
 રાકુતલના અનુવાદો અનેક બાવાઓમા થયેલા છે અને પોતાના
 નાવજયથી તેણે દરેક મમાજનું મન હમણું કર્યું છે

આખા માનવર્ષ ૩૫૦ વ્ષે કોઇની માથી વધારે
 અસર થઇ હોય તો તે ગજસન્યામી કવિ ભર્તૃહરિની
 દત્તકથા પ્રમ.ણે તે નિકમ ગમ્મનો મ્હોટો ભાષ ચાય કે
 ભર્તૃહરિના તથા રાતકોમા હિંદુ મમાજનું સંપૂર્ણ પ્રતિનિધ્ય
 પડેલું છે એમ કહીએ તો આત કોઇ પરદેશી મિત્રને હિંદુ

અવનની ઊમિ એટ તરીકે મોકલવી હોય તો ગજ ભર્તૃહરિના
સતકવચનો સરસ અનુવાદ કરી મોકલી દેવો.

ગુપ્તકાગની સાહિત્યનિષ્પક્ષ પ્રવૃત્તિ વિષે એકવાર લખી
ગયા 'ગ્રીએ ગુપ્ત કાગમા જે ઇતિહાસપુરાણોના સરકરણો
જ્યા તન વીરે સાહિત્યનુ અધ્યયન અને પ્રચાર વધ્યો, અને
તેથી જ અનેક કવિઓને પુરાણોમાથી છુટા છુટા આખ્યાનો
લખ તેના ઉપર ઠાવ્યો લખવાની પ્રેરણા થઇ.

હર્ષના સમયમા સાહિત્યલતિકા પૂગ બહારમા આવી
હતી ભારતીએ પોતાના કિરાતાભૂતનીયમા અર્થગૌરવની
પરાકાષ્ટા બતાવી દણ્ડીએ નિર્દયપણે લોકત્યિતિનુ ઠાવ્યમય
વર્ણન કરી સસ્કૃતના પદ્યાલિપ્તને પૂર્ણત્વ આપ્યુ હુર્ષે પોતે
રત્નાવાલ, ત્રિચન્દ્રશીના અને નાગાનન્દ જેવા સુદર નાટકો
લખી મ્હોટા મ્હોટા કવિઓને પોતાની તગ્દ આકર્ષ્યા અને
પોતાની સમૃદ્ધિનો સદુપયોગ કરી તેમને આશ્રય આપ્યો.
નૈપધ્યાગત નામનુ એક સુપ્રસિદ્ધ મહામવ્ય હર્ષે રચેલુ
ગણ્યા છે પણ તે એટલુ બધુ સુદર છે કે એક રાગ
આલુ કા ય લખે કે નહિ એની શકા કેટલાક લોકોને આવે
છે. જો કે ગજઓ ઉપર સગ્ગવતીનો પૂર્ણ પ્રસાદ ન જ
હોઇ શકે એવો કાષ્ઠ નિયમ નથી.

હર્ષના જમાનાનો સર્વોત્કૃષ્ટ કવિ નિ.સ.સય બાણ-
ભટ્ટ જ છે બાણમટ્ટે પોતાના પુરસ્કર્તા શ્રીહર્ષનુ એક
સુદર ચરિત્ર લખેલું છે બાણની સગસમા સરમ અને

પ્રખ્યાત કૃતિ તો કાદમ્બરી જ છે. એની ભાષા લાખા લાખા સમાસોથી કૃત્રિમ હોવા છતાં ઝોજરિવની અને પ્રતિભા-પરિપૂર્ણ છે. બાણભટ્ટમા દક્ષનાનું અને વર્ણનનું નાવીન્ય એટલું બધું છે કે આરે મહિના ભેરથી વહેતા ઝરણાની જેમ એની પ્રતિભાના કુવારા એક સરખા હડમાં જ ઢરે છે. બાણના શબ્દચિત્ર એટલા બધા આભેદુત્તમ હોય છે કે એણે અધ્યયનમાં જોટલો વખત ગાળ્યો છે તેટલો જ કુદરતને નીહાળવામાં ગાળેલો હોવો ભ્રેષ્ઠ એની ખાતરી થાય છે. વર્ણન અને ઉપમાની બાણમા જોટલી સ્વતંત્રતા છે તેટલી જ તેના વિચારમા પણ છે. પતિ પાછળ સતી થવું એ રિવાજનો નિયમેષ ક્રૂરતા તે કહે છે કે એમા શુદ્ધ મૂખાંઈ જ છે. બાણ ચોતાની કાદમ્બરી પૂરી ન જ કરી શક્યો. પણ આપણા સદ્ભાષ્યે બાણનો દીકરો બાણ જોટલો જ પ્રતિભા-શાળી નીવડ્યો. એણે પિતૃમકિતથી કાદમ્બરી પૂરી કરી.

મૃચ્છકટિક એ વિલાસમા કુબેલા જમાનાનું એક ચિત્ર છે. છતાં તેની અંદર સાચો પ્રેમ, કુલીનતા અને કદાગત વગેરે ગુણોનો કતુષ્ઠ ચિતાર આપેલો છે અને તેથી મૃચ્છકટિક હિંદુસ્તાનમા તેમજ હિંદુસ્તાન બહાર એક અત્યંત લોકપ્રિય નાટક થઈ પડ્યું છે. મુદ્રારાક્ષસ એ એથી વિરોધ જાતનું નાટક છે એમા અર્ધશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો અને રાજકારી ખટખટો બધી દાખલ કરેલી છે. મુદ્રારાક્ષસમા પણ આમીનિષા, મિત્રપ્રેમ વગેરે અનેક આર્થગુણોનો ઉત્કર્ષ જતાવેલો છે.

હર્ષકાંતીન પણ કપરના બધા દિવિઓથી ભુને પડનાઁ એક અપૂર્વ દિવિ શાન્તિદેવાચાર્ય છે. શાન્તિદેવાચાર્ય મહાયાનપથી બૌદ્ધ સાધુ હતા તેમના અન્યોમા બોધિચર્યાવતાઁ એ સૌથી પ્રતિદ્ધ છે બોધિચર્યાવતાર તત્ત્વજ્ઞાનો અન્ય હોવા છતા તેમા શુદ્ધ ચર્યા નથી. ભર્તૃહરિ, તુકારામ અથવા યોગમ-એ-કેમ્પીમ જેવા મહાન ભગવદ્ભક્તના લખાઓમા જે ઉત્કટતા અને હાર્દિક ભાવ છે તેવા જ શાન્તિદેવાચાર્યમા પણ છે પ્રાણીમાત્રના ક'યાણુને મોક્ષથી પણ તેઓ કેક ગણે છે એમ્બુ જ નહિ પણ ભૂતમાત્રના કલ્યાણમા જ પોતાનો મોક્ષ મહેનો છે એમ તેઓ માને છે. પવિત્ર વૃત્તિ, નમ્રતા, વૈગમ્ય અને દારુણ્યના કલ્કર્ષમા શાન્તિદેવથી મહેડે એવા અન્યકારો બાગે જ ઘર્ષ હશે.

હર્ષકાંતી પડીના પણ અત્યાઁ મુધી વર્ણવેલા મહા-દિવિઓની પકિતમા મહેજે બેસી ગકે એવા મહાદિવિ ભવભૂતિનો કુ'નેખ અહીં જ કગ્વે ચોગ્ય છે મગ્ધત દિવિઓમા સૌથી શ્રેષ્ઠ ડાણુ, કાનિદાસ કે ભવભૂતિ એવી ચર્યા હજીએ ચાને છે એ કથગથી જ ભવભૂતિની યાગ્યતા વિશે ખ્યાન આવી રકે છે મમુદ્રમા કુગટ્ટી મારી છે- તમીએથી અમૂલ્ય મોતી કહાડનાઁ પ્રવીણોની પડે ભવભૂતિ માનસ-માગમમા કુબટ્ટી મારી અપ્રતિમ વિચારમૌકિતકો બહાઁ કહાડે છે અને તે એની પાને એટલા મધા છે કે ગ્યનાકુશળ હોવા છતા એને દરેક ચાગ ખીચેખીચ ભગ્વે પડે છે દિત્તરંગમચરિત્રમા શ્રી ગમનું ધીગદાત્ત અરૂપ અને અતૌકિક

છતાં માનવી હૃદય વાસ્તવિકી કરતાં સરસ રીતે આલેખાયું છે. વૈવાહિક પ્રેમનો આટલો સુદર ચિતાર આપનાર આ એક જ દૃષ્ટિ હશે. દુઝગાર રસની અત્યંત ઉત્કટતા બતાવીને પણ તેમાં એણે સંપૂર્ણ શુદ્ધતા બતાવી છે. ભવજૂતિની પીછી અત્યંત ઝીણી છે અને તે પોતાના ચિત્રોમાં દરેક બાતની ચિગત પૂરતા કંટાળતો નથી. તેનું માલતીમાધવ સાહિત્ય ઉદ્યાનમાં બહુ ગૌરવનું ધ્યાન ભોગવે છે. દત્તકથામાં ભવજૂતિને કાલિદાસનો સમકાલીન બતાવેલો છે. એમાં કાલક્રમની ઐતિહાસિક ભૂલ તો દેખીતી જ છે, પણ ભવજૂતિની પ્રતિમા જોતાં તે કાલિદાસનો સમકાલીન થવાને પૂરેપૂરો લાયક છે.

x

x

x

આર્યોનું અત્યંત પ્રિય બોલિકા ગાત્ર તે જ્યોતિષશાસ્ત્ર. વેદકાળથી માંડીને આર્યોએ આકાશના તેજબોલકા પાળ્યા પડ્યા છે. વેદમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ વર્ણનો નક્ષત્રચિત્રો જ છે. દેવો અને તારકો એક જ છે. જ્યોતિષ ઉપર આપણે પહેલપહેલે મન્ય તે વેદગ જ્યોતિષ. ત્રીમ આવીસ મનોમાંની અંદર તેમાં ચંદ્ર અને સૂર્યની ગતિનું ગણિત આપ્યું છે. છુના વખતનો ચિચાગ કરતાં તે સૂદમ ગણાય પણ તેમાં કેટલીક ભૂતો રહી ગઈ છે. વેદ જેવા અપૌરુષેય મન્યો સાથે વેદગ જ્યોતિષનો ઉલ્લેખ થાય છે, છતાં તેમાં ભૂતો છે એ જોઈ વેદકાલીન મન્યકારોને કથગ્રેસ્થાથી બહુ જાન ચતું એ માન્યતાને આઘાત પડે એ છે. જ્યોતિષમાં આશ્ચર્ય

‘પમાડે એવી પ્રગતિ આર્યભટ્ટમા દેખાઈ આવે છે. આર્યભટ્ટ
 ઇ. સ. ૪૭૬મા જન્મ્યો છે, એમ તેના જ્યોતિષ ઉપરના
 વખતો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આર્યભટ્ટે પોતાના નામથી
 આર્યભટ્ટીય ગ્રંથ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. પૃથ્વી ગોળ
 છે, તે અંતગતમા અદ્વર ગ્રહેવી છે, એક દિવસમા તે પોતાની
 ધરીની આસપાસ ફરી રહે છે, એક વર્ષની અંદર સૂર્યની
 પ્રદક્ષિણા કરે છે, પૃથ્વીમા આકર્ષણ શક્તિ છે, પૃથ્વીનો અને બીજા
 ગ્રહોનો માર્ગ શુદ્ધ વર્તુલ નથી, બુધ અને શુક્ર પૃથ્વી કરતા
 સૂર્યની પાસે છે, અને તેમાગ બુધ સાંથી નજીક છે વગેરે
 બાબતો તેણે આપેલી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમમા વાતાવરણને લીધે
 પ્રકાશના કિરણો વાકા થાય છે એટલું જ નહિ પણ હજારો
 વરસને આતરે અવનો પણ ધીમે ધીમે પાગ ખસતા જાય
 છે એ બધું આર્યભટ્ટને જાત હતું. પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ભાગનો
 વિસ્તાર પણ આર્યભટ્ટે લગભગ ગણતર નહીં કર્યો હતો.

આર્યભટ્ટ કુસુમપુર એટલે મિહાગના પટણા શહેરનો
 રહીશ હતો તેના પછીનો પ્રખ્યાત જ્યોતિષી વરાહમિહિર
 ઈ. સ. ૫૦૦ની આસપાસ કિન્નરિની તરફ થઈ ગયો.
 વરાહમિહિર રાજજ્યોતિષ તેમજ ગણિતજ્યોતિષ બન્નેમા
 પ્રવીણ હતો રાજજ્યોતિષ ઉપર એણે ત્રણ ગ્રંથો લખ્યા છે.
 ગણિતજ્યોતિષ ઉપર ‘પચસિદ્ધાન્તિકા’ નામનો એનો અન્ય
 પ્રખ્યાત છે. ત્યાર પછી લગભગ મા વગેરે ઉત્તર ગુજરાતમા બ્રહ્મ-
 ગુપ્ત એ અસાધારણ બુદ્ધિશાળી, મહામતિમન્ત જ્યોતિષી થઈ
 ગયો. એ ભિન્નમાય (શ્રીમાય)નો રહીશ હતો. એના અન્યો

તિથે પ્રાતઃ પ્રચલિત હતા. ત્યાંથી મુસલમાન લોકોએ તેના અનુવાદ કર્યા હતા. વગદમિહિરનો અભ્યાસ પણ મુસલમાન લોકો મારી પેઠે કરતા. અલ્લામ જ્યોતિષી હોવા ઉપરાંત શાધક બૌદ્ધશાસ્ત્રી પણ હતા. પદાર્થોના સુલુધર્મ તપાસવા તરફ એણે ખૂબ લક્ષ આપેલું. જૂના વૃષ્ટાંતના મન્યકારોમા અલ્લામની પ્રતિષ્ઠા ઘણી જ હતી.

વરાહમિહિરે એક યવનાચાર્યનો હસ્તેષ્ય કર્યો છે. સ્ફુટિષ્વજ નામનો એક જ્યોતિષી યદ્ય ગયો એ જ યવનાચાર્ય દર્શે એમ મનાય છે.

ગણિત અને જ્યોતિષ એ મન્ને વિષયો હિંદુસ્તાનમા એક સાથે જ વિકાસ પામેલા છે. મજ્જા લખવાની દૃશ્ય પદ્ધતિ વેદશાળાથી જ પ્રચલિત હોવાથી ગણિતનો વિસ્તાર કયો મગવડભરેલો હતો.

ગણિતમાંથી જ બીજગણિત નીકળ્યું તે વરાહમિહિરે દાખલ કર્યું એમ મનાય છે. ગણિતનો કૃષ્ણગ જ્યોતિષ સાથે પહેલેથી કયો હોવાથી ક્ષેત્રમાપન અને ભૂમિતિ એ બે શાસ્ત્રો પણ પહેલેથી આપણે ત્યાં હતા. યજ્ઞને માટે કાલ-ગણનાની જોટલી જરૂર હતી, તેટલી જ યજ્ઞની વેદી પ્રમાણસર કરવા માટે ભૂમિતિની જરૂર હતી. જ્યોતિષને અંગે ત્રિકોણમિતિ પણ વધી. આ બધા શાસ્ત્રો હિંદુસ્તાનમા જ પહેલપહેલા ઉત્કર્ષ પામ્યા છે. કૃષ્ણ વર્ણવેલા ગણિતીઓ અને જ્યોતિષીઓની દારમાં પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક બેસી શકે એવો

ભારતકારાચાર્ય ઈ. મ. ૧૧૦૦ની આમવામ મહાગદ્યમા
થઈ ગયો.

જૂના વખતમા જે અનેક જાતના ગ્રંથો લખાયા
તેમાથી બહુજ ઘોડા આપણે હાથ આળ્યા છે. તેમયે વળી
ગ્રંથો હાથે લખવાની પ્રથા હોવાથી એક નગસ ગ્રંથ તૈયાર
થઈ જાય એટલે તેના પહેવાના બધા ગ્રંથોની નિપેક્ષા થતી.
રાજકારણ, જેને મરકૂતમ અર્થશાસ્ત્ર કહે છે, તેના ઉપર અનેક
ગ્રંથો લખાયા હતા. પણ ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતમા આર્થ
શાસ્ત્રકૃત્યે લખેને કાદિલીય અર્થશાસ્ત્ર એ એક જ ગ્રંથ ગણ્યા
છે. તે પણ નામશેષ થયેલો ઘોડા વર્ષ ઉપર દક્ષિણમા
જડી આળ્યો છે. અર્થશાસ્ત્રમા ગાળાએ ગાળ્ય ફેરી ગીતે કરવું
અને રાજ્યકાગ્યમારના બિજા બિજા વિભાગો ડેવી રીતે ચલાવવા
નગેરે વિષે વિગતવાર અને ચોક્કસ વર્ણન છે અર્થશાસ્ત્ર
એ ચોક્કસ ભાષામા લખેલો શાસ્ત્રીય ગ્રંથ છે કામદંડી
નીતિસાર અને શુક્રનીતિ જેવા ત્યાં પડી નમેના ગ્રંથોમા
વિસ્તાર છે પણ ચોક્કસ નથી

x

x

x

ઉપર આપેલા વર્ણન ઉપરથી આપણા લેખકોના કૃત્ય
સંગ્રહારોનો અને અપૂર્વ વિહ્વાનો ખ્યાલ આવી જ જાય
છે. એના ઉપરાત તે વખતમા દેશમા મુખ્ય અને શાન્તિ
હતી, લોકો ખાધેપીધે સુખી હતા અને ગાળાઓ પ્રજા-
ખાલનના બધાં અંગોમા દક્ષ હતા એ આપણે જોઈ શકીએ

છીએ. આપણા સાહિત્યમાં વીરરસની હલુષ નથી પણ પરદેશી ઉપર ચ્છકાષ્ટ કરી લૂંટફાટ કરવી, પરદેશી હોય એટલા જ માટે પરદેશીનો નાશ કરવો એવો ખ્યાલ ભારત-વર્ષના આર્થ લોકોમાં મિલકુલ ન હતો. ઉલટું અરોહની પેઠે પોતાની ઉચ્ચ ધાર્મિક કલ્પના લોકોના બારણા મુઠ્ઠી લઈ જવી, તેમને પોતાના આર્થ સંસ્કારો આપવા અને સર્વત્ર શાન્તિ અને શાન્તભાવનો ફેલાવો કરવો એ જ આપણો જાતીય આદર્શ હતો. આપણા દરેક નાટકને અતે જે બરત વાક્ય આવે છે તેમા પણ એ જ રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષા સર્વત્ર દેખાય છે કે:

प्रवर्तन्तां प्रकृतिहिताय पार्थिव ।
सरस्वती भुवमहतां महीयताम् ॥

પ્રકરણ ૩૩ મું

આર્ય સંગીત

કોઈ પણ દેશની સંસ્કૃતિનું ચોક્કસ માપ કહાડવા માટે સંગીત એ ઉત્તમ ક્રમોટી છે. અને તેથી પ્રજાના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં સંગીતની જુદીનું વર્ણન આવડું જ જોઈએ. અમુક પ્રજામાં સંસ્કારિતા કેટલી હતી અને સંસ્કારિતાને પરિણામે રાષ્ટ્રીય ભુસ્તો વધ્યો હતો કે ઓછો થયો હતો એ તે તે વખતના સંગીત ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. સ્થાપત્યની પેઠે સંગીતનો પૂરાવો ટકી શકતો નથી. પણ તે વખતના વર્ણનો અને શાસ્ત્રીય ગ્રંથો ઉપરથી આપણે તેને વિષે અનુમાનો કહાડી શકીએ છીએ.

સંગીતનો જુદા વેદકાળથી થયેલો છે. વેદકાળમાં કંક-ગાયન, વાદનો ઉપયોગ અને નર્તન ચાલતું એવા જુદાંજુદાં છે. ઉપાના રંગને ખુશ્વા મેદાનમાં નાચનાર નર્તકીના પમથી ઉડેલી લાલ માટીની હપમાં આપી છે. નંત્રી, વીણા વગેરે વાદ્યોનો પણ ઉલ્લેખ છે. માગવેદ તો ઝગ્યાઓ સંગીતના સ્વર સાથે

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વર્ણન છે. માલવિકાનાં અધ્યાપક, મંડળમાં સંગીતાચાર્ય ગણદાસનો ઉલ્લેખ છે. હજી પણ દક્ષિણમાં ઉચ્ચ કુટુંબોમાં વીણાવાદન એ કન્યાઓની કેળવણીમાં પ્રધાન વસ્તુ ગણાય છે.

શરૂઆતમાં ગગરાગિણીઓ ન હતી. ગાયનની જાતિઓ ગણાતી અને ફક્ત ગાયનની જાતિઓનું વર્ણન છે.

સંગીતનું જુનામાં જુનું વિવરણ ભરતાચાર્યના નાટ્યશાસ્ત્રમાં આવેલું છે. પાશ્ચાત્ય લેખકો નાટ્યશાસ્ત્રને છઠ્ઠા સૈકાનું માને છે, પણ તેમાં રાગરાગિણીઓનો વિસ્તાર નથી એટલા ઉપરથી જ તે ઇસ્વી સન પહેલાનું હોવું ભ્રમ એમ સિદ્ધ થાય છે. હ રાગ અને છત્રીસ રાગણીઓની ઉત્પત્તિ વિકાસાદિયના વખતમાં થઈ હશે. હનુમાન નામનો એક સંગીતાચાર્ય તે જ અરસામાં થયો. તેણે આ ગગરાગિણીનો વિસ્તાર વર્ણવેલો છે.

સંગીતસૂત્ર ઠરીને એક અન્યનો અવશેષ થોડા જ દિવસ ઉપર જડ્યો છે. તે નાટ્યશાસ્ત્ર પહેલાનો હશે એમ મનાય છે. નાટ્યશાસ્ત્ર પછીનો અન્ય તે નાગની સંગીતશિક્ષા. આ ત્રણ અન્યના, સૂત્ર, શાસ્ત્ર અને શિક્ષા એ નામ ઉપરથી તે તે અન્યના કાળ વિષે કાંઈક અનુમાન નીકળવાનો સંભવ છે. સંગીતશિક્ષા પછી મતંગનો 'બૃહદેશીય' એ અન્ય લખાયેલો હોવાનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાર પછીનો અન્ય સંગીતએક. આમાં સંગીતની ચર્ચા કોહલ અને દતિલ વચ્ચેના સંવાદના રૂપમાં આપેલી છે. આપણે જે સમયનો ઇતિહાસ હાથમાં લીધો છે તે સમયનો

છેલ્લો અને લોકપ્રિય સંગીતશ્રવ્ય તે સંગીત મકરન્દ છે. એનો લેખક પણ નારદ નામનો જ કોઈ હતો. નારદ એ જુના વખતમાં તખ્તસુત હોવાનો પણ સંભવ છે. ઈ. સ. ૫૫૦ની આસપાસ માતૃગુપ્ત નામના એક પંડિતે નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપર એક ટીકા લખી છે.

શ્રીહર્ષના સમય સુધી આપણું સંગીતશાસ્ત્ર સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યું હતું એમાં શક નથી; અને સંગીત એ સ્વભાવતઃ જ લોકપ્રિય હોવાથી તેનો વિસ્તાર આપણા દેશમાં બહુ જ થયો હતો. આપણા સાહિત્યાચાર્યો અને નાટકકારો સંગીત ઉત્તમ રીતે જાણતા. માધ કવિનું સંગીતગ્નન અસાધારણ હતું. જાતક કથાઓમાં વાલોનું વર્ણન અને વર્મીકરણ આવે છે તે ઉપરથી બૌદ્ધ કાળથી સર્વ જાતના વાલો આપણે ત્યાં હતાં એમ જણાય છે. તંત્રવાદ્ય, વેણુવાદ્ય, ઝંઝ જેવાં ધર્મણુવાદ્યો, ચર્મવાદ્ય અને દિલરૂપા જેવા ચર્મતંત્રવાદ્ય, બધાં તે વખતથી પ્રખ્યાત છે.

આર્ષ સંગીતમાં બિજા બિજા સ્વરોનો સંવાદ અને શ્રવણમધુર પરંપરા એ તરફ વધારે ધ્યાન આપાયું છે અને તેથી તે હૃદયના વ્યક્તિગત ગૂઢ બાવોનું ઉદ્દીપન અને સાંત્વન કરવાને સમર્થ થયું છે. લૌકિક કે આધ્યાત્મિક એવો એકે બાવ નથી કે જે આર્ષ સંગીતમાં વ્યક્ત ન થઈ શકે. હવે આર્ષ સંગીત અતિ ચાન્ત રસ જ પસંદ કરે છે અને ચાન્તિની જ ઉપાસના કરે છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

પ્રકરણ ૩૪ મું

શિલ્પ અને સ્થાપત્ય

જમીનમા ખોદતે ખેલતે પત્થરના બે પડ વચ્ચે પ્રાણી-
ઓના હાડકાના આખા ફેટવીક વાર જડી આવે છે. તે
ઉપરથી હજારો વર્ષ પહેલાં તે પ્રદેશમા કઈ જાતના પ્રાણીઓ
હતા તેનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. આવા આકારવાળા
પદાર્થોને અંગ્રેજીમા 'ફોસિલ' કહે છે. આપણી ભાષામા
તેને અશ્મિભૂય કહી શકાય. અશ્મિભૂય ઉપરથી પ્રાચીન કાળના
એક જ પ્રકારના પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ જડી આવે છે. જે
પ્રાણીઓને હાડકા હતા તેનો આકાર ગ્લે છે હાડકા
વગરના પ્રાણીઓનું તરીકે તમને જ સડી જવું હોવાથી તેનો
આમારે મગવો અશક્ય છે

પ્રાચીન કાળના સ્થાપત્યની પણ એ જ દરજા છે મનુષ્ય
જોતાની સુદર સુદર કંપનાઓ ખચરમા કેતરે છે, લાકડામા
કેતરે છે અથવા માગીના સુદર પદાર્થ બનાવી તેને બઢીમા
ગળી ગળે છે લાકડા ગ્લતા પણ જોખા ટમક પદાર્થો દારો
આપણે કળાનો વિકાસ કરી શકીએ છીએ વનસ્ત્રીથી અને

કુવખાનોથી આપણે મંડપશોભા કરીએ છીએ, પણ તે એકાદ દિવસ ટકી શકે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળના સ્થાપત્યનું ચથેલું છે.

હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન કાળમાં લોકો એક જ ઠેકાણે ઝાઝ વરસ સુધી રહેતા નહિ. શ્રી કૃષ્ણના વખતમાં ગોપ લોકો જુનો વાસ છોડી દઇ નવે ઠેકાણે વાસ કરતા. રાજાની રાજધાની પણ અમુક વર્ષ પછી બદલાવી જોઈએ એવી જુની માન્યતા હતી. એવા જમાનામાં પત્થરમાં કોતરકામ કરી સૌંદર્યની પોતાની કલ્પના સ્થાપી કગવાનો મોહ લોકોને ન હોય. લાકડાની વસ્તુઓ હોય તો ઉપાડીને બીજે લઇ જવાય. વળી હિંદુસ્તાનમાં જગતો એટલા બધા હતા કે કોતરકામ કરવા માટે જાતજાતના લાકડા મળી આવતા. તેથી હિંદુસ્તાનમાં પહેલવહેલું સ્થાપત્ય લાકડામાં જ હતું. વેદકાળના રાયરચીનાં, યજ્ઞના વાસણકુંસણ વગેરે લાકડાના જ બનાવવામાં આવતા અને તેનો ધાટ અનેક રીતે સુંદર કરવામાં આવતો. સામાન્ય પ્રજાને પોતાની કળા દીની, કોડીયા અથવા લોટા ખવાવામાં જ વ્યક્ત કગવાનું સૂઝે. એવી વસ્તુઓ અનેક ઠેકાણે ખૂબ ઉંડાણ સુધી ખોદતા મળી આવી છે.

નદીની રેવો, વરસાદનું ધોવાણ અને વખતે જૂકપના નુકસાનથી ફેટલાય જુના અવશેષો અને ખડેરો જમીનમાં દટાઈ ગયેલા છે તે બધા જો ખોદવામાં આવે તો જ અતિ પ્રાચીન કાળની કળા અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટના આવી શકે. દાસ્મીરમાં અનન્તપુર કરીને દટાઈ ગયેલી ગાજ-

ધાની હાલમાં ખોદાય છે અને બિહારમાં પટણા પાસે ચંદ્ર-
ગુપ્ત મૌર્યના અગ્રનિમ સુગાગ મહેલના અવશેષ ખોદી
કઢાડવામાં આવે છે. અનન્તપુરમાં પત્થરનાં મકાન સાથે
માટીની કોડીઓ પણ જડી આવી છે અને પટણામાં પત્થરના
ધાંબલા સાથે લાકડાના પીઢીયા મળી આવ્યા છે.

મમાયણ તથા મહાભારતમાં નગરો, દુર્ગ અને સુંદર
સુંદર રસ્તાઓના વર્ણન આવે છે એ ઉપરથી સોડોની
સુખાકારી અને અરોચ્ય તરફ તે કાળમાં પૂર્ક ધ્યાન અપાતું
એમ દેખાય છે. હિંદુસ્તાનની આબોહવા અને સોડોની ગ્રેહી જ
એવી છે કે જ્યાં વસ્તી હોય ત્યાં પામે જ એકાદ નદી
અથવા જલાશય હોય જ. તેથી નદીના ધાટ, તળાવ વગેરેનું
બાધકામ બહુ જ પ્રાચીન કાળથી ચાલતું આવેલું હોતું જોઈએ-

શિલ્પ અને સ્થાપત્યના નોંધ લેવા લખક નમુનાઓ
મૌર્યકાળથી મળી આવે છે. અશોકના સમયનું બાધકામ અને
કેતરકામ પત્થરનું હતું, છતાં તેની રચના લાકડકામના મહેસો
જેવી જ છે. તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે પત્થરમાં
લાકડાના પુરાણ બાધકામનું અનુકરણ કરવામાં તે વખતના
કારીગરોને આનંદ પડતો હતો. અશોકના વખતથી ચિલા-
સ્તબો, સ્તૂપો અને તોરણો જડી આવે છે. સાથે સાથે
પત્થરમાં કેતરેલી ગુફાઓ પણ છે. આવા તોરણો, સ્તૂપો અને
ગુફાગોમાં શુદ્ધચિત્ર અને જલક કથામાંની વાર્તાના પ્રસંગો
કેતરેલા છે. આનું કેતરકામ પ્રબલશિક્ષણનું મ્હોટામાં મ્હોટું
સાધન છે. સાહિત્ય, સંગીત અથવા ચિત્રકળા કગતા શિલ્પ-

કળા મારફતે ગમે તેવા માણસોને બધા બાવો સમજાવી શકાય તેમ હોવાથી પ્રજાશિક્ષણમાં તેનો જ ઉપયોગ વધારે છે. તળાવો, મંદિરો, વાવો, દિશ્વાની દિવાલો વગેરે સાર્વજનિક સ્થાનામાં દાખલ કરેલી કળા આખા રાષ્ટ્રના હૃદયમાં સોંસરી ઉતરી જાય છે.

મૌર્યકાળમાં કારીગર લોકોની પ્રતિષ્ઠા આહુત્યો જેટલી જ હતી અને અંગત લાભને ખાતર કામ ન કરવું એવો તેમને માટે નિયમ હતો. એ જ બતાવે છે કે તે કાળમાં કળાનું મહત્ત્વ લોકો બરાબર જાણતા, અને કળાધર એ આહુત્ય જેટલો જ લોકશિક્ષક છે એમ મનાતું.

મૌર્યકાળ પહેલાના સ્થાપત્યના નમુનાઓ મળતા નથી, અને સિકંદરના હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી જ મૌર્ય કાળ ગરૂ થયો છે; એ બે ઉપરથી યુરોપીયન લોકો અનુમાન કહાડતા કે આર્ય લોકોને સ્થાપત્યની કે કળાની કલ્પના હતી જ નહિ. તે તો ગ્રીક બાદચાહ સિકંદર સાથે હિંદુસ્તાનમાં આવી. હિંદુસ્તાનના લોકોમાં કલ્પકતા નથી, તેમની પાસે તેમનું પોતાનું એવું સાર કર્યું નથી, એમ માનનાર અભિમાની યુરોપીયનોને ઉપલી માન્યતા બહુ જ પ્રિય હતી; અને તેથી ઘણા દિવસ સુધી તેઓ તેને વળગી રહ્યા હતા. હવે તેમના જ અંચકારો કહેવા લાગ્યા છે કે ફક્ત ૧૯ મહિના હિંદુસ્તાનમાં રહેલો સિકંદર અને તે પણ લડાઈના સાજામાં રહેલો સિકંદર હિંદુસ્તાનમાં ગ્રીક કળા દાખલ કરી શકે એ અશક્ય છે. માટે જે કાંઈ પારકી કળા હિંદુસ્તાનમાં આવી

તે બ્રિટિશમાંથી આવી હશે; અને બ્રિટિશ ઉપર ગ્રીસ, રોમ અને ખ્રીષ્ટ. અનેક પ્રદેશોની અસર થયેલી. પરંતુ હવે તે તથા આમજ. વધીને તેમના જ કળાકૅરિદો દહે છે બ્રિટિશની કળા એટલી બધી સહેલી હતી કે તેની અસરથી હિંદુસ્તાન જેવી દેવી કળા પેદા થાય જ નહિ. હિંદુસ્તાનની કળા શુદ્ધ આર્ષ કળા જ છે, અને દુનિયાના કોઇ પણ દેશની કળા ભારતવાર્ષીની કળાની સરખામણીમાં ઉભી પણ ન રહી શકે. આર્ષ કળાની નિશાળતા, કલ્પકતા અને વિવિધતાના પ્રમાણમાં ગ્રીક કળા દગ્ગરી જેવી ભાસે છે. હિંદુસ્તાનની કળામાંથી ચીની અને જાપાની કળા ઉદ્ભવી અને તેની જ અસર જાણેદાર અને પૂર્વ કીપકલ્પ ઉપર થયેલી છે. કેટલાક યુરોપીયન કળાધરો આશા રાખે છે કે હિંદી શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને ખીજી કળાના અધ્યયનથી યુરોપની કળામાં ભારે ક્રાન્તિ થવાની છે અને એક નવો યુગ ત્યાં શરૂ થવાનો છે.

હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ સરહદ ઉપર તત્કાલિનમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની વિલ્પકળા પરિણત થયેલી હતી. તેને યુરોપીયન વિકાસો ગાંધાર પદ્ધતિ કહે છે. તેમાં તેઓ પરદેશી સંસ્કાર સ્પષ્ટ દેખે છે. ગાંધાર પદ્ધતિ વિશિષ્ટ છે એમાં શક નથી. ત્યાં આર્ષ અથવા હિંદુ રાજાઓ પરદેશી કારીગરોને આશ્રય આપ્યો હશે એ સંભવિત છે. પણ ત્યાંની મૂર્તિઓના અવયવ અને મુદ્રામાં પરદેશીપણું હોય એમ લાગતું નથી. હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ દેશની સ્વદેશી કળામાં વિવિધતા અને સ્થાનિક વિશિષ્ટતા હોવી જ જોઇએ.

અશોકના સિવાસ્તંભો (લાટી) ઉપરાત બિલ્સા પાસે આવેલો સાચી રૂપ અત્યંત મહત્વનો છે. અશોકે ધર્મપ્રચારને અર્થે જે ઉપદેશકો હિમાલય તરફ મોકલેલા હતા તેમના રમખાંડા આ રૂપ બાધેલા છે. આ મહાન રૂપની આસપાસ પત્થરનો દોરો છે અને ચાર દિશામાં ચાર અસાધારણ સૌંદર્યવાળા તોરણો છે, જે જોઈને આજના લોકો પણ મોહિત થઈ જાય છે.

અશોકના વખતમાં કાતરકામને માટે જે પત્થર પથ્થર કરવામાં આવેલો તે પણ તે વખતની દારીમરી જેટલો જ સુંદર છે. સાગનાથ આગળ અશોકના એક સિવાસ્તંભના કટકો મળી આવ્યા છે, જેના ઉપર ચાર સિંહ કાતરેલા છે. પત્થરમાં આટલું સુંદર કાતરકામ બાગે જ જોવામાં આવે છે. આ સિંહોની મુદ્રા કોઈ ધીરોદાત્ત ગજા કે મધ્રાટ્ જોવી છે.

અશોકના વખતથી કમળ, કળશ, રથ, નૌકા વગેરે સામાન્ય વસ્તુઓના ઘાટનો ઉપયોગ કરી સરસ કાતરકામ કરવાનું શરૂ થયું. લડાકમાં ચાલ્યાર પાવપાવ માળના જે રથ વપરાતા, તે જ ઘાટના ગોપુરો અને મંદિરના ચિખરો બાધવામાં આવતા અને મંદિરો આગળના મંડપ ઉપર સ્તૂપાકાર ગુંથળ બાધવામાં આવતા. એક બે મંદિરોમાં મંદિર એ રથની પ્રતિકૃતિ છે એમ જતાવવા માટે મંદિરની બે બાજુની દિવાનમાં ચક્રો કાતરેલા મળી આવ્યા છે અને મંદિરના મહાદ્વાર પાસે રથ જેવાનાર પશુઓની મૂર્તિઓ હારબધ છે. હાથના ન્હાના ન્હાના સિવાલયો રથની સાથે

મિ, હેરેલ ત્રામના એક વિદ્યાને હિંદુસ્તાનની કળા અને હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક વિચારો વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જ્ઞાનમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગની કળા ઉપર જુદી જુદી કઈ અસર થઈ છે તે તેણે બતાવેલું છે.

જુની નગરરચનામાં વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા અને દરેક વર્ણના મહત્ત્વનું તારતમ્ય આપણે જોઈ શકીએ છીએ. જ્યારે મંદિરોમાં આપણી ધાર્મિક ભાવનાઓ મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કરી ઉભી રહે છે. દાખલા તરીકે દરેક મંદિરમાં અંદરનું ગર્ભગૃહ, બહારનો રંગમંડપ અને વચ્ચેનું ન્દાનઠકું અંતરાળ એ આપણી ઉપાસનાના ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે. ગર્ભગૃહમાં હમેશાં સંક્રાંતિ હોય છે. પ્રકાશ પણ ઝોઝો જ હોય છે. અમુક ભોંકાને જ અંદર જવાનો અધિકાર હોય છે. ત્યાં કર્મકાંડનું રાજ્ય ધાર્મિક વિધિઓના વિસ્તારનો અંત ન મળે. અંતરાળમાં કેટલાક નૈમિક ઉપાસક, ધ્યાની, વૃદ્ધ પુરુષ અને નિત્યપાઠ કરનાર કર્મકાંડી એકલા હોય છે. તેમનું ચિત્ત અંદર આંતર વિધિઓ પર હોય છે, છતાં તેઓ તેમાં ભાગ લેતા નથી. રંગમંડપમાં સામાજિક હિંદુધર્મ વસે છે. ત્યાં પુરાણ યાત્રે, કથાકીર્તન યાત્રે, સંગીતનો પ્રવાહ યાત્રે, લોકો દર્શન કરે, ધૂલ ચઢાવે, પ્રસાદ લે અને ઘેર જાય. મંદિરની આસપાસ ઓરડીઓની હાર હોય છે તેમાં ધર્મ ઉપર આજીવિકા ચલાવનાર આચાર્યો, બદ્ધભિક્ષુકો, સાધુસન્યાસીઓ ગ્રહે છે; વટેમાર્ગીઓ અને યાત્રાળુઓને ત્યાં આશ્રય મળે છે. મંદિર સામેના વિરતીર્થ યોગાનમાં હિંદુ ધર્મનું વિશાળ હૃદય રાસ રમે છે. ત્યાં ભવાઈઓ યાત્રે, ગાત્રીઓ જોવા મળે, સાર્વજનિક

ઉત્સવો ઉજવણ અને નિગમ સભાઓ (આમપંચાયતો) પણ ત્યાં જ મેળી થાય. પાસે જ મ્હોટું તળાવ હોય, તેની અંદર બધા લોકો અવગ અલગ ઠેકાણે પણ એક જ પાણીમા સ્નાન-સધ્યા કરે. મંદિર એ હિંદુવર્માનું-વ્યાપક હિંદુધર્મનું-શરીર છે. તેમા હિંદુ લોકોનું માહિત્ય, સંગીત, દિલ્પ, સ્થાપત્ય વગેરે સર્વ જાનનું ગ્યનાકૌશલ્ય એકત્રિત થાય છે. આખો સમાજ ત્યાં આની તે પોતાના જીવનમા ઉતારે છે.

હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ લખવાની શરૂઆત હમણા હમણા જ થઈ છે, અને થોડા જ વખતમા તેમા હીક પ્રગતિ થઈ છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનું સ્થાપત્ય કોઈ પણ દેશને મગરૂરી કરવા જેવું છે જ. પણ સ્થાપત્યનો ઉત્કર્ષ દક્ષિણમા વધારે જોવામા આવે છે. વેરૂગની અને અજંટાની ગુફાઓ, કાલ્હા અને ધારાપુરીની ગુફાઓ, મદુરા, ત્રિચિનાપત્રી અને તાન્નેરના મ્હોટા ગામ જેવા મદિરો અને મ્હોટા મ્હોટા તળાવો બધા દક્ષિણમા જ છે. સત્યીનો સ્તૂપ પણ દક્ષિણી કારીગરીનો નમુનો છે એમ કેટલાક દક્ષિણના અભિમાની દાવો કરે છે. અમગવતી (અમ્મદેશ)નું સ્થાપત્ય પણ દક્ષિણનું જ ગણાય. દક્ષિણનો ઇતિહાસ જ્યારે આપીશુ ત્યારે તેની સાથે ઉત્તર અને દક્ષિણ બન્નેના સ્થાપત્યની વિગતવાર ચર્ચા કરવી સમ્ભવજનકેવી થશે. અહીં તો કદત્ત મૌર્ય કેવા ગુપ્તકાળના સ્થાપત્યનો ઉલ્લેખ માત્ર થોડો એ આ પ્રકરણમા જ નમુનાઓ મળે છે તેથી આ સમાજના સ્વભાવ ક્રાન્તિજ્ઞાને અને ધાર્મિક ગતિ

હાલના નમુના ઉપરથી જ અભિપ્રાય બધવો એ ઉત્તરને
બમરો અન્યાય કર્યા જેવું થઈ જાય, છતાં જેટલા નમુના છે
તેટલા ઉપરથી પણ હિંદુસ્તાનની અલૌકિક કારીગરીનો પૂરતો
ખ્યાલ આવે એમ છે.

પ્રકરણ ૩૫ મુ

ઉત્તરાપથની યાત્રા

પાનાની રમતની મળ, રમનારની કુશળતા ઉપર તેમજ તેના હાથમાં આવેલા પાના ઉપર આધાર રાખે છે. અથવા એમ કહીએ તો ચાલે કે અમુક જાતના પાનાં હાથમાં આવે તો અમુક માણસ તેનો કેવો ઉપયોગ કરે છે એ જોવામાં જ રમતની બધી મજ રહેલી છે અને તેમાં જ તે માણસનો પૂરો પરિચય પણ થાય છે. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ એ હિંદુસ્તાનની જમીન, તેની રચના અને તેની પરિસ્થિતિનો હિંદુસ્તાનમાં આવેલા લોકોએ કેવો ઉપયોગ કર્યો અને તે દ્વારા પોતાની દૃષ્ટનાએ અને આકાંક્ષાએ કેવી રીતે પ્રત્યક્ષ કરી એનો ચિતાર છે. હિંદુસ્તાનના પહાડો અને નદીઓ અને વિશાળ મેદાનો એ અહિંના લોકોનું મૂળ ધન દહેવાય. આર્થ લોકોએ પોતાની સગવડ પ્રમાણે દેશના કેવા વિભાગ પાડ્યા અને તેમાં પોતાની વૃત્તિ મુજબ ક્યા ક્યા અને કેવા કેવા સંસ્કૃતિનાં મથકો એટલે કે સહેરો સ્થાપ્યા એ આ પ્રકરણમાં જોઈશું. માણસના રીતરિવાજો તે તે સમાજના સ્વભાવ

ઉપર જોટો આધાર રાખે છે તેટલો જ પરિસ્થિતિ ઉપર પણ રાખે છે, અને તેથી આ દેશના વતનીઓએ દેશના ઠેવા વિભાગ માડ્યા હતા એ જોનું બહુ જ ઉપયુક્ત છે.

હિંદુકુશ અને સુનેમાન પર્વત વચ્ચે આવેલા ખાદિહક અને ગાંધાર દેશ એ કુદરતી રીતે પડેલા વિભાગ છે. તે જ પ્રમાણે સિંધુ અને તેના કુડુંબમાં જમણી બાજુની બે ત્રણ નદીઓ અને ડાબી બાજુની પાંચ નદીઓ મળીને મનેલો સપ્તસિંધવ દેશ એ પણ એક કુદરતી વિભાગ છે. અનેક નદીઓનું પાણી એકત્ર કરવાનું કામ જેમ સપ્તસિંધવ (પંજાબ) કરે છે તેમ એ નદીઓનું પાણી સાયવીને આગળ લઇ જઇ અનેક મુખ દ્વારા પશ્ચિમ સમુદ્રને અર્પણ કરવાનું કામ મિંધુ દેશ કરે છે. સપ્તસિંધવ અને સિંધુનો પશ્ચિમ તરફનો સુમે પણ વતોઓઠા ફળદ્રુપ પ્રદેશ અને પૂર્વ તરફનો ગંગા યમુનાનો બેજવાલો પ્રદેશ તથા તેની નીચેનો દશાણુનો પ્રદેશ, એ બેની વચ્ચે આવેલો હિંદુસ્તાન અને રેતાળ પ્રદેશ એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બહુ જ મહત્વનો છે. મતલબ અને યમુના વચ્ચે આવેલો બ્રહ્મપર્વત અને કુરુ દેશ તથા સૌવીર અને સૌરાષ્ટ્ર એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બહુ જ મહત્વના ભાગ છે. બ્રહ્મપર્વત એટલે સરસ્વતી અને દશકતી એ બે નદીઓ વચ્ચે આવેલો પ્રદેશ એની દક્ષિણમાં કુરુક્ષેત્રની હત્યારી જૂમિ છે. આ જૂમિના હાથમાં ભારતવર્ષનું હૃત્તરાપયન આધિપત્ય રહેલું છે ત્યારપછી ગજપતીનાનો વેગન મુલક આવે છે. એક વખતે સરસ્વતી અયત્રા હિકરા નદીના પ્રવાહથી આ પ્રદેશ અત્યંત ફળદ્રુપ હતો. આજે ત્યાં નદાવા માટે - પણ

પાણી મળવું અશક્ય છે. સૌવીર એ સિંધુની પૂર્વમાં અને કચ્છ, કાઠીઆવાડની ઉત્તર કે ઇશાનમાં આવેલો છે. સૌવીરની પશ્ચિમ તરફ ન્હાની ન્હાની દશ નદીઓ વાળે! દશાર્ધુ મુલક છે. અવન્તી અથવા માલવ એ તેનું પ્રખ્યાત નામ છે. માળવામાંથી જ ચર્મણવતી (ચંબલ) નદી ઉત્તર તરફ વહી જમનાને મળે છે. ચર્મણવતીથી મધ્યસ્થ હિંદુસ્તાનના એ વિભાગ પડી જાય છે. ચર્મણવતીની ઉત્તરમાં મત્સ્ય અને શૌરસેન દેશ આવેલા છે; ત્યાંથી જમના ઓળંગીએ એટલે ગંગા યમુના વચ્ચેનો અંતર્વેદીનો પ્રદેશ છે. આ અંતર્વેદીનો પ્રદેશ એ આર્ય સંસ્કૃતિનું પિયર ગણાય. આ અંતર્વેદીના ઉત્તર-વાયવ્યમાં કુરુપાંચાળ અને પૂર્વ તરફ કાશીકોશલ એ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં અત્યંત મહત્ત્વના પ્રદેશ છે અને તેથી જ બનારસ અને પ્રયાગ એ હિંદુધર્મના સૌથી મ્હોટા શહેરો ગણાયા છે. અહીંથી પૂર્વ તરફ જઈએ એટલે વિદેહ અથવા મિથિલા અને મગધની સામ્રાજ્યભૂમિ આવી જાય છે. મદ્ર (શિયાળકોટની આસપાસનો મુલક), માળવા અને મગધ આ ત્રિગોણમાં હિંદુ સંસ્કૃતિના રાજકીય કેન્દ્રો આવી જાય છે.

મગધની પૂર્વમાં આવેલા અંગ, વંગ, ગૌડ, પ્રાગ્જ્યોતિપ અને કામરૂપ એ પ્રદેશનું સ્વરૂપ તદ્દન જુદું જ છે અને એનો ઇતિહાસ પણ જુદો જ છે. આ આર્ય લોકોના ઉત્કર્ષના મુલકની દક્ષિણમાં વિન્ધ્ય પર્વત, નર્મદા નદી અને દાણકારણ્યનું મહાદાનંતાર આવી ગયું છે. અને વચમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ માળવા સુધી જઈએ તો પુન્ડ્ર, ઉત્કલ, વતસ,

ચેદિ, વગેરે દેશો આવેલા છે. છેક પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર અથવા ઠાડીઆવાડનો હીપકસ્થ અલગ છે.

આવા આ મુલકમાં નદીની સગવડ જોઇ અથવા લક્ષ્મી કે વેપારી મહત્ત્વ વિચારી આપણા લોકોએ શહેરો વસાવ્યાં હતાં. તેમની થોડી વિગત અહીં આપી છે.

આપણે વામવ્યથી આ શહેરો જોતા આવીએ. ત્યાં આપણું ધ્યાન એકદમ આકર્ષે એવું શહેર તો તક્ષશિલા છે. આ શહેર પંજાબમાં રાવળપીંડી જિલ્લામાં હાલના શહાબેરી નામના ગામડા પાસે હતું. કેટલાંક વર્ષ થયાં ત્યાં પુરાતત્ત્વ ખાતા તરથી ખોદકામ શરૂ થયું છે, અને ત્યાં સ્તૂપો અને મૂર્તિઓ જડી છે. તક્ષશિલાનો અર્થ ક્રોતૃશી સિલા અથવા નાગરાજ તક્ષની સિલા એમ થાય. શહેરનું નામ ત્યાંની શિક્ષકજાને લીધે પડ્યું હશે અથવા તે તક્ષકે વસાવ્યું તેથી પડ્યું હશે. સિકંદર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે તે જાહોજલાલી વાળું શહેર હતું. હિંદુસ્તાનની કારીગરી અને વિદ્યાના વિનિમયનું એ એક બારે મથક હતું. વેદકે વિદ્યા માટે તક્ષશિલાની ખ્યાતિ દૂર દેશો સુધી પહોંચી હતી. મધ્ય એશિયામાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવવાના માર્ગ ઉપર આવેલું હોઇ તેને વિદ્યા અને વેપારનું કેન્દ્ર થવાની અત્યંત અનુકૂળતા હતી.

તક્ષશિલાની પશ્ચિમ તરફ એકદમ સરહદ ઉપર પેશાવર આવેલું છે. આનું મૂળ નામ પુરુષપુર હતું. કનિષ્કે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય વિસ્તાર્યું ત્યારે ત્યાં રાજધાની

કરી હતી. તક્ષશિલા અને પુષ્પપુર એ ગાંધાર દેશના મુખ્ય શહેરો હતા. કાશ્યપ નદીની બાજુમા કુનાર અને સિંધુ નદીની પાસેનો પ્રદેશ તે ગાંધાર હાલના ગવનપીટી અને ગેશાવર જાગ્યા ઉપરાંત સ્વાત અને હોતી-મર્દન અથવા મુસદ્દાઝાદનો પ્રદેશ તેમા આવી જતો. ગમાયણુમા ગંધર્વ દેગનું નામ આવે છે. તેની રાજધાની પુષ્કરાવતી અથવા પુષ્કલાવતી જણાયી છે. તે કદાચ આજ ન હોય ?

ગેશાવરથી વાયવ્યમા હિંદુકુશની પેલી પાગ બદખ્શ નામનું શહેર પ્રાચીન સમયમા મહુ વિખ્યાત હતું ગ્રીક યોદ્ધા તેને ઍકિટ્ર્યા તરીકે ઓળખતા. હિંદુકુશના વાયવ્ય છેડા ઉપર તે આવેલું હોવાથી પેલી પાગની નીચબૂમિ ઉપર તેનો સરમ કાશ્ય ગહેતો લશ્કરનું મથક હોવા ઉપરાંત તે વેપારનું પણ મથક હતું. ચીન, ધરાન અને હિંદુસ્તાન જેવા ત્રણ મુધરેલા દેશોની સગદ ત્યા મળતી હોવાથી ત્રણે વચ્ચેનો વ્યવહાર બંધની મારફત ચાલતો વિદ્યા, વેપાર, જંગ, કળા અને સંસ્કૃતિની પરસ્પર લેવડદેવડ ત્યા થતી મોઢોના વિહારો ત્યા હતા અને બાદ વિદ્યા ત્યાથી પરદેશમા પ્રસરતી એની આસપાસના પ્રદેશમા હાલ કાશ્ય, કદલા, હિગત, બોખાગ, સમરકંદ વગેરે શહેરો આવેલા છે ગ્રીક ઇતિહાસની પ્રાચીન કાગમા તે રાજધાની હતી

આ બદખ્શ પાસે જ બામિયન કરીને એક મ્યાન હતું ત્યા જુલોડોનું મુખ્ય મહેલ હતું. ત્યાથી તેઓ હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરતા જુલોડોએ હિંદુસ્તાનમા બ્યારે

રાજ્ય જમાવ્યું ત્યારે તેમણે પત્નિજમા શાકલ-હાલના ગિયાવ કોટને પોતાની રાજધાની બનાવ્યું. રાજા મિલિન્દ અથવા મીનેન્ડ્ર અહીં રહેવો. અત્યંત પ્રાચીન કાળમા 'શાકલ મંદિર'ની રાજધાની હતું. શાકલમા દૃષ્ટ લોકોએ એક દુર્ગમ દિલ્લો બાંધ્યો હતો.

મિલિન્દ મહાયાન જૌહ્ન ધર્મમા ખૂબ રસ લેતો. પણ મહાયાન સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા તે કનિષ્ઠે જ કરી. કનિષ્ઠે કાશ્મીરમા ક્ષીનગરની પાસે આવેલા કુષ્ઠહલવનમા એક સગીધી અથવા પરિવહ લેગી કરી હતી.

આ બધા ગહેરો સિંધુ નદીના સામ્રાજ્યની અદર આવેલા હતા. ત્યાંથી મધ્ય દેગમા આવતા પ્રથમ કુરુક્ષેત્રનું દર્શન થાય છે. કુરુક્ષેત્ર ભગવદ્ગીતાને લીધે દરેકને મ્હોડે છે જ. ભારતીય યુદ્ધ આ જ ન્યાન પર વરેલું. કુરુક્ષેત્રમા હાલના પતિઆળા રાજ્યનો પૂર્વભાગ તથા દિલ્લી પ્રાંત આવી જાય છે. આ કુરુક્ષેત્ર પાસે જ સ્થાણવીન્ધર છે, જે આજે થાનેશ્વર નામથી ઓળખાય છે. સ્થાણવીન્ધરમા શ્રી હર્ષના પિતાની રાજધાની હતી.

ત્યાંથી પામે જ ગંગાને કિનારે હરદાર છે હરદાર એ સન્યાસીઓની તપોબૃમિ છે. શ્રી વ્યાસે અહીં જ પોતાના અનેક ગ્રંથો લખેલા એવી લોકોમા માન્યતા છે. હરદાર સંસ્કૃત વિદ્યાનું એક મ્હોડું ધામ છે અને બાર વર્ષે ત્યાં કુભમેળો પણ બસાય છે. હરદારથી દક્ષિણમાં જઈએ એલે યમુના અને કાવિન્દીને કાઠે આવેલા હસ્તિનાપુર અને

ઈન્દ્રપ્રસ્થ એ બે ગહેરો આવે કૌન્વપાડવોની રાજધાનીઓ તરીકે મહાભારતમા એ વિખ્યાત છે. હસ્તિનાપુર અથવા ગજસાહવ્ય એ કૌન્વોની ગજધાની હતુ. ગંગા નદીની રેલમા આ નગર હાલમા બીવકુલ ધોવાઈ ગયુ છે. એની પામે જ અગ્નિ દિશામા ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવેલુ છે. ઈન્દ્રપ્રસ્થ હાલના દિલ્હી પામે જ છે અર્જુને ખાંડવવનનો નાશ કર્યો ત્યાં યુધિષ્ઠિરે આ નગર વસાવેલુ ખાંડવવનમા નાગ રોકે ગહેતા તેમનો અર્જુને ઉન્નદ કર્યો તેનો બદનો નાગગાળ તક્ષકે પચ્છિત ઉપર બીધો ઈન્દ્રપ્રસ્થ અસલ જમના નદીને કાંઠે હતુ પણ હાલમા નદીનો પટ નદલાવાથી નદી ત્યાંથી દૂર ગઇ છે. ઈન્દ્રપ્રસ્થને ખાંડવપ્રસ્થ પણ કહે છે.

ખાંડવવન હાલના મુઝફ્ફર નગ થી થોડેક છેટે હતુ

હાલની દૃષ્ટિએ જેમને ઐતિહાસિક સાધનો ગણાય તેમાના જુનામા જુનામા મધુરાનો ઉલ્લેખ છે મધુન એ મધ્ય દેશની ગજધાની હતુ યમુનાને કાંઠે તેવમેલુ છે શ્રુતમેનો અહીં ગાંધ્ય કરતા. શ્રીકૃષ્ણ અગી જન્મેલા ગૈગનાનના વખતથી મયુગનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે કુશાન રાજાઓના નમયમા મૌલો તથા જૈનોનુ તે મ્હોડુ મથક હતુ સુગ રાજાઓના નમયમા પાટલીપુત્ર કરતા પણ તેની લૌભોવિક નિયતિને બીમે તેનુ મહત્ત્વ વિશેષ હતુ ક્ષાહિયાન તથા દુષ્યેનસાગના વખતમા તે જાહેરાજવાનીમા હતું

અત્યારે પણ ઘણા કોઠો ત્યાં યાત્રાએ જાય છે સાત પવિત્ર પુત્રીઓમા તેની ગણના છે.

આજે આપણે વૃંદાવન વગર મથુરાનો વિચાર કરી
ગતતા નથી, તે બન્ને એટલા બધા પાસે છે. વૃંદાવન એ શ્રી
કૃષ્ણની બાહ્ય લીલાની ભૂમિ. વૃંદાવન કાળે કરીને નષ્ટ થયું
હતું તે અંગાળના વૈષ્ણવ સાધુ ચૈતન્યના ઉત્સાહથી ફરી
સ્થાપિત થયું. હાલમાં વૃંદાવનના મંદિરો હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત
છે અને તેમાં વિશેષના એ છે કે સ્થાપત્યના બધા નમુનાઓ
ત્યાં એકત્ર થયા છે.

મથુરા અને વૃંદાવન જેમ શ્રી કૃષ્ણના બાહ્યકાળના સ્થાન
છે તેમ મ્હોટપણી તેમની રાજધાની કારકા. દ્વારકા દૂર પશ્ચિમ
કિનારે છે. હિંદુસ્તાન ઉપર મહાદાસ કરનાર કાળમયન જેવાનો
ત્યાંથી બદોનસ્ત કાવો શ્રી કૃષ્ણને સ્થેષુ લાગ્યું હતો. કારકા એ
સાત મેક્ષદાથી પુરીઓમાંની એક છે. તેમજ પુરાણપ્રસિદ્ધ
ચાર ધામમાંની એક ધામ છે. ગંઠરાચાર્યના ચાર મંદિરો
એક મઠ અહીં છે.

દ્વારકા શ્રી કૃષ્ણની રાજધાની ખરી હતી શ્રી કૃષ્ણનું
દાર્શનિક તો હસ્તિનાપુર, મિત્રપ્રમથ અને કુરુક્ષેત્ર જ હતા.

ત્યાંથી આપણે સ્થેષ પૂર્વ તરફ જઈએ એટલે કાન્યકુબ્જ
આવે છે હાલમાં એ કનોજના નામથી ઓળખાય છે.
વિશ્વામિત્રના પિતા ગાંધી રાજની એ રાજધાની હતું, ત્યાં
તે ગાંધીપુર કહેવાતું શ્રી દર્શના પહેલાં મૌખરી રાજાઓની
તે રાજધાની હતું આ સહેરના નૈઋત્ય બાગમાં બોદીના
મ્હોટા મ્હોટા વિહારોના ખડેરા છે.

સાત પુરીઓમાં પ્રથમ સ્થાન પામેલું શ્રી રામચંદ્રજીનું જન્મસ્થાન અયોધ્યા તે હવે આવે છે. યુક્ત પ્રાતઃમા ફિઝાબાદ જીલ્લામાં ગોગરા નદીને કાંઠે આવેલું છે. સરયુ એ ગોગરા નદીનું પ્રાચીન નામ છે.

રામાયણની અયોધ્યા નગરી હાલમાં નાગ પામેલી છે. એક વિમ્વૃત ઉચાણુ ભૂમિ તેને ડેકાણે દેખાડવામાં આવે છે. તેની પાસે અણુધિયા દરીને અપભ્રંશ પામેલા નામનું ગામ છે.

કોશલ દેશ, હાલનો અયોધ્યા પ્રાત, તેની તે રાજધાની હતું

બૌદ્ધ કાળમાં કોશલ દેશના ઉત્તર કોશલ અને દક્ષિણ કોશલ એવા બે ભાગ પડી ગયેલા જણાય છે. સરયુ નદી બે ભાગને જુદા પાડતી. ઉત્તર કોશલની રાજધાની શ્રાવસ્તી હતી અને દક્ષિણની સાકેત હતી. સાકેત ક્યા આવેલું તે અત્યારે નક્કી કરી શકાતું નથી. અયોધ્યાને જ બૌદ્ધ લોકો સાકેત કહેતા હોય અથવા તેા અયોધ્યાની પામે જ ને શહેર હોય. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં સાકેત બારતવર્ષના એક મ્હોટા શહેર તરીકે વર્ણવેલું છે.

અયોધ્યામાં જૈન તીર્થંકર આદિનાથનો જન્મ થયેલો.

બૌદ્ધ કાળમાં અયોધ્યા આગાદ હોય એમ લાગતું નથી. પરંતુ શુભ સત્રાટ સમુદ્રગુપ્તે પાટલીપુત્રથી પોતાની રાજધાની ફરવીને અયોધ્યામાં દરી ત્યારે તે દરી આગાદીમાં આવ્યું હતું. શુભ ગઝ્નઓએ અયોધ્યાના રામચરિત સાથે જોડાયલા પવિત્ર સ્થળોનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો.

ઉપર જણાવેલું આવસ્તી હાલના અયોધ્યા પ્રાતમા જ છે. તેની પામે જેતવન વિહારમા રહીને, બુદ્ધ બગવાને ઉપદેશ કરેલો. આ આવસ્તીના સુદાત નામે એક દાની વેપારીએ જેત નામના રાજ પામેથી એક મ્હોટું ઉદ્યાન ખરીદી લઈ ત્યાં એ વિહાર બધાવી આપેલો. આવસ્તી બૌદ્ધોનું એક મ્હોટું યાત્રાનું ધામ ગણાતું.

ઉત્તરની દિશા છોડી દક્ષિણ તરફ આવીએ એટલે પ્રયાગરાજ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રયાગ એટલે પવિત્ર નદિઓનો સંગમ. અહીં ગંગા અને યમુના ઉપગત ગુપ્ત મસ્તવનીનો પણ સંગમ થાય છે મારે આ સ્થાનને પ્રયાગરાજ અથવા તો ત્રિવેણી કહે છે. લશ્કરી દૃષ્ટિએ પ્રયાગ બહુ જ મહત્વનું છે અને ગંગા યમુના જેવી મ્હોટી નદીઓનું સંગમસ્થાન હોવાથી વેપારનું પણ તે મ્હોટું મથક હતું. આ સંગમ ઉપર પગ્મ પવિત્ર અક્ષયવટ છે, જે ઉપગથી સગમમાં કૂદી કેટલાક લોકો દેહત્યાગ કરતા. આખરે અકબરે આ વટની આસપાસ કિંદો બાંધ્યો. આમ તેણે આત્મહત્યા પણ અટકાવી અને આસપાસનો પ્રદેશ પણ ફાજમા આપ્યો. પ્રયાગ કુંભ મેળાનું એક સ્થાન છે.

પ્રયાગ પાસે જ કોશામ્બી છે. વત્સ દેશની એ રાજધાની. કયાસગિતસાગરનો દિવ્ય રાજ્ય અહીં ગ્હેતો. બગવાન બુદ્ધ કૌશામ્બીમા ગ્હેવા. શ્રી રામચંદ્રનું ચિત્રકૂટ પણ અહીંથી બહુ દૂર નથી. આજે પણ લોકો ચિત્રકૂટની યાત્રાએ જાય છે. લોકો જે ત્યાંથી ખજારાહો અને ભાર્ગુવટના ખડેરા

જોવા જાય તો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને શિશ્ય વિગે ધણું જાણવાનું મળે.

હિંદુઓની ત્રિસ્થળ યાત્રામાં પ્રયાગ, જનારસ અને ગયા આવે છે. જનારસ એ આપણું પવિત્રમાં પવિત્ર શહેર છે. જનારસ તે જ દેવનગર. અને ત્યાંની કીપી તે જ દેવનાગરી. જનારસનું પ્રાચીન નામ વારાણસી છે. વારણા અને અમી બે નદીઓની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશમાં તે વસેલું છે. જનાર રાજ્યએ તે વસાવેલું, એમ પણ કહેવાય છે. તેને માટે કાશી નામ વિશેષ પ્રચલિત

આપણા દેશનું આ એક પ્રાચીન શહેર છે. રામાયણ તથા મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. પણ શહેરનો બહુ ઇતિહાસ મળતો નથી. અહીં ગંગાએ પોતાના કાંઠા ઉપર આવેલા ધાટો અને મકાનો પાડવાનું કામ પહેલેથી જગત્ર કર્યું છે. સાત પવિત્ર પુરીઓમાં તેની ગણના છે અને અત્યારે પણ આખા દેશમાં યાત્રાનું મ્હોટામાં મ્હોટું ધામ દાગી છે. સંસારથી નિવૃત્ત થયેલા ઘણા માણસો મગ્ધની વાટ જોતા અહીં રહેવા આવે છે. અહીંનું કાશીવિશ્વેશ્વરનું મંદિર અને મહિષર્લિંકાનો ધાટ મુદ્દ અને વિખ્યાત છે.

પ્રાચીન કાળથી તે આજ મુંદી તે જાણીતું વિદ્યાનું અને સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રખ્યાત ધામ ગણાય છે. વિદ્યાને કોત્તેજન આપવા ખાતર હિંદુ લોકોએ જોડયું દાનધર્મ કર્યું છે તેનો મ્હોટો ભાગ જનારસને જ મળ્યો છે અને તેથી જુના કાળથી દાનરો વિદ્યાર્થીઓ વગર ખર્ચે અહીં અધ્યયન કરતા

આવેલા છે. યનારસના અનસત્રની પદ્ધતિ અને' મધ્યવર્તી સત્તા વગર અનેક વિદ્વાનોના સહકારથી બનેતું વિદ્યાપીઃ એ દુનિયામા અપૂર્વ છે.

અનારસ પાસે જ સુંદર આખાવાહીઆથી વીંટળાયતુ સારનાથ છે. પ્રાચીન કાળમા એને ઋષિપત્તન કહેતા.

બોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી બુદ્ધ ભગવાને ત્યાથી ઉપદેશ શરૂ કર્યો. બૌદ્ધ લોકોનું એ યાત્રાનું ધામ ગણાય છે. અરોકનો બધાવેયો સિંહ-સ્તંભ ત્યા પદાર્થસમ્રહાલયમા આજે પણ જોવાને મળે છે

આ અને હવે પછી જે સહેરો આવે તે બુદ્ધ ભગવાનના ચરિત્ર સાથે જોડાયેલા છે. તેથી આપણે તેમની તે ક્રમમા જ યાત્રા કરીશું. બુદ્ધ ભગવાનના પિતા શાક્યવંશી શુદ્ધોદન કપિલવસ્તુમા ગેહતા.

આ સ્થાન નેપાળની તમ્બાકામા ફૈઝાબાદથી ઇશાનકોણમા ૨૫ માઇલ દૂર છે. કપિલવસ્તુ પાસે હુમ્મિયનીવન નામના ઉદ્યાનમા બુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. શુદ્ધોદને બુદ્ધને પોતાની રાજધાનીમા બોલાવ્યા ત્યાર પછી જન્યગ્રોધ વિહાર નામના ત્યાના એક વિહારમા તે રહેલા.

બુદ્ધ ભગવાન ગૃહત્યાગ કરી ખૂન કર્યા, પણ આખરે નિર્ગજરા નદીને કાંઠે તેમને રાત્રિ પ્રાપ્ત થયું. એ તેમની તપોબુભિને બુદ્ધ ગયા કહે છે. હાવના ગયા ક્ષેત્રથી છ માઇલ ઉપર તે આવેતુ છે. બુદ્ધગયાનું મંદિર બન્ધ છે. જે પીપળાના

ઝાડ નીચે શુદ્ધ ભગવાનને ગ્હન પ્રાપ્ત થયું તેને બોધિવૃક્ષ કહે છે. મૂળ વૃક્ષ હાલમાં નથી. અઘ્ઘાહ્ઘાહ્ઘના અક્ષયવટનો આ ઝાડ સાથે સંબંધ છે એમ ભોળા લોકો માને છે.

ગયા એ શ્રાદ્ધ કરવાનું પવિત્ર તીર્થ છે અને તે દક્ષિણ નદીને કાંઠે આવેલું છે. ગયામાં એક ધર્મશિક્ષા ઉપર વિષ્ણુનું પદચિહ્ન છે. તેના ઉપર પિંડ આપવામાં આવે છે.

આપણા લોકોમાં એકતા સાધવાના બહુ જ અદ્ભુત ઉપાયો છે. લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે વિષ્ણુને એક પગ ગયામાં અને બીજો પગ મક્કામાં છે. અક્ષયવટનું જડ અને થડ પ્રયાગમાં છે અને તેના ડાળપાખળા શુદ્ધગયામાં છે. આ ઉપરથી પ્રયાગથી શુદ્ધગયા સુધીનો મુલક બૌદ્ધ ધર્મની અસર નીચે એક વખતે સામટો આવેલો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. હિમાચલમાં પણ ઉત્તરાખંડમાં આવેલા કેદારનાથના લિંગનો બીજો છેડો નેપાળમાં પશુપતિનાથના મંદિરમાં છે એમ પણ લોકો માને છે.

કલકત્તા, કામપ્પ્યા, કાશી જવાવામુખી વગેરે દૂર દૂરના શાકતોના મંદિરોની એકતા પણ દેશના વસમાં પ્રાણુત્યાગ કરનાર સતીના શબના કંકડા કરી વિષ્ણુએ વીખેરી નાખ્યા અને મહાદેવને ચાત કર્યા, તે બધા ત્યા પડેલા, એવી કથા હારા સાધી છે.

બોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી શુદ્ધ ભગવાન પોતાની મેવા કરનાર સાથીઓને મળવા સારનાથ ગયેલા પણ પછી તેમણે આખા બિહાર પ્રાંતમાં વિહાર કર્યો. આવસ્તી, જેનવન,

કૌશામ્બી, ગજગૃહ, કુશિનારા વગેરે યાત્રા પલ્લુ તેમણે પાવન કર્યા. રાજગૃહ અથવા રાજગિર એ પટણા ગ્રામમાં દક્ષિણ તરફ આવેલું છે. હાલમાં તે ખડેર હાલતમાં જ છે. ગજગિરની ટેકરી ઉપર જુની દિવાલની નિશાની હજી જોવાથી યકામ છે. ભગવાનના નમસ્કારીન અન્નતથાનના પિતા મિત્રિમાર અથવા શ્રેણિકે તે બધાં લેલું.

મગધ દેશ (દક્ષિણ વિહાર)ના ગજ નગમધની ગજધાની તરીકે મહાભારતમાં જે ગિરિવ્રજપુર આવે છે તે આ જ સ્થાને હતું એમ મનાય છે.

આજીસ વર્ષ ઉપરેશ કરી આખરે જુદા ભગવાન કુશિનગર અથવા કુશિનારામાં પરિનિર્વાણ પામ્યા. કુશિનારા અયોધ્યાની ઉત્તરે નેપાલની તરામમાં એક ન્હાતું ગામડું છે. અગોડે ત્યાં જુદા ભગવાનનું એક આગ્રહ માધ્યું હતું. જુદા ભગવાનનું ધર્મચક્રે ત્યાં કોતરેલું છે.

ભગવાન જુદા અને તેમના સમકાલીન મહાવીર સ્વામીના સજ્જથા પ્રસિદ્ધિ પામેલું મ્હોટું યદ્દે વેશાલી છે. વેશાલી મિહાગતા હાલપુરથી ૬૮ માઈલ છે. હાલ તેને વેસારા કહે છે. વજ્ર સોકોની વિન્ડની નામની શાળાનું અહીં ગમ્ય હતું. વિદેહ અને મગધ વચ્ચે આ આવેલું હોવાથી અને વિન્ડની જેવા ન્હાના પલ્લુ જળવાન ગજ્જના હાલમાં તે હોવાથી તેનું મહત્ત્વ ખૂબ હતું. માત્રપુત્ર વર્ધમાન મહારીર ન્વામી આ વેશાલીના કુંદપુર અથવા કુંદગામ નામના એક પગમં

જનમ્યા હતા શુદ્ધના નિર્વાણ પત્રી ખીજ ખોદ સંગીથિ
વૈશાલીમા જ મેળવવામા આવી હતી.

જૈન યોગેના પવિત્ર સ્થાનોમાના પાવાપુરી અને
પાર્શ્વનાથનો અહી ઉત્થેખ કરવો જોઈએ. પાવાપુરી
ગજગિચ્છી નૈઋત્યમા દગ માઈત્ર છેડે છે. મહાવીર સ્વામીને
ત્યા દેવસ્યપ્રાપ્તિ ચર્ધ હતી. પાર્શ્વનાથ એ હાલ પાગસનાથ
તરીક પ્રખ્યાત છે પાર્શ્વનાથ ગજગૃહ અને શુદ્ધગયાથી
દક્ષિણમા છે

મગધ દેશની ગજધાની અને આર્યાવર્તની લાખા
વખતની સમ્રાજ્યધાની તે પારલ્લીપુત્ર આ રહેઠે હાલના
પટણાની પામે, ગંગા અને ગોણ નદીના સંગમ ઉપર
આવેલું ગજગૃહ પત્રી મગધ દેનની તે ગજધાની બન્યુ
ઈ સ પૂર્વે પાચમા મૈકામા સિશુનાગ વસના હિદય નામના
ગજએ તે મધાન્યુ. નદ રાજ્યઓથી તે ગુપ્ત રાજ્યઓ સુધી
તે મગધ દેશની ગજધાની રહ્યુ. ગુપ્ત રાજ્યઓના વખતમા
તેતુ નામ કુસુમપુર હતુ. હુએનસાએ તેને પડતી હાલતમા
જોયેલુ

મૌર્ય સામ્રાજ્યમા આ ગહેરે પૂરી જહોજલાવી ભોગરી
હતી. લગચોરસ આકારવાળા આ રહેઠેની લગાઈ નવ
માઈલની હતી ૬૪ દરવાજા અને ૫૭૦ જુગલવાળા કોટથી
તે ગ્લાયલુ હતું. વળી તેની આમપાસ ૬૦૦ શીટ પહોળી અને
ઘણી ડંદી ખાઈ હતી. ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમા કોટની

અવન્તીના પૂર્વ તરફના પ્રદેશને દશાર્ણ અથવા આકર કહેતા. તેની રાજધાની વિદિશા હતી. દીપાનિકામાં અવન્તીની રાજધાની તરીકે મહિમતી નામ આપેલું છે. વિદિશાને જ હાલ મિલ્સા કહે છે. બિંસામ્પોને નામે ઝોળખાતા પાંચ સ્તંભો અહીં છે તેમાંનો એક સાંચી સ્તંભ. સાંચી સ્તંભ હાલના બિંસાથી સાડા પાંચ માઈલ દૂર છે. સાંચી સ્તંભની ઠાગીગરી બહુ જ પ્રાચીન અને બહુ જ મુદ્દર છે.

સાંચીની પાસે ઝોળખાતા રાજ્યમાં હાલના બિંસાથી ત્રણ માઈલ દૂર ખેસ અને અને બેતવા (વેત્રવતી) નદીના સંગમ ઉપર ખેસનપર નામે શહેર હતું. દક્ષિણ દેશની જુની રાજધાની ત્યાં હતી મહાવલ્લમાં તેને ચેતીય, ચેતીયનગર, તથા ચેતીયગિરિ (ચૈત્યગિરિ) કહેવાય છે. ખેસનગરમાં એક સ્તંભ જડાયેલો જે તક્ષશિલાના હેલિઓડોરસનો બધાવેનો કહેવાય છે.

જુની ઠાગીગરી અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ છેક પૂર્વ તરફ આવેલા અને ઉદયગિરિ ખંડગરીના આ સાથે જ ઉલ્બેખ કગ્વો જોઇએ આ બન્ને સ્થાનો ઉત્કલમાં કેટક પાસે આવેલા છે ઉદયગિરિમાં જે બે શુદ્ધાઓ છે તેમાંની હાથીશુદ્ધામાં ખારવેલ નો પ્રખ્યાત સિલાલેખ કેટલાકવર્ષ ઉપર મળી આવેલો તે હમણા થોડા જ વર્ષ ઉપર ઉત્કલમાં આવ્યો છે

ઉત્તરપથ બચવા હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસના મહત્વના સ્થળો આપણે જોઈ ગયા. આના જેવા બીજા હજારો અને હાથો સ્થાનો કાળના ઉદ્ભવમાં અવશ્ય થઈ ગયા

હશે. એકેએક મથળ આપણા પૂવજોના પુરુષાર્થનું અધિકારન છે. વિદ્વાનો અને વીરો, રસિકો અને વૈરાગીઓ, કળાધરો અને કવિઓ આ સ્થાને વિચરતા. આર્યવંશમા જે જે કાર્ય કિંચ, ઉદાર અને ઉત્તમવળ છે તે બધું આ સ્થાનોમા જ બજવાયલું અને કેળવાયલું છે. એકેએક સ્થાન આપણે મારે પ્રવિત્ર તીર્થ છે. તેમનું નામસ્મરણ અને માહાત્મ્યવસ્તુનું પુણ્યપ્રદ અને ઉત્સાહવર્ધક છે. સગીન કેળવણી જેમને સેવી હોય તેમણે આ સ્થાનોનો પારચય કરવો જ જોઈએ, અને બની શકે તો તેમનું દર્શન પણ કરવું જોઈએ. ત્યારે જ સ્વદેશના ઇતિહાસનું રહસ્ય આપણી રજોરગમા ઉતરશે, અને પૂર્વજો વિશેના અભિમાન સાથે તેમનું પરાક્રમ પણ આપણે ધારણ કરી શકીશું.

ઉપસંહાર

કોઈ નાટકમાં જેમ દયાવસ્તુની સંકલના હોય છે તેમ દરેક જાતિના ઇતિહાસમાં પણ ઇતિહાસવિધાતાની સંકલના હોય છે. દક્ષિણ અભિમાનને લીધે અથવા દૂંધી દૃષ્ટિને લીધે આપણે નહાનકડા ઠાસખંડમાં મધિરી યોજના અથવા કુદરતનું રહસ્ય જોઈ શકતા નથી. વસ્તુતઃ જે આપણા કલ્પાણનું હોય છે તે કેટલીકવાર આપણને આકર્ષરૂપ જણાય છે અને જેમાં આપણો અધઃપાત હોય તે જ ખોટી દેખાવણીને લીધે અથવા દૂંધા સ્વાર્થને લીધે આશીર્વાદરૂપ છે એમ સમજાએ છીએ. આપણું સાચું હિત-અહિત સામા છે, તેમજ આપણી જાતિના ખાસ સ્વભાવ શો છે, આપણો વારસો કયો છે અને બવિધ્યમાં કઈ કામગિરી આપણે ભાગ આવી છે, એ બરાબર જાણવા સાર આપણે આપણી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ તપાસવો જોઈએ. ભૂતકાળનો ઇતિહાસ બવિધ્યકાળનો માર્ગ અથવા દિશા કંઈકે અશે દોરી દે છે. એટલા માટે જ જ્યારે જ્યારે રાષ્ટ્ર નવે પુરુષાર્થ દરવા નીકળે છે ત્યારે ત્યારે તે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ તપાસે છે.

અત્યાર સુધી આપણે જે ઇતિહાસ જોયો તે આર્યોના સ્વર્ણનો દાગ જણાય. આ સમયમાં આપણે અનેક વિચારો, રિવાજો અને ધાર્મિક સંપ્રદાયોનું મંચન કર્યું; દરદરના ખડોશીઓના સંબંધમાં આવ્યા; અનેકવાર હાર્યા તથા અનેક

વાર જીત્યા. પણ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આપણી શ્રદ્ધતા કબૂલ કરનાર લોકો સાથે જ આપણો સંબંધ આવ્યો હવે પછીના ઇતિહાસમાં આપણા જેવી જ સુવરેલી, પણ બિન સામાજિક આદર્શવાળા અને બિન રીતે ધર્મરતી ઉપાસના કરવાવાળા એક જાતિનો સંબંધ આવે છે આ જાતિને ઓળખતા અને તેની સાથે ક્યો અને કેટલો સંબંધ રાખવો એ ઇતિહાસની દ્રષ્ટિ નક્કી કરતા આપણે લગભગ પાંચમો વર્ષ ગણ્યા અને એ દૃષ્ટિએ એમાંની અદર વિવિધતા ગ્રી મટે છે, એક જ ધર્મરત અનેક લોકો અનેક નામની અને ઓછી ઉપધી પૂછ મટે છે અને તેમ છતાં એક જ ઇતિહાસની ઉપાસના ચાલ છે એ આપણો પુરાણ સિદ્ધાન્ત આપણે નથી ગીને ચીખ્યા અને દુનિયાને શીખવ્યો એક જ મત્ય અનેક પદ્ધતિ ચાલ છે એક એક જાતિ, એક એક જગતો અને એક એક દેશ સાતના એક એક અશ્વત્થ અગ્ર મગી રહે જ અને તેથી પરસ્પર વિરોધી દેખાતી જતા બધી દૃષ્ટિએ મગજી જ સાચી હોય છે એ જાણના મ્યાદાદનુ તત્ત્વ હિન્દુસ્તાનના આખા ઇતિહાસમાં ઘટાયેલું આપણે જાણ્યું છીએ

હિન્દુસ્તાનના આ ૮ મુક્તિના પૂના ઇતિહાસ પર દૃષ્ટિ નાખતા એમ જણાય છે કે ધર્મના સમાજમાં આર્થિક કલ્યાણના અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વોના મર્ડ સિદ્ધાન્તો હર્ષકાળ પહેલાં આર્થ જાતિએ નક્કી કરેલા છે. જાતિએ સમાજમાં ફરી ગીતે રહેતું, બિન બિન સમાજોએ પગપગ કરો સંબંધ રાખવો વિરોધ કર્યા પછી વિવિધતા મેડી રીતે કેળવતી, રાટ

રાષ્ટ્ર વચ્ચે કઈ શરતે પ્રેમભાવ રહી શકે અને મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ સાથે પણ આપણે કઈ રીતે બંધાયેલા છીએ; દ્વંદ્વામાં કહીએ તો વ્યપ્તિ અને સમપ્રિતી દૃષ્ટિએ મનુષ્યજાતિ આગળના બધા સવાલોનો તાત્વિક નિર્ણય આપણે હર્ષકાળ સુધીના ઐતિહાસિક અનુભવમાં કરી લીધેા હતો. પણ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો એ વસ્તુ જુદી છે અને સમાજમાં તે સિદ્ધાન્તો ઓતપ્રોત કરી નાંખવા એ વસ્તુ જુદી છે. તે વસ્તુ તો તત્ત્વ-નિષ્ઠા સાથે વ્યવહારકુશળતા હોય ત્યારે જ થઈ શકે.

જાતિભેદને લીધે કહો કે અધિકારવાદને લીધે કહો, પણ હિન્દુસ્તાનમાં આમ પ્રજામાં વ્યવહારકુશળતા અથવા અકોરપણું પૂરતું કેળવાયેલું ન હતું. કદાચ એ દોષ તે વખતની બધી જ જાતિઓમાં હતો. પ્રજાના દરેક દિશાના આગેવાનોએ અદ્ભુત પ્રગતિ કરી હતી અને આમ પ્રજાએ નૈતિક ઉન્નતિનો જ આગ્રહ રાખી પોતાના નેતાઓ તરફ વધારાની કેળવી હતી; તેથી કાળે કરીને સામાજિક રચના, માન્યતા અને રિવાજોમાં એક જાતની માનવિકતા આવી ગઈ હતી. અને યન્ત્રનો તે સ્વભાવ જ, છે કે દરેક રીતે સંગવડ કરી આખી સામાજિક પ્રાણ નષ્ટ કરી નાંખવે.

હર્ષકાળ પછી હિન્દુઓની ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની કલ્પના કેવી રીતે મોળી પડી હતી અને સંસ્કૃતિરૂપી દેવતાને કરી જાગ્રત કરવા માટે ખજેરવાની કેટલી જરૂર હતી એ આપણે હવે પણ જોઈશું. ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણના સિદ્ધાન્તો વ્યવહારમાં સદૃશતાપૂર્વક દાખલ કરવાની કળા તો

આર્થજાતિએ કેળવી હતી, પણ તે સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે જ વર્તવા જેટલો અને તે સિદ્ધાન્તોથી ઊભી દિશામાં જતા કેમે કરી ન શકવા જેટલો હિન્દુ સ્વભાવ આ મહાન જાતિએ દૃઢ કરી નાખ્યો હતો. દૂકામાં કટીએ તો હર્ષકાળ સુધીનો આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ એ પ્રયોગશાળાની અદર ચાલતા સૂક્ષ્મ પ્રયોગ જેવો છે ત્યારપછીનો ઇતિહાસ સફળ થએલા પ્રયોગનો વ્યવહાર અને માનની વ્યાપારમાં દાખલ કરવાનો છે. અત્યાર સુધી આપણે જેટલો ઇતિહાસ જોઈ ગયા તે અર્ધો જ પ્રયોગ છે, કેમકે દક્ષિણપથનો ઇતિહાસ હજી જોવાનો જ છે.

આ સપૂર્ણ પ્રયોગનો તાર આ પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર આપેલા વૈદિક મંત્રમાં આગે જાય છે ‘સત્યજાન’ પામેલી આ ધર્મભૂમિની, દર્મભૂમિની, પુણ્યભૂમિની અદ્વૈત મધ્યમ, જીવંતનો ધર્મ, આત્મોપચયનો ધર્મ, કૌશલ્યનો ધર્મ, મરણનો ધર્મ એટલી સપૂર્ણતાએ પડેલો છે કે મુશ્કેલી ગૃહિણી પેદા થએલા સર્વ પ્રાણીમાત્ર અહીં આત્મીય આવધી રંગી થકે છે, નહેતા શીખ્યા છે, અને એ જ રંગો આખી દુનીયાને શીખવશે.

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मं धाम द्विजानतः

શુદ્ધિપત્રક

આ પુસ્તકે છપાતું હતું ત્યારે અમને જુદા તપાસવાની પૂરતી કુરસદ નહિ મળવાથી અને પ્રેસ ઉપર પણ કામની જીડ હોવાથી ઘણી ભૂલો રહી ગઈ છે અને કેટલેક ટેકાણે ખીખાં હડી ગયાં છે. તે બધાનું શુદ્ધિપત્રક અહીં આપ્યું નથી. વાચકો તે ભૂલો સહેલાઈથી સુધારી લે એવી છે. નીચેની ભૂલો સુધારી લેવા ખાસ વિનંતિ છે:

પાનું	અગ્રુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૮	આધવીપુત્ર	માઠરીપુત્ર
”	પૃથ્વિવ	ઘહરાદ્
૧૯૪	ભારતી	ભારવિ
૨૧૦	સંગીતશિક્ષા	નારદીયશિક્ષા
”	બૃહદેશીય	બૃહદેશી,
૨૩૪	જન્યઓધ	જન્યઓધ

વિષયસૂચિ

અ

અમલદાર ૧૫૬

—અને ન્યાય ૬૫

—અને પ્રભુપાલન ૬૩

—અને રાજ ૧૫૬

અમિત્રધાત ૮૨ (જુઓ 'અનુસાર')

અવનો ૨૦૩

અરોધ્યા ૧૦૪, ૧૧૦, ૨૦૧, ૨૦૬

—નુસંગેગમા ૨૩૧,

—બૂની ૨૦૧

—પ્રાત ૧૨૬,

—રાજધાની ૧૦૦, ૧૪૦

અરજસ્તાન ૧૪, ૧૫૧

અરવલ્લી ૨, ૧૫, ૬૬

અર્જુન ૨૩, ૨૫, ૨૭, ૭૦, ૮૮,

૨૨૬

અર્જુનાયન લોકો ૧૩૨

અર્ધસાસ ૭૩, ૮૩, ૮૪

—વિષે ૮૪-૮૫, ૨૦૫

(જુઓ અવસ્થા)

અર્ધમા ૧૨

અર્જત ૧૨૦,

—અને જોધિસત્ત ૧૨૦

અસ્થાદાનાઈ ૧૩૦ (જુઓ પ્રવાસ)

અવધારની કલ્પના ૫૮, ૧૦૬

અઝ્ઝર ૧૧૧, ૨૩૨

અશયવટ ૨૩૨, ૨૩૫

અસત્ય ૬

અઝિન ૧૨

અઝિમિન ૧૦૪, ૧૬૮, ૨૩૬

અજ ૨૦૬

અલતશતુ ૪૩, ૫૧, ૭૦, ૨૩૬

અલુધિયા ૨૩૧

અજ દા ૨૨૧

અતિથિસત્કાર ૧૪૫

અવર્ણવેદ ૧૫, ૮૩

અધર્મ ૨૦

અધ્યાત્મવિદ્યા ૧૭૬

અનન્તપુર ૨૧૩, ૨૧૪

અનુરાધાપુર ૧૮૮

અનસત્ર ૨૩૪

અરધાનિસ્તાન ૨૩, ૭૪, ૧૦૪,

૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૮

અભિધમ્મ ૧૧૫ કુલ્નોટ

અભિમાનનો ઉદ્ભવ ૪૮

અમીર લોકો ૧૩૨

અબ્દાસ આશ્રમમા ૧૭૬

અમરાવતી ૧૮૪, ૨૨૧

અવર્મ વખતે ૧૨૮
 અવની ૨૨૫, ૨૩૬, ૨૪૦
 —અને પાઠવીપુત્ર ૨૩—
 અવમુખ ૧૩૧
 આવડોનિતેશ્વર ૧૧૬
 અવશેષો—નૃત્તા ૨૧૩,
 —શુદ્ધતા ૪૬, ૧૨૩
 અસોપ ૮૨, ૮૬ થી ૧૧૪,
 ૧૧૬, ૧૮૬,
 ની આત્મશુદ્ધિ ૮૮
 —નોઉપદેશ ગયમનો ૧૦૩
 ના ગરીમરો ૨૧૪
 ની ચડાઈ તથિ ગપ્પ
 ૮૭ ૮૮
 —ની ચર્ચા ૯૪
 —અને દેહાત ૬૬ ૧૪૬
 ની ચર્મચાત્રા ૮,
 નુ ધર્મસામ્રાજ્ય ૮૮
 —ચાપ વિષે ૬૫
 —ની પડી ૧૨, ૧૧૦,
 ૧૨૫,
 —નુ પરિવર્તન ૮૮
 —પ્રત્યક્ષિ ૬૫
 —ની પ્રવૃત્તિ ૨૦૬
 ના બાળકો ૬૦
 —અને શુદ્ધનુ સમારંભ ૨૦૬

ની લાવના ૬૩
 —નો મહેલ ૧૪૨, ૧૪૬
 —ની રાજધાની ૧૪૨
 —રાજ તરીકે ૯૧
 —રાજ્યપ્રતિનિધિ તરીકે ૮૭
 —નો રાજ્યાભિષેક ૮૬—૮૭
 —ની રાજીઓ ૬૧
 —ના લેખો ૨૧૭
 —ની વિશક્તિ ૬૦
 —ના શિલાનેખો ૬૨ થી
 —ના સમયનુ શિક્ષ ૨૧૪,
 ૨૧૭, ૨૩૬
 અને સામ્રાજ્ય ૧૦૧
 નો સિદ્ધરથબ ૨૩૪
 —અને હીનયાન ૧૩૩

અશ્મિવ ૨૧૨
 અશ્વધોષ ૧૬૬, ૧૬૭
 —ગાય-૧૬૬
 —નુ ચરિત્ર ૧૬૬,
 —ની પ્રતિમા ૧૬૬
 અશ્વમેધ યજ્ઞ ૭, ૮-૮, ૧૦૧, ૧૨૩
 સમુદ્રગુપ્તનો ૧૩૨ ૩૩
 —કુમારગુપ્તનો ૧૩૮
 —પુબ્યમિત્રનો ૧૦૫
 —રામનો ૭
 અશ્વિની ૧૨
 અસર-અધિ ૧૮ સેદની ૨૪૪

—ભુદ્ધ ને મહાવીરના
ઉપદેશની ૧૯૪-૧૯૫
—તર્કની ૧૯૩
—યજ્ઞચર્યાની ૧૯૩

અસી નદી ૨૩૩
અમુર રાજ્ય ૧૦૦
અઘાધ્યાયી ૧૯૫
અરુપરચતા ૧૪૪, ૧૭૭
અદ્વિતી ૧૨૨
—ધર્મ ૫૬
—ધર્મવૃત્તિ ૪૮

આ

આગર ૨૪૦
આકાશ-રાત્રીય ૨૦૬
આનંદાચવાગતા-દિન્દની ૧૪૬
આગમ ૧૮
આચાર ૧૬-૧૭
—એક ૧૬
—અને પ્રકાશ ૫

આહુતિ ૧૦૩
આત્મા-અયોકની ૯૦, ૯૩
આત્મનિરીક્ષણ ૯૫
આત્મશુદ્ધિ-અયોકની ૮૮
આત્મદાયા ૨૩૨
આત્મીયતા ૨૪૧
આદર-ધર્મનો ૯૫

આદર્શ-આર્યસમાજનો ૭

—રામ ૧૫૬-૧૬૦
—રાષ્ટ્રીય ૧૨૮
—ગર્વર્ષણનું ૨૩

આદિત્યશીવ (તુઓ ૬૧)
આદિનાથ ૨૩૧ (તુઓ જાપાનદેશ)
આનંદ ૫૧
આનંદ કુમારવાગી ૨૧૬
આનંદ ૨૨૧

—અને આરવેલ ૧૦૧
—નાથો ૧૦૮
—રાજ્ય ૧૦૭
—અને સાતકર્ણી ૧૦૮
—અને સનાતન ધર્મ ૧૦૮
—સમયના અવશેષો ૧૦૮

આપદા લોગ ૧૦૫ ૨૦૬
આક્રિષ્ટ ૬૪
આખાદી દિન્દની ૧૪૬
આર્યો ની ઉત્પત્તિ ૨૪૧
આર્યો ૧

—ની કૃતિ ૧૧૬
ભતિ ને મિદ્ધાનો ૧૪૩
અને દેશવિસ્તાર ૨૨૪ ૮૦
—અને પરદેશી લોગ ૨૦૬
અને પરિનિવૃત્તિ ૨૨૩-૨૨૪
—અને પુરાણો ૧૯૪
અને વિવિધ ધર્મજીવા ૨૦૫
—નું સૌંદર્ય ૧૯૩

-નું સંગીત ૨૦૭-૨૦૮, ૨૧૧

-ની સંસ્કારિતા ૧૯૨

-અને દિન્દો ૭૫૫૦ ૨૨૩

આર્યધર્મ-અને પૃથ્વી રાજ્યો
૧૨૪

આર્ય ભદ્ર ૨૦૩

આર્યભટ્ટીયસૂત્ર ૨૦૩

આર્યલોકો ૧૨, ૧૪

-અને નવું ચેતન ૧૨૫

-તથા નાગલોકો ૧૫૬

-અને મધ્યવર્તી સામ્રાજ્ય ૧૦૦

-અને સમાજ ૩૨

-અને સામ્રાજ્ય ૬૮-૬૯

આવક-અને વિભાગ ૧૭૫

આશ્રમ } અને અવસ્થાઓ ૩૬,
આશ્રમો }

-નો ઉદ્ધાર ૩૫

-માર ૩૪-૩૫

-અવસ્થા ૩૪ ઈ

આસામ ૬૫, ૮૭, ૧૮૫

આસ્ટ્રેલિયા ૧૪

આસવ ૫૬

હ

હતિહાસ ૨, ૨૧, ૨૬, ૮૩

-આચાર સુધીનો ૨૪૨, ૨૪૪,

૨૪૫

-અર્થસામ્રાજ્યો ૮૪

-૦૬૧ ૧૩૬-૧૪૦

-૦૬૨ અને મહાભારત ૧૫૭

-૦૬૩ હાલના ૭૭

-અને કામવિભાગો ૨૪૨

-માં ભતિભેદ ૨૪૪

-વ્યવસ્થામાં નૂનો ૧૨

-દક્ષિણપથનો ૨૪૫

-દંતકથામાં ૧૫૮ ઈ

-તથા પુરાણ ૧૬૪

-અને પ્રભુજીવન ૮૩

-પ્રતિભાવાનોનો ૧૬૦-૧૬૧

-પ્રયોગરૂપે ૨૪૫

-પ્રાણીઓનો ૨૧૨

-અને ભૂમિરચના ૨૨૩

-માં મહાવનનાં સ્થળો ૨૨૬-

૨૪૧

-ની ભૂમિ ૨૭

-નું રહસ્ય-સ્થળયાત્રાપી ૨૪૧

-અને લોકકથા ૧૬૦

-સાધો ૧૯૨

-અને સાહિત્ય વિ. ૧૬૦-૧૬૧

-સંકલ્પના ૨૪૨

-સંગીત પરથી ૨૦૭

-સંસ્કૃતિનો ૧૬૧, ૨૪૨

-સ્થાપત્યનો ૨૨૧

-દેવે પાળીનો ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫

-દર્શન પદ્ધતિ ૨૪૩-૨૪૪, ૨૪૫

-દર્શન સુધીનો ૨૪૫

ઈન્દુમતી ૨૦૬

ઈન્દ્ર ૧૨

ઈન્દ્રપ્રસ્થ ૨૨૬-૨૩૦

ઈન્દ્રિયનિગ્રહ ૩૬, ૫૫

ઈરાન ૧૧૩, ૧૫૧, ૧૬૩, ૧૬૪

ઈરાની લોકો ૧૪

—અને હિન્દીગઝા ૨૧૮

ઈશ્વર—અને— રૂપે ૧૨, ૧૫

—અને ધુધ્ ભગવાન ૧૧૯

—રૂપે જ્ઞાન ૧૨

ઈસ્લીકુલ ૧૭૪

ઉ

ઉત્તરોત્તર ૧૦૧

ઉત્તરારશાસ ૧૯૨

ઉત્તરબિની ૮૨, ૮૭, ૧૦૨,

૧૩૪-૧૩૬, ૧૮૨, ૨૦૬, ૨૩૮

—ની ભક્તિભાવની ૧૩૫

ઉત્તર ૨૨૫

ઉત્તરધ્રુવ ૧૪

ઉત્તર ગમચરિત ૨૦૧-૨૦૨

ઉત્તરાપથનું વર્ણન ૨૨૪ થી

ઉદયગિરિ ૨૪૦

ઉદય (રાત્રી) ૨૩૭

ઉદયન ૨૩૨

ઉદર કાળનું ૨૪૦

ઉદ્યોગ કાલના ૬૨

ઉપનિષદ (આચાર્ય) ૮૬

ઉપદેશ બુદ્ધનો ૪૨, ૪૫, ૧૦૩, ૧૬

—અને ભાષા ૫૦

—મહાવીરનો ૧૨૩, ૧૬૪

ઉપદેશકો અને પ્રિસ્તિધર્મ ૬૧

—બૌદ્ધ ૬૧

ઉપનિષદના ૧૨૨, ૧૫૫

ઉપનિષદો ૧૫-૧૬, ૧૬૩, ૨૦૮

—નો અનુવાદ ૧૬

—ની ભાષા ૧૬૩

—નું વિવેચન ૧૬૩

ઉપાસના—ના પ્રકાર ૨૨૦

—અને બુદ્ધધર્મ ૧૧૮

ઝ

ઝાલિયા ૬૦

ઝગેદ ૧૩, ૧૪, ૧૫ ૧૦૮

ઝલુ—અગાઉ રીંગારેલ ૬૪-૬૫

ઝલુસદાર ૧૬૭

ઝલુસદાર ૫૪, ૫૭, ૨૩૧

—અને ત્યાગવેરાન ૫૭

—ની મૂર્તિ ૧૦૬

ઝલિ—વેદોના ૧૬૩, ૨૦૮

—અને આત્મજ્ઞાન ૨૦૮

ઝલિપતન ૨૩૪

એ

એન્ચકીરામય ૧૩૦-૧૩૩

એન્જ-૪૪૨ ૨૪૩

-સત્ય ૨૪૩

એન્તા-તીર્થોદ્દાર ૨૭૫

-ને વિવિધતા ૨૪૩

-શક્તિમંદિરોની ૨૩૫

એટિક્સ ૧૯૩

એડન ૬૮

એરન્ડપરિશ ૧૩૨

એસ્ટોરિય ૮૩

એનચી-અરોહની ૬૦

-બાહ્યનો ૭૭

એનોગ (શુ.) ૧૬૭

અ

અમ ૨૨૫

અમેજી સંપ્રામય ૬૮

અંતર્વેદી ૨૨૫

આબાવારીફ-નાવન્ટુ ૧૮૨, ૧૮૩

આમ (જુઓ આન્મ)

ઃ

ઃ૨૭ ૨૨૫

ઃ૮૬ ૨૪૦

ઃયાસગિસાગ ૨૩૨

ઃનિષ્ક ૧૧૩ ઇ. ૧૩૮, ૧૩૯

૧૬૬, ૨૨૬, ૨૨૮

-અને ત્રિપિટક ૧૧૫

-અને શુદ્ધધર્મ'ત' સંસ્કરણ

૧૧૪

-અને બૌદ્ધસભા ૧૧૪-૧૩૫

-ની રાજવાની ૧૧૬

એન્જ ૧૪૩, ૧૭૪, ૧૮૫, ૨૩૦

ઃન્યા કેળવણી ૨૧૦

-અને નૃત્યકળા ૨૦૬

કવિવસ્તુ ૮૬, ૧૪૭, ૨૩૪

કપિરા નદી ૧૩૧

કમાનો-ગ્રાજ ૭૧૮

કરાની ૬૬, ૬૮

કર્જન ૬૩

નર્વ્યોન (નર્વ્યુર) ૧૦૨

-પાર્શ્વિક (પાર્શ્વિક લોકો) ૧૩૨

દર્મ ૪૩

-૦૩૧૬ ૪૩, ૧૨૨

દશકતા ૬૬, ૬૮, ૨૩૫

દ્વિગ ૮૨, ૮૭-૮૮, ૧૦૬, ૧૩૧

-અરોહના શિષ્યોદેખમા

૬૨-૬૩, ૧૦૩, ૧૦૪

-આસ્ત્રેવના શિષ્યોદેખમા

૧૦૬

ઃપાત્ર-નાં કાર્યો ૬૪

-બાવદારમા પાત્ર ૨૪૫

ઃવિ-એષ ૨૦૧,

-૦૨૩૩૧૬ ૧૬૭

કવિઓ અને હાથ ૧૮૮

કળા ૧૧૧ ઇ

-ની અસરો ૨૨૦

-નપાની ૨૧૬

-જુદી જુદી ૨૧૬

-બંધ ૨૧૫

-બેક્ટ્રીયાની ૨૧૬

-દૈવી ૨૧૬

-અને વિવિધતા ૨૧૬

-સાર્વજનિક સ્થાનોમા ૨૧૫

કાક લોકો ૧૩૨

કાઠિયાવાડ ૧૬, ૧૦૪, ૧૮૪
૨૨૫

કાણવણ ૧૦૭

કાત્યાયન ૧૬૫

કરકથિ ૧૮૬

'કાદબરી' ૨૦૮

કાદબરી ૧૭૨, ૨૦૦

કાન્યકુબ્જ (જુઓ કનોજ)

કાણવ ૧૬૩, ૧૭૪, ૨૨૭

-નદી ૨૨૭

કામખ્યા ૨૩૫

કામન્ડરીય નીતિસાર ૮૩, ૨૫

કામરૂપ ૧૩૨, ૧૭૧, ૧૮૪, ૨૨૫

કારીગર-મીર્ચકાળમા ૨૧૫

કારીગરી-પત્થરમા ૫૬-૫૭

વાર્ષી (ગુફા) ૧૦૮, ૨૨૧

કાસિદાસ ૧૦૫, ૧૩૦, ૧૬૦

૧૬૭, ૨૩૬,

-અને અધ્યયોધ ૧૬૬

-ના વાંચો ૧૬૭

-ના નાટકો ૧૬૭-૧૬૮

-તથા ભવભૂતિ ૨૦૧, ૨૦૨

-અને ભાસ ૧૬૭

-નો સમય ૧૮૭

વાવિન્દી ૨૨૮, (જુઓ યમુના)

વાવેરી ૬૪, ૧૩૧

વાંચ-ને સમીત ૨૦

વશી ૨૦૩, ૨૩૫

-ગોરાલ ૨૨૫

-ગવિએશ્વર ૨૩૩ (જુઓ
બનારસ)

વાસ્તી ૨, ૩, ૮૭, ૮૮, ૧૧૪

૧૧૫, ૧૭૪, ૨૧૩, ૨૨૮,

-અને હિન્દ ૧૩, ૬૫

વાસ્તુપ્રકાશ ૩

કાસ્તિપલન સમુદ્ર ૧૬૩

કાણવણ ૨૩૦

કિલરાનીભૂતિ ૨૧૮

કિરણ-ની વક્રમતિ ૨૦૩

કિરણાનુનીય ૧૬૬

દિલ્હી ૮૧

ઐતિહાસિક-સાહિત્યસભા ૧૬૪

કુલિનીતિ ૭૪-૭૫, ૮૫

—અને ધર્મનીતિ ૪૫

કુખાલ ૬૧

કુખલવન ૨૨૮

કુનાર ૨૨૭

કુબેર ૧૩૨

કુમાર (શબ્દ) ૧૮૫, ૧૮૮

કુમારસુત ૧૩૫,

—નો અર્થએવ ૧૩૬

કુમારદેવી ૧૨૬

કુમારપાત્ર ૮૮

કુમારસાક્ષ ૧૬૭

કુમ રાજ્ય ૧૬૭

કુરુક્ષેત્ર ૨૦, ૧૬૭, ૨૦૪, ૨૨૮,
૨૩૦,

—દેશ ૨૨૪

—પાત્ર ૭ ૨૨૫

કુરુક્ષેત્ર-ના સંજ્ઞાઓ ૨૩-૨૮

કુલપર્વતો ૩-૪

કુરા ૨૦૬

કુમાન ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૨૬, ૧૭૪, ૨૨૬

કુમારો ૧૬૩

કુશીનારા ૪૪, ૮૬, ૧૪૭, ૨૩૬,

કુશીલવ ૨૦૬

કુસુમપુર ૨૦૩, ૨૩૩, (જુઓ
પાટવીપુત્ર)

કુષ્ઠ ૧૯, ૨૫, ૨૭ ૬૦, ૨૧૩

૨૨૬, ૨૩૦

—અને અર્જુન ૨૫ ૬૦

—અને જરાસંજ ૭૦

—અને જવાબદારી ૨૩

—અને મનુષ્યકર્તવ્ય ૨૭

—અને ભગવદ્ગીતા ૨૬

—અને લીંગ ૨૨-૨૩

—અને યુદ્ધ ૨૨, ૨૫, ૨૭

કુષ્ઠ દ્વિપાત્ર ૨૧, ૧૫૦ (જુઓ
વેદવ્યાસ)

કુષ્ઠા નદી ૮૭

કુદાગ્નાય ૨૩૫

કુદ-વેપાર અને વિદ્યાના ૨૨૬

કુપરાગિન ૦૮

કુલ ૧૧૦

(કેરાવલાલ મુવ-ના અન્યમાથી)

—અવતરણ ૧૧૭

કુળવળી ૩૬-૩૭

—કન્યાની ૨૧૦

—ની પદ્ધતિ ૧૬૮-૧૮૦

—સંબંધ ૧૪૨

કુદર ૧૩૧

કુળ-ની વધારાસ ૧૪૪

કુતરામ-પંચાંગમાં ૨૧૭

કુરીઆ ૧૨૨

કોલર ૧૩૧

કોચલ ૮૨, ૧૦૧, ૨૩૧

—કાર્ય ૨૨૫

—ના ભાગો ૨૩૧

કોલ્લ ૨૧૦

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ૧૦૫, (બુઓ

અર્થશાસ્ત્રી આણુકય, કી)

કૌરવ-૦૫૮૫ ૨૨૬,

—૦૨૧૧૫૫ સંકે ૨૪

કૌશામ્બી ૮૨, ૨૩૭, ૨૩૬

ક.ઇલપુર ૧૩૨

કંડુમાયન ૨૦૭

કંદહાર ૨૨૭

કંલ ૬૬, ૧૦૦

કાચી ૧૩૧

કુંદઆમ ૨૩૬

કુંદપુર ૨૩૬

કુંભમેળો ૨૨૮, ૨૩૨

ક્રાન્તિઓ અને મહાભારત ૧૫૬

કુસેડ-ના મૂળ ૧૫૧-૧૫૨

કાનપ ૧૧૧, ૧૩૪-૧૩૫, ૨૭૭

કાન્તિય ૧૪, ૧૬, ૧૮, ૩૨-૩૩,

૧૭૬

—કુલ ૭૬,

—અને જાનની દરકાર ૨૬, ૩૭

કાનધર્મ-અને રાજ્યો ૧૭૬

કેનમાપલ ૨૦૪

ખ

ખજરાહો ૨૩૨

ખાટી ૧૭૦

ખારવેલ ૧૦૪, ૧૦૬, ૨૪૦

—અને પ્રુથ્થમિત્ર ૧૦૬,

—નો સિદ્ધાંત ૧૦૫,

—નાં સાર્વજનિક કામો ૧૦૬

ખાલસાનીતિ-સમુદ્રયુક્તની ૧૩૩

ખેડ ૧૪૩, ૧૭૬

ખખરપાટ ૬૩, ૧૦૬

ખોતાન ૧૪૧

ખોદકામ-અને અવરોધો ૭૧૪

—વક્ત્રિવામા ૨૨૬

—પાટલીપુત્ર ૨૩૮

—અને હાલકા, ખોપરી ૩

ખડગિતિ ૨૪૦

ખડેરો ૨૧૩,

—નાલ દાના ૨૩૮

—ભાલુદેના ૨૩૮

ખાલવપ્રસ્થ ૨૨૬

ખાલવપન ૨૨૬

ખ્રિસ્તિઓ ૧૫૧-૧૫૨

ખ્રિસ્તિ ધર્મ ૬૧, ૧૧૧

ખ

ખ-૪ સોલવય ૨૨૬

ગણુદાસ (નાટ્યાચાર્ય) ૨૧૦

ગણિત ૧૬૨, ૨૦૪

—ચંદ્રશૂરની ગતિનું ૨૦૨

—જ્યોતિ ૨૦૩

—શાસ્ત્રીય ૨૦૮

ગયા ૮૨, ૮૬, ૧૦૭, ૧૩૪, ૧૭૭,

૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫

ગલગૃહ ૨૨૦

ગળી ૨૩૮

ગાથા સંપત્તિ ૧૦૭

ગા'રી-પુર ૨૩૦

—રાત્ર ૨૩૦

ગાયન ૨૦૬

ગિરનાર ૬૧, ૬૨

ગિરિમજ-ઉપર ૨૩૬

ગીતા=ભગવદ્ગીતા ૮૭

—અને કર્તવ્ય ૨૭

—અને જીવનરહસ્ય ૨૭

—અને જ્ઞાનમાર્ગ વિં ૨૭

—અને દુનિયાની પ્રભાઓ ૨

—અને રાષ્ટ્રનાં જીવન ૨૬

—અને વ્યાવહારિક વર્ચા ૨૭

ગુજરાત ૬૬, ૬૭, ૭૮, ૧૧૦,

૧૧૪, ૨૦૩

—નયા મહારાષ્ટ્ર ૬૭

ગુ-દા ૬૬, ૧૪૩, ૧૭૦, ૧૭૫

ગુપ્ત-કાળ ૧૩૪, ૧૩૫ ઈ

—કાળ અને કાળો ૧૬૬

—રાત્રાઓ અને અધ્યા ૨૩૧

—રાત્રાઓ ને પાટલિપુત્ર ૨૩૭

—વંશ ૧૨૬, ૧૬૭

—રાક ૧૨૬

—સામાન્ય ૧૩૭

—સાહિત્ય ૧૫૪, ૧૫૫

ગુપ્તો અને કુલ ૧૩૩,

ગુપ્તો ૧૦૮, ૨૧૪, ૨૧૮, ૨૨૧,

૨૪૦

ગુરુઓ—અને વિદ્યાર્થી ૧૭૬

—સમાજની ૩૬

ગુર્જર ૧૬૫, ૧૮૮

—ગુલાબસિંહ (શીખ) ૬૩

ગૃમ્હટ (ગુપ્ત) ૧૪૭

ગૃહધર્મ ૫

ગૃહસ્થાશ્રમ ૩૪, ૩૫, ૩૭, ૩૮

ગોવરા નદી ૨૩૧

ગોત્રની પુત્ર-જુઓ નૌતમી પુત્ર

ગોત્ર ૧૪

ગોન્ડાફર્નેસ ૧૧૧

ગોપબલિ ૧૧૩, ૧૧૫, ૨૧૩

ગોપુર ૧૪, ૨૧૭

ગોળીનું રણ ૧૪૦

ગોમત પાટ ૬૩, ૧૦૯

ગોટ ૨૨૫

ગોતમી પુત્ર ૧૦૮

ગંગા ૨, ૬૪, ૮૧, ૧૦૪, ૧૫૧,
 ૨૨૬, ૨૩૨, ૨૩૩
 -૦યમુનાનો પ્રદેશ ૨૨૪, ૨૨૫
 -પ્રદેશ ૧૨૬
 -અને શોભુ ૨૩૭
 -સંગમ ૨૩૨

ગંગા ૧૩૧, ૧૬૬
 ગંધર્વ દેશ ૨૨૭
 ગાંધાર ૮૬, ૧૭૪, ૧૭૫, ૨૨૪,
 ૨૨૭
 ગાંધાર કળા ૨૧૬
 ગાંધાર ગ્રામ ૨૦૬
 ગન્ધ
 -ગોકારો બીજી ૧૬૧, ૧૬૭
 -ધર્મ ૨૬
 -પ્રથમ ૧૩, ૧૫
 -મોડામાં મેટો ૨૧
 -રાષ્ટ્રીય ૨૨
 -સાંસ્કૃતિક ૨૦૫
 -સિલ્પ વિષે ૨૧૬
 ગહવર્મા ૧૬૮
 ગ્રીક ૬૪
 -કળા ૨૧૫
 -કળા અને આર્થિકતા ૨૧૬
 ગ્રીસ ૧૬૫, ૨૧૬

ધ

ધરેણી ૧૭૦
 ધરો ૮૧, ૧૭૦, ૨૩૮,
 ધાટો ૬૩
 ધારાપુરી (ગુફા) ૨૨૧

ઢ

ઢક ૨૧૮
 ઢકવર્તો ૮-૬
 -ગ્રામ ૧૬૭
 ઢકાઈ-તોરમાણી ૧૩૬
 -અને વીરસ ૨૦૬
 -રાજ્યવર્ધનની ૧૬૬
 -સમુદ્રગુપ્તની ૧૩૧, ૧૩૩
 -હર્ષવર્ધનની ૧૬૬
 -ફણી ૧૬૩-૧૬૪
 ઢતુરંગ સેના ૨૧૧
 ઢરક ૧૬૬
 -ચુરોપમાં ૧૬૬
 ઢર્યા-ધર્મની ૧૭૧
 -પરિષદ ૧૮૦
 -વિકાસોની ૧૮૦-૧૮૧
 -શુક ૧૨૨
 ઢર્મવતી ૨૨૫
 ઢર્મવાદ ૨૧૧
 ઢર્યા-અસીકની ૬૪
 -વિક્રમની-૧૫૬

ચાલ-ચ ૭૩-૭૪, ૭૦

૮૪ ૮૫, ૨૦૫

-ચડપણમા ૮૫

-અને જૂના રિવાજ ૭૬, ૭૮

વિધ્યુજ્જ્વા ૨ ૧૯૪

-ની રામ્પિ ૮૫

-અને સામાન્ય વાવના ૧૦૧

(જુઓ અર્થશાસ્ત્ર, ન ડ્રગ્યુપ્ત,

વ્યવસ્થા બોરે)

ચાલુર્દા ૧૪

ચારુવાકી રામ્પિ ૯૨

ચિમિસા ૧૭૦

ચિત્ર જા ૦૧૮

ચિત્રદટ ૨ ૦

ચીન ૬૨ ૬૪, ૧૨૧, ૧૦૨

૧૬૭, ૧૮૬, ૧૯૦

-અને ઇતિહાસ ૧૧૩

-ની જગા ૨૧૬

-ના ૫ ખિતો ૨૩૮

-ના પ્રવાસીઓ ૧૩૫

-ના પ્રવાસીઓનો રહેતો ૧૩

-અને બૌદ્ધવર્મ ૧૩૮

-અને હિન્દ ૧૩૮, ૧૧૧ ૧૫૨

મા હિન્દી સંધુર્મા ૧૯૦

ચેતીય ૨૪૦

-દિરિ ૨૪૦

-નગર ૨૪૦

ચાંદ ૨૨૫

ચૈતન્ય ૧૩૦

ચૈત્યારિ ૦૪૦

ચોખાન-મદિરનુ ૨૨૦ ૨૨૧

ચાવ ૧૧૦

ચાગ ૧૪૪

ચદ્રગપ્ત-ગુપ્ત ૧૧૯ ૧૧૩

ચદ્રગુપ્ત-ગુપ્ત ખીલો ૧ ૪, ૧૪૩

૧૫૩, ૧૫૮

-અને જા પી લોડો ૧૦૧

-વિદ્યમાહિત્ય ૧ ૧૧૫

-બા રા ૧૦૪

-ના મમયમા દેશનિયતિ ૧૩

-અને હિન્દુ સમાજ ૧૦૫

ચદ્રગુપ્ત-મૌર્ય ૭૧, ૭૮

૮૪, ૧૪૪ ૧૬૨ ૧૬૩ ૨ ૬

ના વાવદાઓ ૮૦

નો દગ્ગા ૭૮

રા પુન ૭૩

-નો રાજમહેવ ૭ ૧૧૪

-નુ રામ્પ ૭૮

-ની રોના ૭૮

નુ સામાન્ય ૧૦૧

(જુઓ ચાલુચ્ય વ્યવસ્થા

ચળવ ૬૧ ૧૩૪ ૨૦૧

૬૭

છળપ્પ ૬

અંદાસી ૧૬૨

જ

જતિઓ ૧૮૮

જનક ૫

જમના ૮૧, ૧૩૪ (જુઓ થમુના)

જમીનવેરો ૧૪૩

‘જય’ ૧૫૬

જય અને પરજય ૨૦

જરથોસ્ત ૧૫૧

જરાસંધ ૭૦, ૯૯

જલાલાબાદ ૧૪૧

જાટ લોકો ૧૬૫

જાતક કથાઓ ૪૫, ૨૧૧

જાતિઓ-સંજીતની ૨૧૦

જાતિભેદ ૬૦

-ની અસર ૨૪૪

જાપાન ૧૨૧

-ની કળા ૨૧૬

જાવા ૬૪, ૧૪૮-૧૫૦, ૧૫૫

જાહોજલાલી

-ઉજાજિનીની ૧૩૫

-હિન્દુસમાજની ૧૫૩

જાત-નો અર્થ ૯૩

-સિદ્ધાર્થની ૪૧

જીવન-અને વિદ્યાભ્યાસ ૧૭૯

-અને સ્થાપત્ય વગેરે ૨૧૯

જીનાગઢ ૭૮

જોતવન ૨૩૨, ૨૩૫

જોશ ૩

જૈન } ૫૬, ૧૮૧, ૧૮૮, ૨૩૧,
જૈનો } ૨૩૬-૨૩૭

-અને ખારવેલ ૧૦૬

-જીવ વિષે ૫૬

-બંધન ૭૬, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૮૨

-દર્શન ૧૭, ૧૮૨

-બંધનનો પ્રચાર ૫૬

-અને ધર્મપરિષદ ૧૮૭

-અને નાસ્તિકપણું ૧૭

-પંચતંત્રકાર ૧૬૪

-નું મથક ૨૨૯

-મ દિશે ૫૬

-અને શોગ ૫૯

-ની વસ્તી ૫૦

-નું સાહિત્ય ૧૬૫

ની સા ૧૪૪

-નો સ્થાન

(જુઓ જા)

સ્વામી, પાત્ર ૧૫૧, ૧૫૨

જોષીઓ ૪૦ ૧૩૦, ૧૩૨

જંગલી લોકો ૧

-અને અરોહ ૬૦, ૧

જ્યોતિષ ૧૮૨, ૧૯૨, ૨૦

-અને ઉજાજિની ૨૩૬

-અને યુદ્ધ ૨૦ ૧

દુર્દશાની પરંપરા ૧૯, ૨૧

દશાવતી ૨૨૪

દેવો ૧૨

દેવનગર ૨૩૩

દેવનાગરી ૨૩૩

દેવરાષ્ટ્ર ૧૩૨

દેશસ્થિતિ ૨૦૫

દેશી પદ્ધતિ ૨૦૮

દેહત્યાગ ૨૩૨

દેહાંત દંડ ૧૪૩, ૧૪૬, ૧૭૫

દેવપુત્ર ૧૩૨

દોષો-પારતંત્ર્યના ૧૯૨

દંતકથા

—અને ચરિત્ર ૧૬૦, ૧૬૧

—અને વૃદ્ધિ ૧૬૦

દંતિક ૨૧૦

દાવાપ્રથિતી ૧૨

દૂત ૨૦

દ્રોપદી ૨૦

—અને સીતા ૨૩

દ્વારકા ૮૧, ૨૩૭

ધૃ

ધન યથા ૧૩૨

ધનવંતરી ૧૯૬

ધમ્મપદમાથી ૯૧

ધર્મ-અભ્યાસ ૮૯

—અભ્યાસો ગુપ્તકાળના ૧૫૫

—નો દપદેશ સિદ્ધાર્થનો ૪૨

—અને ઔદિક સામ્રાજ્ય ૧૦૧

—અર્થ અરોક્તું ૯૦

—અર્થ ૨૧૮, ૨૩૬

—અર્થ ૪૮

—ની જાત ૯૩

—અર્થ ૫૬

—અને દલીલબાજી ૨૦

—અને દિગ્વિજય ૧૫૧, ૧૫૨

—અને ધર્મ ૧૨૩

—નીતિ ૭૫

—પરદેશનો ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૫૧,

૧૫૨

—અર્થ ૬૫૧ની ૧૮૬, ૧૮૭

—અને પ્રચાર ૧૨૨

—અર્થ ૨૫૬

—અર્થ ૭૫૬

—અર્થ ૭૫૬

—અર્થ ૭૫૬

—અર્થ ૭૫૬

—અર્થ ૭૫૬

—અર્થ ૭૫૬

—અર્થ ૭૫૬

—અર્થ ૭૫૬

—અર્થ ૭૫૬

—અર્થ ૭૫૬

—અર્થ ૭૫૬

—અર્થ ૭૫૬

--સ પ્રદાય રૂપે ૧૨૨

ઠસમ્રાટ ૪૦

--મ સ્તરણુ ૧૧૪, ૧૧૫ ૧૨૩

ધર્મગુહસ્થ ૨૫-૨૬

--અને વ્યાપારી ૧૧૬

--અને ટપના ૧૧૬

ધામ-પુગણુપ્રસિદ્ધ ૨૩૦

ધૃતરાષ્ટ્ર ૧૮

નૃ

નક્ષત્રચિત્રો ૨૦૨

નગરચના ૨૧૪, ૨૧૮, ૨૨૦

નદીઓ ૪

--અને વેપાર ૬૪

નદીમાતા ૪

નરસિદ્ધ ગુપ્ત-ખાનાદિ ૧૩૬

૧૩૭, ૧૫૬, ૧૬૧

નર્તકી ૧૭૦

નર્તકો ૨૦૫

નર્તન ૨૦૭ ૨૦૮

નર્મદા ૬૪, ૬૫, ૧૩૪, ૧૬૩,

૧૬૮, ૨૨૫

નવન ૧ (જુઓ નાનંદા)

નહપાણુ ૧૦૮

નાગરાજ ૨૨૮

નાગરોડો ૨૧, ૨૩ ૨૦૦

નાગસેન ૧૦૫

નાગાનંદ ૧૮૮

નાગાર્જુન ૧ ૬, ૧૬૭

નાગાર્જુન ટે રી ૬૧

નાટિ ઓ હર્ષની ૧૭૧

નાટ્યશાસ્ત્ર ૨૧૦, ૨૧૧

નારદીય સિદ્ધા ૨૧૦

નાવનંદા ૮૨, ૧૭૧, ૧૮૨, ૨૩૮

--રોડ ૨૩૮

નિદાગ્વર્ણુન ૧૮૨, ૧૮૩,

૧૮૪, ૧૮૫

નાશી ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૮૪

નાસ્તિક ૧૭

નિગમ સભા ૪૦, ૨૨૧

નિયમો

--જીવનના ૧૬

--શુદ્ધના ૧૬

--નિશ્ચયોના ૪૬

--મધના ૧૪૫, ૧૪૬

--મામાન્ય લોમો માટે ૪૬

નિરીક્ષકો

--અરોગના ૬૩

નિગજશ નરી ૨૩૪

નિવૃત્તિ જીવનસાગની ૧૮૬, ૧૯૦

નિર્વાણુ

--અને રૂપાપસાદ ૧૨૦

--અને ચિત્તશુદ્ધિ ૧૨૦

--નુ સાધન ૧૧૬

--અને મુખ ૧૨૦

નિર્વાહ મહેનો, વિદ્યાર્થનો ૧૪૫,
૧૭૫, ૧૮

નિઃશ્રાણુ

-આધા ૧૫૪

-સમાજ ૧૫૩, ૨૪૪

નીનેવી ૭૩

નીલરાત્ર ૧૩૧,

નેપાલ ૬૫, ૧૨૧, ૧૩૨, ૨૩૫

૨૩૬

નેપથ્યચિત્ર ૧૬૯

નંદ-કુળનો રાજપુત્ર ૭૩

-રાજ્યો ૭૦, ૨૩૭

નોમણી ધરબારની ૧૪૪

ન્યમોધ વિદ્યાર ૨૩૪

ન્યાય અશોભના વખતમા ૬૫

ખ

ખગાર ૧૪૩, ૧૪૪

ખ-અમલદારનો ૧૪૪, ૧૭૫

-સરકારનો ૧૭૬

ખટલા ૧૬, ૭૬, ૨૦૩, ૨૧૪

૨૬૬, ૨૩૭, ૨૩૮ (જુઓ

ખાદ્યવિપુત્ર)

ખટાણુ ૬૪

ખતિયાળા ૨૨૮

ખતજલિ ૧૦૫ ૧૬૬

ખદાર્થો-અને ઠળાવિદ્યાસ ૨૧૨ ૨૧૩

-ના ગુણધર્મ ૨૦૪

ખમપાણી ૧૧૯

ખરેશી અને આર્થ લોકો ૨૦૬

-ધર્મ ૧૩૮-૧૩૯, ૧૫૧, ૧૫૨

-રાજ્યો ૧૬૪

-રાજ્યો અને દ્વિધર્મ ૧૨૬

-લોકો અને સમાજ ૧૬૬

ખરેશી અને અરોહ ૯૦

ખરવાના મુસાફરીના ૧૪૪

ખરગુરામ ૬૮

ખરાકમના સૂર્ય ૧૩૫ ૧૬૭

ખરાજ્ય અને જ્ય ૨૦

ખરિસિત ૨૧, ૨૨૯

ખરિનિર્વાણુ-ગુણ ૨૩૬

ખરિવર્તન

-અરોહ ૮૮, ૧૦૧

-ચાલુક્ય ૮૫

-ધર્મના સ્વરૂપમા ૪૯, ૫૦

-નિર્વાણુ સંબંધી ૧૨૦

-ગુણચરિતમા ૪૪, ૪૫

-બૌદ્ધ ધર્મમા ૧૧૮, ૧૨૦,

૧૨૩

-બૌદ્ધ સાધુઓમા ૧૨૩

-સંબોધના સપયોગમા ૨૦૯

-દ્વિલ લોકોમા ૧૬૫

ખરિમાજક ૧૮૦

ખલક ૧૩૧

ખલ્લ રાત્ર ૧૩૧

ખવિત્રપુરીઓ-સાત ૨૨૬, ૨૩૦

૨૩૧, ૨૩૩, ૨૩૬

પહેરવેશ ૧૭૦ ૩
 પક્ષ ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૧
 પાટસિપુત્ર ૧૬, ૭૦, ૭૭, ૧૨૬
 ૧૩૦, ૧૪૨, ૧૪૩ ૧૪૬,
 ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૭૭, ૨૨૬,
 ૨૭૭

ની રચના ૮૦, ૮૧
 નો વૈભવ ૭૬ (ભુઓ પટણા)

પાઠ-સમાનો ૨૧
 પાણિનિ ૧૬૫
 પાણીપતે ૬૫
 પાપ અને મુકિત ૫૬
 પામિર ૧૧૫
 પારમિતાઓ ૪૪, ૪૫
 પારસ દેશ ૭૧, ૭૬
 -રાજ ૭૨
 -રાજ્ય ૭૨

પારસિક ૭૧
 પારસી ૧૫૧
 પાર્થિયન ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨
 પાર્વતી ૩
 -અને દક્ષિણ ૨૭૫
 પાર્થનાથ ૫૫, ૨૩૭
 -અને મહાવીર ૫૭, ૫૮
 પાર્થિક ૧૧૪
 પાસિ ભાષા
 -અને હીનચાલ ૧૨૧
 પાવાપુરી ૨૩૭

પિશાચપુર ૧૨૬ (કુટનોટ)
 પિણ્ડપુર ૧૩૧
 પીંપરનાં વન ૧૩૧
 પ્રવચ અને પાપ ૨૫
 પુરગુપ્ત ૧૩૬
 પુરાણ ૩, ૧૨, ૧૮, ૧૬૪
 -જૈન, શાકત, વૈદિક ૫૬, ૧૦
 પુરાણ-નદીથી ૪, ૨૩૮, ૨૩૯
 પુરાતત્ત્વવેત્તા ૧૫૮
 પુરુષપુર ૧૧૬ (કુટનોટ)
 ૨૨૬, ૨૨૭
 પુરુષસૂક્ત ૧૩, ૧૪
 પુરુષસેન ૭૨
 પુરુષાર્થ ચતુર્વિધ ૩૭, ૨૪૪
 પુરોહિતો ૧૨૩
 પુલકેશી બીજો ૧૬૬, ૧૮૪
 પુલ્લમાથી ૧૦૮
 પુષ્કરાવતી ૨૨૭
 પુષ્પમિત્ર ૧૦૩, ૧૬૭, ૧૬૮
 -નો અશ્વમેધ ૧૦૫
 -અને ખારવેલ ૧૦૪, ૧૦૬
 -અને મિસિન્દ ૧૦૪, ૧૧૦
 -સેનાપતિમિત્ર ૧૦૫
 પૂન-ત્રિમૂર્તિની ૧૮૮
 -બુદ્ધ ભગવાનની ૧૨૦
 મૂર્તિ-૦૧૨૬-૧૨૭
 પૂર્ણ દશા
 -સંગીતની ૨૦૮

પૃથ્વી વિષે ૨૦૩

પેશાવર ૧૧૬, ૧૪૨, ૨૨૬, ૨૨૭

(જુઓ પુસ્તકપુર)

પેશાઓ ૧૭

પેશ્વ ૧૦૭

પેશાઓ બાબા ૧૦૭, ૧૧૬ (કુટનોઠ)

પેારસ ૬૬

પંચતંત્ર ૮૪, ૧૬૪

—ના અનુવાદો ૧૬૪

—૦કાર જેન ૧૬૪

પંચમહાયજ્ઞ ૩૮

પંચ સિદ્ધાન્તિકા ૨૦૩

પંચાંગ ૧, ૬૫, ૬૬, ૭૩, ૧૦૪,

૧૩૪, ૨૨૪, ૨૨૬

પંડિતો ૪૬

પાડું ૧૯

પાંડ્ય ૧૧૦

પુંડ્ર ૨૨૫

પ્રાજ્ઞ અને ઉપદેશ ૬૫

—૦ગ્રામ અને ઇતિહાસ ૮૩

—૦ગ્રેમી રાજ ૬૨

—અને રાજ ૧૫૯

—૦શિક્ષણનાં સાધનો

૨૧૪-૨૧૫

—૦સંકાર ૧૮૯

—૦સ્વાતંત્ર્ય અને રાજ્ય

૧૦૦-૧૦૧

—અક્ષિત ૬૪

પ્રતિષ્ઠા

—કારીગરની ૨૧૫

પ્રતિષ્ઠાન (જુઓ પેશ્વ)

પ્રતિદિવસ ૨૧

પ્રદેશો

—અનેકવિધ હિન્દના ૨૨૪ થી

પ્રધાન મતુર ૧૬૧

પશ્ચાત્તરવર્ધન ૧૬૭

—ની છતો ૧૬૮

—૦શ્વ પરામર્થ ૧૬૮

પ્રયાગ ૧૭૧, ૨૨૫, ૨૩૨, ૨૩૩,

૨૩૫

—૦મેળો ૧૮૭-૧૮૮, ૨૩૨

પ્રયાસ

—સિદ્ધાર્થનો ૪૧

પ્રતિષ્ઠિ ૧૨૧

પ્રાકૃત ૧૬૫

પ્રાગ્ન્યાતિથ ૨૨૫

પ્રાજ્ઞન લોકો ૧૩૨

પ્રાર્થનાઓ ૧૨, ૨૨

પ્રિયદર્શી (જુઓ અરોહ)

પ્રેમ —૦બાવ રાષ્ટ્રો વચ્ચે ૨૪૪

—ની વિશુદ્ધિ ૧૬૮

—વૈવાદિક ૨૦૨

૬

ફક્તગ્યોતિથ ૨૩૫

ફેલ્યુ નદી ૨૩૫

ફાહિયાન ૧૩૫, ૧૪૦ ઈં

૧૬૭, ૧૭૩, ૧૭૬

-ની અડચણો ૧૪૭

-ની અધીરાઈ ૧૪૯

-નો ઉદ્દેશ ૧૪૦, ૧૪૮

-અને તામ્રલિપિ ૧૪૮,

૨૩૮

-અને ધર્મગ્રંથો ૧૪૭,

૧૪૮

-નદી ઓળંગે છે ૧૪૧-૧૪૨

-અને પાટલિપુત્ર ૧૪૨

-અને મથુરા ૧૪૨, ૨૨૯

-ની યાત્રા ૧૪૬, ૧૪૯

-ની રણની મુસાફરી ૧૪૦,

૧૪૧

* -ની વિટંબણા ૧૪૯-૧૫૦

-અને વિદ્વન્મંડળ ૧૫૦

-અને વિહારજીવન ૧૪૫

-નું રોયજીવન ૧૫૧

-ના સાથી ૧૪૦, ૧૪૨,

૧૪૮

-અને સંઘના નિયમો ૧૪૫,

૧૪૬

-ની સ્વદેશપ્રીતિ ૧૫૦

-અને હિન્દુનું ચિત્ર ૧૪૩,

૧૪૪

ફેરફાર

-અને હિન્દુધર્મ ૧૨૪

ફેઆબાદ ૨૩૧, ૨૩૪ .

ફોસિલ ૨૧૨

ફીમેન્ટલ ૬૮

બુ

બનાર રાજ ૨૩૩

બનારસ ૬૬, ૧૭૧, ૧૮૨

૨૨૫, ૨૩૩-૨૩૪

બલિદ્વીપ ૧૫૫

બલુચિસ્તાન ૭૪

બલખ ૭૪, ૧૭૪, ૨૨૭

બસરા ૬૮

બાણભટ્ટ ૧૫૪, ૧૭૧-૧૭૨

૧૬૬-૨૦૦

-નો પુત્ર ૨૦૦

બામિયાન ૧૬૩, ૧૬૮, ૨૨૭

બારગાવ ૨૩૮

બાલ્હિક ૨૨૪ (જુઓ બલખ)

બાળક અને શિક્ષણ ૧૭૮-૧૭૯

બિન્દુસાર ૮૭, ૮૯-૮૭

બિમ્બિસાર ૭૦, ૨૩૬

બિહાર ૪૩, ૫૪, ૬૫, ૬૬, ૬૯

૭૦, ૨૩૫, ૨૩૬

બીજગણિત ૨૦૪

બીરબલ ૧૬૧

છુદ્ધ વિધે ૨૦૩
 છુદ્ધ ભગવાન (જુઓ સિદ્ધાર્થ)
 ૪૨, ૪૫, ૫૧, ૬૧, ૧૨૨,
 ૧૩૩, ૧૩૮, ૧૪૭, ૧૪૮,
 ૧૮૨-૧૮૩, ૧૯૪, ૨૩૨,
 ૨૩૪ (વધુ માટે જુઓ
 બોધિ, બૌદ્ધ વગેરે)
 -અવતાર તરીકે ૧૨૬,
 -અને ઇસર ૧૧૬
 -ની ઉપદેશની અસર ૧૨૩
 -દેવતા રૂપે ૧૧૬
 -અને દેવદેવતા ૧૧૬
 -નો ધર્મ ૧૧૬
 -ની પ્રતિભા ૧૮૭
 -નો પ્રયત્ન ૪૮
 -અને મહાવીર ૫૫, ૫૮-૫૯
 -મૈત્રેય ૧૭૮, ૧૯૦
 -નો વિહાર ૨૩૪-૨૩૬
 છુદ્ધ
 -અથા ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૭,
 -અરિત કાન્થ ૧૬૧
 -ધર્મની અસર ૬૬
 ૧૦૧-૧૦૨, ૧૧૪
 -અરિત અને સિદ્ધ ૨૧૪
 -અરિતનાં સ્થાનો ૨૩૪-૨૩૬
 જુદાકયા ૧૦૭, ૧૬૫
 જુદેશી ૨૧૦
 જુદાપ ૧૦૩

બૈકટીયન ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૩
 બૈકટીયા ૨૧૫, ૨૧૭
 બેતવા નહી ૨૪૦
 બેસ નહી ૨૪૦
 બેસનગર ૨૧૧, ૨૪૦
 બેસનપર ૨૪૦
 બોખારા ૧૨૩, ૨૨૭
 બોધિ ૪૧
 -અથા ૧૪૭
 -બુદ્ધ ૧૩૪, ૧૪૮, ૧૭૭
 ૧૮૬, ૨૩૫
 -સત્ત્વ ૪૪, ૧૧૬-૧૨૦
 બોધિચર્યાવતાર ૨૦૧
 બોલનધાટ, ૬૩, ૧૦૬
 બૌદ્ધ
 -ઉપદેશકો ૬૧
 -કામ ૨૧૮
 -અન્યકારો ૧૬૬
 -અને જૈન ૫૮, ૬૦
 -પલો ૧૭૦
 -સાધ્યો ૧૧૫
 -મંદિર ૧૩૪
 -સામોત્ત અધ્યયન ૧૭૧
 -સાદિત્ય ૧૬૫
 બૌદ્ધો
 -અને જલ્મ ૨૨૭
 -અને બિલ્સા ૨૧૭, ૨૪૦
 -અને અધુરા ૨૨૬

—અને સાકેત ૨૩૧
બૌદ્ધધર્મ . . .
—અને અશોક ૮૮, ૧૧૪
—ની અસર ૬૬, ૧૦૧-૧૦૨, ૧૧૪
—માં આડંબર ૧૨૩
—આંતરરાષ્ટ્રીય ૧૨૦
—અને આન્ધ્ર રાજ્યો ૧૦૮
—અને તંત્રમાર્ગ ૧૨૦
—ની પડતી ૧૪૬-૧૪૭
—અને પરદેશ ૧૧૪, ૧૧૭
—નો પ્રચાર ૮૬-૯૦, ૧૧૪, ૧૧૭
—અને રાજ્યાધ્યય ૧૧૭-૧૧૮ ૧૨૪
—નું રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ ૧૨૦
—અને લડાઈઓ ૧૨૪
—નો લોપ ૧૨૧
—ની સમા ૧૧૪-૧૧૫
—ના સંપ્રદાયો ૧૧૫
—માં બહેમો ૧૨૩
મંગાલ ૬૫, ૬૬
બહોબસ્ત ૧૧૭
—સમુદ્રગુપ્તનો ૧૬૭
બ્રહ્મગુપ્ત ૨૦૩-૨૦૪
બ્રહ્મચર્ય ૩૬
—અંગ્રામ ૩૪-૩૫, ૩૬
બ્રહ્મદેશ ૬૪, ૮૧, ૮૬, ૧૨૧,

૨૧૬

બ્રહ્મપુત્ર ૨, ૧૩૪
બ્રહ્મવર્ત ૨૨૪
બ્રાહ્મણ ૧૪, ૧૬, ૧૮, ૩૨
૧૭૦, ૧૭૧, ૧૮૧, ૧૮૮
—અને આશ્રિતપણું ૨૬
—ઉદાર ૧૮૫
—મન્ય ૧૫, ૧૬૩
—મહર્ષિ ૧૮૨
—અને ધર્મ ૧૫૧
—વિદ્યા ૧૭૧, ૧૮૨, ૨૩૩
બ્રાહ્મણધર્મ ૧૧૭, ૧૨૨
—અને બુદ્ધ ભગવાન ૧૨૩
—અને બૌદ્ધધર્મ ૧૧૭-૧૧૮

ભ

ભક્તિ

—મીનાઓની ૧૩૮-૧૩૯
—અને બુદ્ધધર્મ ૧૧૬
—અમાર્ગ ૧૧૧
ભગવદ્ગીતા ૧૦, ૧૧, ૧૬, ૨૫, ૨૭, ૧૨૬, ૨૨૮ (જુઓ ગીતા)
ભય પરલોકનો
—અને નીતિ ૧૭૪-૧૭૫
ભરત ૬
ભરતવાક્ય ૨૦૬
ભરતાચાર્ય ૨૧૦
ભરૂચ ૧૮૪ જુઓ ભુગુપ્ત

ભર્તૃહરિ ૧૯૮-૧૯૯, ૨૦૧, ૨૦૬
 ભવભૂતિ ૨૦૧-૨૦૨
 —અને નાલિદાસ ૨૦૧-૨૦૨
 ભરમાસુર ૧૦૦
 ભારત ૧૫૬
 —૦તીય યુદ્ધ ૨૨૮
 ભારત સંમ્રટો ૧૧૬
 ભારતિ ૧૯૯
 ભાઈદે ૨૩૨
 ભાવના
 —અને સંગીત ૧૦૮
 ભાવસાવન વનેરે
 —સંગીતથી ૨૦૮, ૨૧૧
 ભાષા
 —પ્રાકૃત ૧૯૪
 —સાદૃશ્ય ૧૯૪
 —સાદૃશ્ય ૧૯૨
 —અને સાદૃશ્ય ૧૫૪
 —સંસ્કૃત ૧૯૪
 ભાષ્યો ૧૬
 —ભૌતિક ૧૧૫
 ભાસ ૧૯૭
 —ના નાટકો ૧૯૭
 ભાસ ગાયાર્થ ૨૦૫
 ભિક્ષુ ૪૨, ૬૦
 —ના નિયમો ૪૬
 ભિક્ષુણીઓ ૪૭

બિજનભાવ ૨૦૩
 બિલ્સા ૨૧૭, ૨૪૦
 બીજમ ૧૯
 —અને કૃષ્ણ ૨૨, ૨૩
 ભૂતકાળ ને ભવિષ્ય ૩૪૨
 ભૂમિ
 —દિગ્દની ૨૪૧
 ભૂમિતિ ૨૦૪
 ભૂમિરચના
 —અને ઇતિહાસ ૨૩૩
 —ઇતિહાસ પરિવે ૬૧, ૬૨
 —અને ભરણપોષણ ૬૨
 —અને રક્ષણ ૬૨
 —અને વેપાર ૬૨
 —અને સામર્થ્ય ૬૨
 ભૂતરસાસ ૨
 ભૂત-અંશ ૬૭, ૮૪, ૨૩૯,
 (ભૂતો ભરણ)
 ભોજ ૧૧૦, ૧૭૧
 ભોખાણ ૨૪૦
 ભૌતિકસાસ ૨૦૪
 બંની ૧૪૪, ૧૭૦
 મ
 મકા ૨૩૫
 મગધ ૬૯, ૭૦, ૧૦૬, ૧૪૬,
 ૧૬૭, ૨૨૫, ૩૩૬, ૨૩૭

—સામાન્ય ૧૨૯

મઠ ૧૭૪, ૧૭૬, ૧૮૬

મહિર્મિદા ધાટ ૨૩૩

મતમેદ ૮૬

માસ્થ ૨૨૫

મધુરા ૧૦૪, ૧૪૨, ૧૪૩, ૪૨૬,

૨૩૦

મદુરા ૨૨૧

મદ્યપાન ૧૪૪

મદ્ર ૨૨૫

—રોમે ૭૨૮

મધ્ય દેશ ૭૧, ૭૩, ૨૦૮

મધ્યમ ગ્રામ ૨૦૯

મધ્યવર્તી સામાન્ય

—અને આર્યપ્રથા ૧૦૦

મનુસ્મૃતિ ૧૭, ૮૩, ૧૧૨,

૧૧૪, ૧૫૦

મન્ત્રગાન ૧૩૧

મન્ત્ર ૧૨

મભય પર્વત ૧૩૧

મહત્વાકાંક્ષા અને સામાન્ય ૬૬

—અને સાહિત્ય ૧૬૧, ૧૬૨

મહા ન્તાર ૧૩૧

મહાનગેશ્વર ૨૩૦

મહાદેવ ૨૩૫

મહાનદી ૬૪

મહાપદ્મનંદ ૭૮

મહાભાગત ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૪૩,

૧૨૨, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬,

૨૧૪, ૨૨૬, ૨૩૩, ૪૦૬

—અને જનસમાજ ૧૫૬, ૧૫

—અને શામાયમુ ૨૦

—અને વેદ ૧૫૬

—ની સત્તા ૧૫૬

—અને સર્વમેળ ૧૫૭

—નું સ્વરૂપ ૧૫૬

—અને સંગીત ૨૦૬

—નું સ્વરૂપ ૧૫૬, ૧૫૭

મહાયાન ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯,

૧૨૫, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૭,

૨૦૧, ૨૨૮

—અને દેવદેવતા ૧૧૬

—અને ભૂતમેત વાદ ૧૧૬

—વિષ્ણુ ભક્તિ જેવા ૧૨૧

(જુઓ હીનયાન)

મહા રાગી ૧૧૬

મહારાતલચિરાજ ૧૧૬, ૧૬૭

મહારાષ્ટ્ર ૧, ૬૭, ૧૧૦, ૧૦૨,

૧૮૪

—૦૦ટ્ટી લોગે ૧૪

—૦૦ટ્ટી વીરો ૧૬૬

મહાવિષ્ણુ ૧૧૮

મહાવિષ્ણુ દીન ૧૧૫

મદ વીર સ્વામી ૫૪, ૧૦૨,

૧૬૪, ૨૩૬, ૨૩૭

—અને અદિ સાધર્મી ૫૫

—ની તપશ્ચર્યા ૫૮

—અને પૂજા ૫૭

—અને બુદ્ધિ ૫૫

—નો માર્ગ ૫૭, ૫૮ (જુઓ
ગૈન, કમળદેવ)

મહાવરા ૨૪૦

મહાશ્વેતા ૨૦૬

મદિમતી ૨૪૦

મહેન્દ્રકુમાર ૬૦

મહેન્દ્ર શાળા ૧૩૧

માધ ને સંગીત ૨૧૨

માછી ૧૬, ૧૭૦

માઠરીપુત્ર ૧૦૮

માળાગાસ્કર ૧

માતૃશ્રુતિ ૧૧

માધવ ૧૬૬

માધ્યમિક રુત્નો ૧૬૭

માનસરાજ ૧૮૩ ૧

માન્યતા

—ખોદી ૪૯

—ફેર ૧૬૬

માર્ગ

—સિદ્ધાર્થનો ૪૨

માર્ગી પદ્ધતિ ૨૦૮

માર્દ્રક (માદ્રક) લેડો ૧૩૨

માછીમાધવ ૨૦૨

માલકીવ ૧

માલવ

—રાજ ૧૬૮, ૧૬૮

—લેડો ૧૩૨

માલવા } ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૬૪,
માળવા } ૨૨૫, ૨૩૬

માલવિકા ૧૬૮, ૨૦૬, ૨૧૦

માલવિકામિત્ર ૧૦૫, ૧૬૮

મિત્ર ૧૨

મિથિલા ૧૬, ૨૨૫

મિલિન્દ ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૧૦, ૨૨૮

—પ્રશ્ન ૧૦૫

મિલિરુચ ૧૩૬, ૧૬૪, ૧૬૫

—ની કુરુવા ૧૬૪

—અને બૌદ્ધો ૧૬૪

મીનેન્ડર (જુઓ મિલિન્દ)

મીમાસા

—ઉત્પાન અને પતનની ૧૬૭

મીશનરી

—ની સરુવા ૪૭

મુગલ ૧૪

સામાન્ય ૬૮

મુગલનગર ૨૩૦

મુદ્રારાજસ ૭૭, ૨૦૦ ;

મુરન્ડ ૧૩૨

મુલક

—તથા સ્વભાવ ૪૮

મુસલમાનો ૨૦૪
—અને ખ્રિસ્તિઓ ૧૫૧, ૧૫૨
(જુઓ વર્ક)

મુસાફરો
—ચીની ૧૪૦, ૧૭૨, ૧૭૩

મુઘલા ૮૮
મુઘલકલ્પ ૨૦૦

મૂર્તિ ૨૨૬
—ગુફામાં ૨૧૮
—પૂજા ૧૨૬-૧૨૭
—પુર્ણની ૪૪

મૅગસ્ટ્રિનિસ ૭૭, ૧૬૭

મેધદૂત ૧૬૭
મેધવર્ણ ૧૩૩-૧૩૪

મેલબોર્ન ૬૮
મેળો ૨૨૮, ૨૩૨
—હર્ષનો ૧૭૧

મોક્ષ
—અને ધર્મ ૧૧૯, ૧૨૨

મોહ-પરણવાનો ૧૬
મોહગમદ ૬૩

—પયગમ્બર ૧૫૧
મોખરી ૧૬૮

—રાત્ર ૨૩૦
મોર્ય ૧૬૭
—રાત્ર ૧૧૦
—વંશ ૭૩, ૧૦૭

મૌર્યકાળ ૨૧૪, ૨૧૮
—અને પાટલીપુત્ર ૨૩૭
—નું સ્થાપત્ય જગેરે ૨૧૬,
૨૧૭-૨૧૮, ૨૨૧

મંજુશ્રી ૧૧૯
મંત્ર-વેદના ૧૫, ૧૭
—વૈદિક ૨૪૫
મંથન-ઇતિહાસમાં ૨૪૨
મંદિરો ૧૨૭

—આબુદેલવાડાનાં ૫૬-૫૭
—ની આસપાસ ૨૨૦
—ધર્મનું પ્રતિબિંબ ૨૨૦-૨૨૧
—અને ધાર્મિક જાણના ૨૦૦
—પુર્ણ ગયાનું (મંદિર) ૨૩૪
—ની રચના ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૦
—ના વિશાગો ૨૨૦
—સમાજના સ્વરૂપ ૨૨૦-૨૨૧

માદલિક-રાત્ર ૬૭-૬૮
—રાત્ર ૭૦ અને સમ્રાટ ૬૯

મુગા પ્રાણીના દવાખાના ૬૦
મુળર્ધ ૬૭, ૬૮
મૈસુર ૬૭

યુ

યક્ષમૂર્તિ ૧૧૮
યજુર્વેદ ૧૩, ૧૪, ૧૫
યજ્ઞ ૧૬૩
—અને કાલચલના ૨૦૪

-દક્ષિણ ૨૩૫
 -પાંચ પ્રકારના ૩૮
 -પ્રાચીન ૪૩
 -વિધિસાક્ષ ૧૬૨
 -વેદી ૨૦૪
 યજુની ૬૪, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૮,
 ૨૨૯, ૨૩૨
 -નો પ્રદેશ ૧૨૯
 યજુત ૨૩, ૭૧, ૭૪, ૧૦૯, ૧૨૮,
 ૧૩૩, ૧૬૫
 -કન્યા ૭૬
 -અન્યકારો ૭૩
 -દેશ ૬૪, ૮૯
 -દાન ૧૦૪, ૧૨૪
 -લેખકો ૭૭
 -ની સ્ત્રીઓ ૭૯
 યજુનાચાર્ય ૨૦૪
 યજુવર્મા ૧૩૬, ૧૫૮
 -અને મિહિરગુણ ૧૩૬, ૧૬૫
 યજુવદક્યસ્મૃતિ ૧૭, ૮૩
 યજુત ૩૫, ૩૭
 -ચરોક્તિ ૮૮, ૮૯
 -જ્ઞાપયની ૨૨૪
 -નું પ્રાચીન ૨૩૩
 -સ્થાન ૨૩૩
 યજુત
 -ચીનના ૧૩૫, ૧૭૨
 -અને મંદિર ૨૨૦

યજુત ૨૧
 યજુતકતા ૨૪૪
 યજુતકંદ ૧૪૧, ૧૮૯
 યજુતપ્રાચીન ૬૫
 યજુત ૧૬૫
 યજુ ૨૦
 -વિશામ ૮૮
 યજુતિર ૧૬, ૨૫, ૨૨૬
 -અને યજુ ૪૮
 યજુત
 -ને ચરકસુત્ર ૧૬૬
 -માં નવયુગ ૨૧૬
 -માં પંચતંત્ર ૧૬૪
 યજુતપ્રાચીન
 -અન્યકારો ૨૧૫, ૨૧૬
 -ની માન્યતા ૨૧૫, ૨૧૬
 યજુતકાંદ ૨૨૭
 યજુત
 -અને નૌન ૫૮
 -૦૨ાસ ૧૭૮, ૧૮૧, ૨૦૬
 -અને યજુતસાગ ૧૭૮, ૧૮૨
 યજુતનારાસિક
 -અને શિલ્પ ૧૬૧
 યજુત ૧૩૨
 ૨
 યજુત ૧૩૧, ૧૮૭, ૨૦૯

રચના

—પાટલીપુત્રી ૨૩૭, ૨૩૮

રત્નત્રયી ૧૧૬

રત્નાવલિ ૧૮૬

રથ-સદાઈના ૨૧૭

રાક્ષસરામ્ય ૧૦૦

રાક્ષસો ૬

રાગરાગિણી ૨૧૦

રાજ

—૦કન્યાઓ ૧૩

—૦દશબાર અને સંગીત ૨૦૬

—૦ધર્મ ૫

—૦મહેલ-અંદ્રગુપ્તનો ૭૬

—૦સેવા ૧૬

—૦હૃદય ૮૨

રાજકીય કેન્દ્રો ૨૨૫

રાજગિર ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮

રાજગૃહ ૮૭, ૮૬, ૨૩૬, ૨૩૭

રાજનગરી ૨૩૮

રાજપૂતાના ૬૫, ૧૦૪, ૨૨૪

રામ્ય

—૦આશ્રય અને ધર્મ ૧૫૩,

૧૭૬

—અને બીજાધર્મ ૧૧૭, ૧૧૮,

૧૨૪

—કર્મકાંડનું ૨૨૦

—૦તંત્ર ૮૪, ૮૫

—૦પદ્ધતિ ૪૦

—મીર્યનું ૧૬૭

—મોંઘિલ ૮૭, ૬૮

—૦લોશ ૭, ૧૬

—અને સંન્યાસ ૨૫

—અને સંસ્કૃત ૧૧૮

—અને હિન્દુ ધર્મ ૧૨૮

રામ્યવર્ધન ૧૬૮

—અને માવવરાજ ૧૬૮

—અને રાસાક ૧૬૮

રામ્યવિસ્તાર

—અશોકનો ૮૭

—આન્નરાજનો ૧૦૭

—કનિષ્કનો ૧૧૩

—અંદ્રગુપ્તનો ૭૮

—બિન્દુસારનો ૮૭

—સમુદ્રગુપ્તનો ૧૩૪

—હર્ષનો ૧૬૬, ૧૭૦

રામ્યબ્યવસ્થા

—અશોકની ૬૦, ૬૩, ૬૪

—અંદ્રગુપ્તની ૭૮, ૮૧, ૮૪

રામ્યશ્રી ૧૬૮

—કેદમા ૧૬૮

—નો બચાવ ૧૬૬

—અને ધર્મચર્ચા ૧૮૬

—વનવાસમા ૧૬૬

—અને હર્ષ ૧૮૮

રાજા } ૨૦૬
રાજાઓ

-આદર્શ ૫

-ની જમીનના વિભાગ ૧૭૫

-દેવેલ ધર્મના ૧૭૬

-અને પરદેશી કારીગર ૨૧૬

-વિવરૂં ૧૬૧

-ની રાજધાની ૨૧૩

રાજધિરાજ ૧૨૬

રામચંદ્ર ૫, ૭, ૧૩૦, ૧૫૬

૨૩૧, ૨૩૨ (જુઓ રામાયણ)

રામરાજ (મન્યકાર) ૨૧૬

રામરાજ્ય,

રામાયણ ૫, ૮, ૧૬, ૧૮, ૨૨૭

૨૩૧, ૨૩૩

-કાળ ૨૧૪

-કાળ અને સંગીત ૨૦૮, ૨૦૯

-અને મહાભારત ૨૨

રાવણ ૧, ૮, ૬૬, ૧૦૦

રાવણપીઠી ૨૨૬, ૨૨૭

રાષ્ટ્રીય મન્ય ૨૨

-ધર્મ ૧૨૦

-વાણ ૨૦૮

૩ ૭૧

રેલ્વે ૧૨

રેલ્વેદાન ૧૦૮

રૂપનારાયણ નદી ૨૩૮

રૂપાન્તર-સિદ્ધાંતના સિદ્ધાન્તનું ૪૪

રેલ્વે ૨૩૮

રોમ ૬૪, ૨૧૬

-અને સામ્રાજ્ય ૧૬૩

રંગમંડપ ૨૨૦

રંગુન ૬૮

સ

સાબરી ૧

સાબરની પ્રથા ૨૦૫

સાકાઈ

-અને પ્રભ ૬૬

-અને ધર્મસંસ્થાપક ૧૫૧

સાવ ૨૦૬

સરકાર-અન્દ્રગુપ્ત મીથાનું

૭૮, ૭૯

-ધર્મનું ૧૭૫, ૧૭૬

સાકુલું

-અને સ્થાપત્ય, શિક્ષ ૨૧૨

-૨૧૩

સાક ૧૬૮

સાહોર ૬૬

સિંચવી ૧૨૬, ૨૩૬

સુગિનીવન ૨૩૪

સોલ

-પ્રિય સાહિત્ય ૧૬૪

-શિક્ષક ૨૧૫

-સંસ્થા અને સંગીત ૧૯૧

સોદપતિત્વ ૧૧૬

સોકો

—અને મધ્યવર્તી સત્તા ૧૫૫

—હિન્દના ૮૦, ૧૨૩,

૧૪૩, ૧૪૬, ૧૫૨,

૧૭૪, ૧૭૬

સંકા ૮, ૮૧, ૧૬૭ (જુઓ
સિંહલ)

હુટારા

—અને કુએનસાંગ ૧૭૭, ૧૭૮

વૃ

વળજી ૫૧, ૨૩૬

વળખાણું ૧૧૬

વત્સ ૨૨૫, ૨૩૨

વરકથિ ૧૬૫

વરાહમિહિર ૨૦૩, ૨૦૪

વરુણ ૧૨

વર્ણવસ્થા

—અને કર્મ ૩૦

—અને જ્ઞાતિઓ ૨૮

—અને પરિસ્થિતિ ૩૧

—અને પુર્નજન્મ ૩૦

—અને સાથી ઉત્પત્તિ ૩૨

—અને રાજ્યો ૧૭૬

—અને સમાજરચના ૩૦

—અને સંસ્કારો ૩૧

—અને હરિદાઈ ૩૧

વર્ણસંકર

—અને આન્ધ્રો ૧૦૮

વર્ણશ્રમ

—અને નગરરચના ૨૨૦

વર્ધમાન ૨૩૬ (જુઓ મહાવીર)

વસુબન્ધુ ૧૩૦

વસુમિત્ર ૧૦૫

વસ્તુ-અપૂર્વ ૬૨

વાગ્મદ ૧૬૬

વાણી-પદ્ધતિપત્રી ૬૨

વાતાપિ ૧૬૬

વાદન ૨૦૬

વાદવિવાદ ૧૫૫

વાદ્ય ૨૦૭, ૨૧૧

વાનપ્રસ્થાશ્રમ ૩૪, ૩૫, ૩૮, ૩૯

વાનરજાતિ ૬

વારણ નદી ૨૩૩

વારાણસી ૮૨, ૨૩૩ (જુઓ
બનારસ, કાશી)

વાર્તાઓ

—પુરાણની ૧૨, ૧૭, ૧૮

વાર્તિક ૧૬૫

વાર્ધિમત્રી ૫, ૬

વાસના ૨૭,

—અને દુઃખ ૪૨

વાસવદત્તા ૧૭૨

વાસિષ્ઠી પુત્ર ૧૦૮

વાસુદેવ

—ની મૂર્તિ ૧૯૩

—સ્તંભ ૧૧૧

વિકાર

—આદર્શમાં ૪૯

—કર્તવ્યમાં ૪૯

—ધર્મમાં ૪૯

—નું નિવારણ ૫૦

—પાંડિત્યમાં ૪૯

—માન્યતાઓમાં ૪૯

—રાજ્યોમાં ૪૯

વિક્રમ (રાજ) ૧૫૮, ૧૭૧,

૧૯૫, ૧૯૬, ૨૩૯

—અજ્ઞાનર ૧૬૦

—વિષે અભાવ—પુરાવાનો ૧૫૮

—ના 'અવતાર' ૧૬૦

—અનેકવિહાલિદાસ ૧૬૦, ૧૬૧

—ની ચર્ચા ૧૫૯;

—વિષે હંતકથાઓ ૧૬૦

—નો મેટિલ ભાઈ ૧૯૮

—નો યશ ૧૫૬, ૧૬૦

—અને રામ ૧૫૬

—ના વખતમાં સંગીત ૨૧૦

—રાકારિ ૧૫૯

વિક્રમાદિત્ય ૧૫૮, (જુઓ વિક્રમ)

વિક્રમાદિત્ય ગ્રુપ્ત ૧૪૩

વિક્રમેર્વશીય ૧૯૭, ૧૯૮

વિચાર

—તાત્ત્વિક ૧૭

વિનય

—અને નારા ૮૭

—૦ સ્તંભ ચંદ્રગુપ્ત બ્રીજનો

૧૩૫

—સમુદ્રગુપ્તનો ૧૩૦

વિગ્રાગાપટમ ૬૮

વિટંબણા

—ફાલિયાનની ૧૪૬, ૧૫૦

—જુએનસાંગની ૧૭૭, ૧૭૮

વિતસ્થા નદી ૩

વિદર્ભ ૧૦૪

વિદિશા ૧૬૭, ૨૪૦

વિદુર ૧૯

વિદેહ ૨૨૫, ૨૩૬

વિદ્યા

—અને દાન ૨૩૩

—બનમરી ૨૩૮

—બીડો ૧૮૧, ૨૩૪

—નાં મથકો ૧૧૬

વિદ્યાસ્થાસ ૩૬, ૧૭૬, ૧૮૧

વિદ્યાથી

—પરદેશના ૧૦૯

વિદ્યતા

—દર્શની ૧૬૭

વિનય ૧૧૫ (કુટનોઠ)

વિન્ય ૬૫, ૬૬, ૭૮, ૧૬૬, ૨૨૫

વિપત્તિ

—અને ધર્મ ૮૬

વિધીયણુ ૬૬

વિભૂતિત્યાગ

—અરોહનો ૮૮, ૯૦

—હૃદયનો ૧૮૮

વિરાટ પુરુષ ૧૪

વિરોધ

—સિદ્ધાંતનો ૪૩, ૪૬

વિદિવાયકુર ૧૦૮

વિવિધતા અને વિરોધ ૨૪૪

વિશુદ્ધિ-પ્રેમની ૧૬૮

૨૫૩૫ ૨૭

વિષ્ણુ ૧૨

—નું પદચિહ્ન ૨૩૫

—નાં પાદો ૨૩૫

—અને મહાદેવ ૨૩૫

—બક્તિ ૧૨૧

—સ્તંભ ૧૩૬

વિષ્ણુ ગુપ્ત-આલુક્ય ? ૧૬૪

વિષ્ણુગોપ-રાજા ૧૩૧

વિષ્ણુપુરાણ ૧૫૪

વિષ્ણુસર્મા-આલુક્ય ૭૩

વિદારો ૪૩, ૪૬, ૧૪૫, ૧૮૧, ૧૮૨

—કનોનમાં ૨૩૦

—નું છવન ૧૪૫ ૧૮૧-૧૮૨

—બન્યમોધ ૨૩૪

—પાટલીપુત્રના ૨૩૮

—બ્રહ્મમાં ૨૨૭

—આવસ્તીમાં ૨૩૨

વીણા ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯

—વાદન ૨૧૦

વીરતા

—આસુરી અને દૈવી ૧૫૨

વીરસ-સાહિત્યમાં ૨૦૬

વુડી ૧૬૩

વૃંદાવન ૨૩૦

વેક ૧૭૦, ૧૭૫

વેણુવાણ ૨૧૧

વેદ ૧૨-૧૩, ૧૬૬

—ની કથાઓ ૧૪

—બકાળ ૧૪

—બકાળમાં સંગીત ૨૦૭, ૨૦૮

—બકાળમાં સ્થાપત્ય ૨૧૩

—ના ખંડ ૧૨

—અને ભૂનો ઇતિહાસ ૧૪

—બાલ્યોનું મૂળ ૧૨

—બધર્મ ૧૫

—અને ધર્મ ૧૫૬,

—ની ભાષા ૧૬૩

—નાં વર્ણનો ૨૦૨

—વાર્તાઓનું મૂળ ૧૨

—ની સાખા ૧૩

વેદવ્યાસ ૨૧, ૨૭, ૧૯૪, ૨૨૮,

(ન્યુઓ કૃષ્ણકૃપાયન)

વેદાન્ત ૧૭

વેદાંગમ્યોતિષ ૨૦૨

વેદશાળા ૨૩૬

વેપાર ૬૬, ૮૦

-વિષે કાયદો ૮૦

-દોરનો ૧૪૪

-પરદેશ સાથે ૧૫૫

-નાં મથક ૧૧૬

-નાં માર્ગ ૮૧-૮૨, ૧૦૯

-અને રવજામ્ય ૬૮

-અને હિન્દ ૧૦૯

-હિન્દનો ૧૧૩

-હિન્દ સાથે ૬૨, ૬૪, ૭૧, ૮૦

વેર ૨૧

-અને ક્ષમા ૪૩

-તું સમન ૬૧

વેશલ ૨૨૧

વેસારા ૨૩૬

વૈદિક દેવો ૧૨

વૈદક ૧૮૨

-આરબો ૧૯૯

-અને તફસિલી ૦૨૬

-૦૨૧૧ ૧૯૬

વૈરાગ્ય ૪૦

વૈશાલી ૮૨, ૨૩૯

વૈશ્ય ૧૪, ૧૯, ૨૮-૨૯

-અને ડહાપણ ૨૯

-અને દેવાણું ૨૯

વૈષ્ણવ ૧૧૧

વંજ ૨૨૫

વંજનરેશ ૧૬૮-૧૬૯

વેંગીમંડળ ૧૦૬, ૧૩૧

વ્યક્તિ-અને સામાન્ય ૬૭

-અને સમણિ ૨૪૩-૨૪૪

વ્યવસ્થા-રાજધાનીની ૭૬-૮૦

-રાજધાની ૮૧

-લક્ષ્મીની ૭૮-૭૯

વ્યવહાર

-૦કુરાળતા ૨૪૪

-લોકોનો ૮૦, ૧૪૩-૧૪૪,

૧૭૪-૧૭૫

વ્યાકરણ ૧૬૨

-પાણિનિતું ૧૬૫

વ્યાપારાજ ૧૩૧

વ્યાધનલિ ૧૬૫

વ્યાસ-(ન્યુઓ વેદવ્યાસ)

મત-ગરીબીનું ૧૮૦

વ્હેમો-ધર્મમાં ૧૨૩

૨૧

સક ૬૩, ૧૧૨, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૪,

૧૨૮, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪

-૦અરિ ૧૫૬

શાન્તિ —અને બૌદ્ધધર્મ ૧૨૦

શતકો બતુહરિના ૧૯૮-૧૯૯

શાબ્દ ૧૭૯

—ચિત્ર—બાણુના ૨૦૦

શાસક ૧૬૮, ૧૭૭

શાહાબેરી ૨૨૬

શાહાનશાહી (શાહાનુશાહી) ૧૩૨

શહેરો ૮૦, ૧૭૦, ૨૨૩

—નું સ્થાન ૨૨૬

શાક્ય ૨૨૮ (જુઓ શિયાલકોટ)

શાકુતય ૧૬૮

શાકતો ૨૩૫

શાક્ય—મુનિ ૧૨૫

—સોકો ૪૦

શાતકર્ણી ૧૦૮ (જુઓ આન્ન)

શાન્તવ્રુ ૧૬

શાન્તરસ—સંગીતદ્રોગ ૨૧૧

શાન્તિ ૨૧

શાન્તિદેવાચાર્ય ૨૦૧

શાલી ૧૩૨

શિક્ષા (જુઓ શિક્ષા)

શિક્ષક ૧૭૯

શિક્ષણ—બૌદ્ધ ગ્રન્થોનુ ૧૪૭

શિખરો—મંદિરના ૨૧૮

શિયાનકોટ ૭૩, ૧૦૪, ૧૬૪, ૨૨૮

શિલાપેખ—અરોકના ૬૦

—ખારવેલનો ૧૦૯

શિલ્પ ૫૯, ૧૭૯, ૧૯૧, ૨૧૪

—અને જૈનો ૫૬

(જુઓ સ્થાપત્ય)

શિવ—ની ઉપાસના ૧૨૧

—આલયો ૨૧૭

શિશુનાગ ૭૦, ૨૨૬, ૨૩૭

શિશુપાલ ૬૬

શિસ્તાન ૧૧૩

શિકાકોવ ૧૦૭

શીલભદ્ર ૧૮૨, ૧૮૫

શુક્રમહ વિષે ૨૦૩

શુક્રનોતિ ૮૩, ૨૦૫

શુદ્ધોવન ૪૦, ૨૩૪

શરપારક ૮૨

શદ્ર ૧૪, ૧૬, ૧૯, ૩૨-૩૩

શેષજીવન—અરોકનુ ૮૦

—આણુન્યનુ ૮૫

—દ્વાદિયાનનુ ૧૫૦-૧૫૧

—હુએનસાંગનુ ૧૮૬-૧૯૦

શૈશુનાગ (જુઓ શિશુનાગ)

શેણુ નદી ૨૩૭

શૌરસેન ૨૨૫, ૨૨૬

સૌર્ય અને રક્ષણ ૧૬૩

સકરાચાર્ય આદ્ય ૧૫૫, ૨૩૦

શુભવંશ ૧૦૫, ૨૨૯

સ્થામ ૧૨૧

અમણુ ૪૨, ૧૭૧, ૧૮૮

આવસ્તિ ૮૨, ૮૬, ૧૪૭, ૨૩૧,
૨૩૨, ૨૩૫

શ્રીકૃષ્ણ ૧૦૭

શ્રીકૃષ્ણ (જુઓ કૃષ્ણ)

શ્રીનગર ૧૧૫, ૨૨૮,

(જુઓ હાસ્તી)

શ્રીમાલ ૨૦૩

શ્રીમતી ૧૭૬, ૧૮૦

શ્રુતિઓ ૧૭

શ્રુતિઓ (સંગીતની) ૨૦૮

શ્રેણિક ૨૩૬ (જુઓ બિનિજસાર)

શ્વેતાંબર અને દિગંબર ૫૭

યજુર્જામ ૨૦૬

સં

સતલજ ૨૨૪

સતી-યવાનો દિવાળ ૨૦૦

સત્ય-અને દૃષ્ટિવિરોધ ૨૪૩

સદાચાર ૫

સદ્બુદ્ધિ-મનુષ્ય જાતિની ૬૨

સનકાનીક લોકો ૧૩૨

સન્માન-પ્રાપ્તિનું ૧૮૦-૧૮૧

-હ્યુએનસાંગનુ ૧૮૫

સપ્તસિંધવ ૨૨૪

સપ્તસ્વર ૨૦૮

સપ્તમંડપ ૨૧૮

સમતત ૧૩૨

સમય-અશોકનો ૬૫-૬૬

-મહાભારતનો ૨૩, ૨૪

-વેદકાળનો ૧૪

-દ્વાલનો ૧૦૭

સમરકંદ ૧૭૪, ૨૨૭

૪૮

-અને વ્યક્તિ ૨૪૩-૨૪૪

સમાજ

-અને ઋષભદેવ ૫૭

-અને ઉત્પત્તિ ૩૨

-નું કલ્યાણ ૫૨-૫૩

-ના શુદ્ધ ૩૬

-અને તત્ત્વનિષ્ઠા ૨૪૪

-૦ધર્મ ૫

-અને મનુષ્યસ્વભાવ ૩૦

-અને યાન્ત્રિકતા ૨૪૪

-૦૨ચના ૩૦

-અને વ્યવહારકુશળતા ૨૪૪

-અને સિદ્ધાન્ત ૨૪૪

સમુદ્રગુપ્ત ૧૧૬, ૧૨૬, ૧૫૩,

૧૫૮, ૧૬૭

-અને અશ્વમેધ ૧૩૨-૧૩૩

-અને ઉત્તરતા રાજ્યો ૧૩૩

-ની ખાલસાનીતિ ૧૩૩

-અને દક્ષિણતા રાજ્યો ૧૩૩

-નો દિગ્વિજય ૧૩૦-૧૩૨

-વિષે સોધખોળ ૧૫૮

-સાહિત્યપ્રિય ૧૩૦

-ના સામાજ્યનો પ્રારંભ ૧૨૬

—સિક્કાપર ૧૩૦, ૨૦૯
 —સંસ્કારી રાજ ૧૩૦
 —અને સિંહલરાજ ૧૩૩-૧૩૪
 સમ્રાટ ૯૯
 —અને જીતેલું રાજ્ય ૯૯
 —મગધના ૨૩૯
 સરકાર
 —માળાષ ૧૫૯
 સરયુ ૫, ૨૩૧
 સરસ્વતી અને પ્રાર્થના ૨૦૬
 —અને રાજ ૧૯૯
 સરસ્વતી નદી ૨૨૪, ૨૩૨
 સરહદ ચંદ્રગુપ્તની ૭૪
 —પશ્ચિમની ૧૦૯
 હર્ષની ૧૬૯-૧૭૦
 —સમુદ્રગુપ્તની ૧૩૪
 સશુશ્ન ૭૪
 —અને ચંદ્રગુપ્ત ૭૪
 —ની પુત્રી ૭૯
 સવિતા ૧૨
 સહિષ્ણુતા ૯૫
 સહ્યાદ્રિ ૬૬, ૬૭
 સાકેત ૨૩૧
 સાતપુટા ૬૬
 સાધુઓ
 —ચીની ૧૩૮-૧૩૯, ૧૭૩
 ૧૮૧
 —અને ચામારું ૧૪૫, ૧૪૬

—નલંદામાં ૧૮૨
 —પંડિતો ૧૮૦
 —બૌદ્ધ ૧૨૩
 —અને વિહારજીવન ૧૮૧
 —હિન્દના ૧૯૦
 —હિન્દ અને ચીનમાં ૧૪૮
 સામવેદ ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૨૦૭
 સામાજિક હિન્દુધર્મ ૨૨૦
 સામાન્ય ૯૭
 —અને આર્યલોકો ૯૮, ૯૯
 —અને એકતા ૯૮
 —અને કુટુંબ ૧૦૦-૧૦૧
 —પંડિતોનું ૧૫૫
 —ની ભાવના ૧૦૦-૧૦૧
 —ભાવનાની અસર ૧૫૪
 —અને મહત્વાકાંક્ષા ૯૯
 —રાજનું અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ૯૭
 —વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક ૧૫૩
 —અને સ્થાનિક ભેદ ૯૮
 —અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ૧૦૦
 —અને સ્વાતંત્ર્ય ૯૭, ૧૦૦
 —હિંદુ ૯૮
 —હર્ષનું ૧૬૯
 (જુઓ રાજ્યવિસ્તાર)
 સારનાય ૪૨, ૮૯, ૨૧૭, ૨૩૪, ૨૩૫

-નાં મધકો ૨૨૩

-અને સંગીત ૨૦૭ -

સાંગી ૧૦૮, ૨૧૭, ૨૨૧, ૨૪૦

સિંગાપોર ૬૮

સિંધ ૧, ૧૧૩, ૧૮૪, ૨૦૪,

૨૨૪

સિંધુ ૬૪, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૧૦૫,

૧૦૬, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૫૧,

૨૨૪, ૨૨૭, ૨૨૮

સિંહલદ્વીપ ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪,

૧૪૮, ૧૪૯, ૨૩૯ (જુઓ

સીલોન)

સિંહો-સારનાયસ્તાંભ પર ૨૧૭

સહાયકાક્ષ ૭૧

સહદ્રુત ૧૩૫, ૧૫૩

-અને વિષ્ણુસ્તાંભ ૧૩૬

-અને દ્રુત ૧૩૬, ૧૬૩-૧૬૪

સુપો ૪૪, ૧૦૮, ૧૧૫, ૧૨૦,

૧૨૩, ૧૨૬, ૧૫૭, ૨૧૪

૨૧૭, ૨૨૬, ૨૩૮

સ્તાંભ ૨૧૪, ૨૧૮

-બ્રહ્મનગરનો ૨૪૦ -

-સારનાયનો ૨૩૪

સીઓ-અને બૌદ્ધસંધ ૪૭

સ્થવિરા ૪૭

સ્થળો-અને પુરુષાર્થ ૨૪૧ -

સ્થાવલીશ્વર ૨૨૮

સ્થાનકવાસી ૫૯

સ્થાપત્ય

-અપરોયોમાં ૨૧૪

-અરોહન સમયથી ૨૧૭

-અને ઇરાની કળા ૨૧૯

-ઉત્તર હિન્દુ ૨૨૧, ૨૨૨

-આંધાર કળામાં ૨૧૭

-ઉપર અન્યો ૨૧૯

-જુદા જુદા ધાટોમાં ૨૧૭

૨૧૮

-અને જીવન ૨૧૯

-દક્ષિણમાં ૨૨૧

-જુદા જુદા દેશોમાં ૨૧૬

-નાં નમુનાઓ ૨૧૪-૨૧૫,

૨૧૭, ૨૧૯, ૨૨૧

-પત્થરમાં ૫૬-૫૭, ૨૧૭

-પ્રત્યક્ષમાં ૨૧૩

-અને પ્રત્યક્ષમાં ૨૧૪, ૨૧૫

-પ્રાચીન ૨૧૨-૨૧૩

-નો પ્રાદુર્ભાવ ૨૧૨

-અને બૌદ્ધજીવન કળા ૨૧૬

-માર્ચકાળથી ૨૧૪

-માર્ચકાળ પહેલાં ૨૧૫

-મંદિરોમાં ૨૧૭

-સાકલમાં ૨૧૩

-વેદકાળમાં ૨૧૩

-જીવનમાં, ૨૩૦

—અને શહેરરચના ૨૧૪

—સાર્વજનિક સ્થાનોમા ૨૧૫

—સિક્કદરથી ૨૧૫

—સેવા જોનોની ૫૬

સ્કુલિધ્વજ ૨૦૪

સ્મૃતિ ૧૬-૧૭, ૮૩, ૧૩૩

—અને સમાજ ૧૮૩

સ્વરો-સંગીતના ૨૦૮

સ્વરાગ્ન્ય-મા વેપાર ૬૮

સ્વસ્થિત-સાચીના ૨૪૦

સ્વાત ૨૨૭

હ

હનુમાન-સંગીતાચાર્ય ૨૧૦

હરદ્વાર ૧૭૧, ૨૨૮

હરિયેલુ ૧૩૦

હરિશ્ચંદ્ર ૧૪

હર્ષ } ૧૧૬, ૧૩૭, ૧૬૭,

હર્ષવર્ધન } ૧૮૨, ૧૯૧, ૨૦૧

હર્ષવર્ધન } ૨૧૧, ૨૨૮, ૨૩૦

—અવિશ્રાન્ત ૧૮૬

—આદિત્યશીલ ૧૬૭

—ઉત્સવપ્રિય ૧૭૧

—અને કુમાર ૧૮૫

—ની ચંદાઇઓ ૧૮૬

—ચરિત્ર ૧૮૮

—ની નવાબદારી ૧૬૬

અને છર્વાહ સાનો પ્રતિજ્ઞા

૧૮૬

—ની દાનપર પરા ૧૮૮

—દાનથી ૧૭૧, ૧૮૬

—અને ધર્મો ૧૭૬

—ની નાટિકાઓ ૧૭૧

—નાટ્યકાર ૧૮૮

—ની પરિવહ ૧૮૬, ૧૮૭

—અને પુલકેશી ખીલે ૧૬૮

—ના પૂર્વજો ૧૬૭, ૧૬૮

—અને પ્રયાગમેળો ૧૮૭, ૧૮૮

—અને બાહુભટ્ટ ૧૭૧

—ની મુસાફરીઓ ૧૭૦

—નો રાગ્યવિસ્તાર ૧૬૮, ૧૭૦

—અને રાગ્યશ્રી ૧૬

—ની વિદ્વા ૧૬૭

—નો વિભૂતિત્યાગ ૧૮૮

—ના સમય પહેલા ૨૪૩, ૨૪૪

—ના સમયમા ૧૭૦, ૧૭૧

—ના સમય પછી ૨૪૪

—ના સમયના સ્વિઓ ૧૭૧

—સાહિત્યરસિક ૧૭૧

—ની સેના ૧૬૬

—અને હુએનસંગ ૧૭૪ ૧૮૫,

૧૮૬

—અને હુએનસંગની વિદાય

ગિરી ૧૮૮, ૧૮૮

હસ્તિનાપુર ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦

(જુઓ દ્વંદ્વપ્રસ્થ)